

**Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»**

О. М. Могильний

**АГРАРНИЙ СЕКТОР
УКРАЇНИ:
СИРОВИННА ПАСТКА**

**Монографія
Частина II**

**Київ
ННЦ «ІАЕ»
2024**

УДК 332.2.021:631.1.017:321.013

М 74

Рецензенти: *Бородіна Олена Миколаївна*, докторка економічних наук, професорка, академік НАН України (Державна установа «Інститут економіки та прогнозування»);
Малік Микола Йосипович, доктор економічних наук, професор, академік НААН (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»);
Нечипоренко Олександр Миколайович, доктор економічних наук, доцент, чл.-кор. НААН (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»).

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»
(протокол № 7 від 1 червня 2023 року).*

М 74   Могильний О. М.

Аграрний сектор України: сировинна пастка. Монографія.
Частина II. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2024. 332 с : табл. 15, рис. 19.

ISBN 978-966-669-598-0

Висвітлено результати політико-економічного аналізу транзитивного стану аграрного сектору України за 1990–2020-ті роки. Розкрито інституційні та організаційно-економічні передумови й різнобічні наслідки сировинної пастки, зумовленої земельною експансією агрохолдингових компаній і державною політикою протекціонізму великому капіталу. Розглянуто особливості відкриття ринкового обігу прав на селянські земельні ділянки і рівень корупції в цій сфері. Узагальнено особливості (де)регуляцій аграрного виробництва в умовах правового режиму воєнного стану та обґрунтовано напрями повоєнного реконструктивного відновлення сільського господарства. Виявлено конкурентні переваги й ризики товаровиробників і експортерів щодо стресостійкості агропродовольчої системи України в статусі кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Розраховано на вчених економістів-аграрників, науково-педагогічних працівників аграрного профілю, управлінців органів державної влади й органів місцевого самоврядування, керівників та спеціалістів підприємств, молодих науковців і студентів, а також на всіх, хто цікавиться аграрним сектором України пореформеного періоду.

УДК 332.2.021:631.1.017:321.013

ISBN 978-966-669-598-0

© Могильний О. М., 2024

UDC 332.2.021:631.1.017:321.013

M 74

Reviewers: *Borodina Olena Mykolaivna*, doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS (State Organization “Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine”);
Malik Mykola Yosypovych, doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS (National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”);
Nechyporenko Oleksandr Mykolaiovych, doctor of economic sciences, associate professor (docent), corresponding member of NAAS (National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”).

*Recommended for publication by the Scientific Council of the National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”
(Minutes No. 7 of 1 June 2023).*

M 74 Mohylnyi O. M.

Ukraine’s agricultural sector: a raw material trap. National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”. Part II. Kyiv: NSC “IAE”, 2024. 332 p. : tabl. 15, figs. 19.

ISBN 978-966-669-598-0

The results of the political and economic analysis of the transitional state of agrarian relations in the 1990s-2020s are highlighted. The author reveals the institutional, organisational and economic prerequisites and the various consequences of the land expansion of agroholding companies. The author examines the peculiarities of opening the market circulation of rights to peasant land plots and the causes and consequences of corruption in this area. The author summarises the peculiarities of (de)regulation of agricultural production under the legal regime of martial law and substantiates the directions of post-war reconstructive economic recovery. The advantages and risks of commodity producers and exporters regarding the stress resistance of the agri-food system of Ukraine as a candidate for accession to the European Union are identified.

The book is intended for scientists and academic staff, managers of state and local governments, managers and specialists of enterprises, young scientists and students, as well as for anyone interested in the turbulence of agricultural relations in Ukraine.

UDC 332.2.021:631.1.017:321.013

ISBN 978-966-669-598-0

© Mohylnyi O.M., 2024

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	12
------------------------	-----------

РОЗДІЛ 1.

ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ	23
--	-----------

1.1. Інституційні та фінансово-економічні передумови становлення агрохолдингових компаній	23
---	----

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві	32
---	----

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації	40
---	----

1.4. Ключові ознаки пастки сировинних ринків або «росту без розвитку» аграрної економіки	51
--	----

Висновки до розділу 1	58
------------------------------------	-----------

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ	60
--	-----------

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель	60
---	----

2.1.1. Кінцеві вигодонабувачі земельної ренти	76
---	----

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації	83
---	----

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель	83
--	----

2.2.2. Загострення глобальної конкуренції за аграрні угіддя	97
2.2.3. Поліфункціональність земельних ресурсів як характеристика планетарного значення	105
Висновки до розділу 2	110

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ	113
---	------------

3.1. Руйнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств	113
3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження	124
3.3. Нормативно-правові зміни у сфері земельних відносин.....	141
3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників.....	148

Висновки до розділу 3	162
------------------------------------	------------

РОЗДІЛ 4.

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ	164
---	------------

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі.....	164
4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання.....	186
4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади	186
4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання	197

Висновки до розділу 4	206
------------------------------------	------------

РОЗДІЛ 5.	
ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ	
ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО	
РЕКОНСТРУКЦІЇ.....	208
5.1. Результати ринкових трансформацій аграрного сектору	
та перспективи повоєнного відновлення	208
5.2. Усунення структурних перекосів в основних	
підгалузях сільського господарства	212
5.3. Подолання кризового стану в галузі тваринництва	221
5.4. Модернізація аграрного сектору України	
в контексті міжнародного поділу праці	
та створення доданої вартості.....	232
Висновки до розділу 5.....	244

РОЗДІЛ 6.	
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ	
ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ	
СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	246
6.1. Нові можливості сільського господарства на шляху	
до членства в Європейському Союзі.....	246
6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі	
агропродовольчою продукцією	
з Європейським Союзом.....	252
6.3. Організаційно-економічний механізм	
урегулювання торговельних суперечностей	
між Україною та окремими країнами-членами	
Європейського Союзу	269
Висновки до розділу 6.....	279

РОЗДІЛ 7.	
АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ	
ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ	
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	281

7.1. Відмінність основних параметрів аграрних секторів України, Європейського Союзу та Польщі	281
7.2. Досвід адаптації країн Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку агропродовольчої продукції Європейського Союзу	287
7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу	295
Висновки до розділу 7	311
ПІСЛЯМОВА	313
ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ.....	322
ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ	326

CONTENT

FOREWORD	18
-----------------------	-----------

CHAPTER 1.

LAND EXPANSION OF AGRICULTURAL HOLDINGS AND RAW-EXPORT EXPLOITATION OF AGRICULTURAL SECTOR RESOURCES	23
---	-----------

- 1.1. Institutional, financial and economic prerequisites for the establishment of agricultural holding companies 23
- 1.2. The state of value added redistribution in agriculture 32
- 1.3. Strategic directions of agricultural sector development and barriers to their implementation 40
- 1.4. Key features of commodity markets trap or "growth without development" of the agrarian economy 51

Conclusions to chapter 1	58
---------------------------------------	-----------

CHAPTER 2.

BENEFITS AND RISKS OF LIFTING THE MORATORIUM ON THE MARKET TURNOVER OF AGRICULTURAL LAND PLOTS	60
---	-----------

- 2.1. Determinants of neoliberal projects resulting from the "launch" of the peasant land market 60
  - 2.1.1. Final beneficiaries of land rent 76
- 2.2. Land relations in Ukraine in the millstones of globalisation 83
  - 2.2.1. Public value of agricultural land 83
  - 2.2.2. Increased global competition for agricultural land.....97
  - 2.2.3. Polyfunctionality of land resources as a characteristic of planetary significance 105

Conclusions to chapter 2	110
CHAPTER 3.	
PECULIARITIES OF (DE)REGULATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN TERMS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW	113
3.1. The destruction of agricultural production and the introduction of urgent measures to support the activities of enterprises	113
3.2. Theoretical and methodological approaches to the process of (de)regulation of the agrarian economy and their implementation	124
3.3. Normative and legal changes in the field of land relations	141
3.4. Tax, credit, customs-tariff and other mechanisms of (de)regulation of agricultural producers	148
Conclusions to chapter 3	162
CHAPTER 4.	
TURBULENCE IN THE MARKET TURNOVER OF AGRICULTURAL LAND AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT	164
4.1. Development of the first stage of market circulation of rights to private agricultural land	164
4.2. Causes of large-scale corruption in land relations and its socio-economic consequences	186
4.2.1. The level of land corruption among local authorities	186
4.3. Preventing land corruption by improving legal and regulatory framework	197
Conclusions to chapter 4	206

CHAPTER 5.	
POST-REFORM STATE OF THE AGRICULTURAL SECTOR AND CONCEPTUAL DIRECTIONS ITS RECONSTRUCTION	208
5.1. Results of market transformations in the agricultural sector and prospects for post-war recovery.....	208
5.2. Eliminating structural distortions in the main sub-sectors of agriculture.....	212
5.3. Overcoming the crisis in the livestock sector.....	221
5.4. Modernisation of Ukraine's agricultural sector in the context of international division of labour and value creation.....	232
Conclusions to chapter 5.....	244
CHAPTER 6.	
EUROPEAN INTEGRATION MATRIX AND RISKS FOR THE STRESS RESILIENCE OF THE AGRI-FOOD SYSTEM OF UKRAINE	246
6.1. New opportunities for agriculture on the way to EU membership.....	246
6.2. Asymmetry and other contradictions in agri-food trade with the European Union.....	252
6.3. Organizational and economic mechanism for settlement of trade disputes between Ukraine and individual countries of the Union	269
Conclusions to chapter 6.....	279
CHAPTER 7.	
ADAPTATION OF UKRAINIAN AGRICULTURE TO THE COMMON AGRICULTURAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION	281
7.1. Differences in the main parameters of the agricultural sectors of Ukraine, the European Union and Poland	281

7.2. Experience of adaptation of Central and Eastern European and Baltic countries to the EU agri-food market	287
7.3. The key obstacles for Ukraine's agricultural sector in integrating into the internal market and the EU's Common Agricultural Policy	295
Conclusions to chapter 7	311
AFTERWARDS.....	318
LIST OF TABLES.....	324
LIST OF FIGURES.....	328

*Битви виграють армії, а війни – економіки
(з відкритих джерел)*

ПЕРЕДМОВА

Результати соціально-економічних перетворень останніх трьох десятиліть дали можливість проаналізувати реальні здобутки й прорахунки та визначити стратегічні напрями подальшої модернізації аграрної економіки України. Проте неспровокована повномасштабна геноцидна війна, розпочата росією 24 лютого 2022 р., як би поставила на паузу втілення мирних проєктів, змусила перевести економіку на воєнні рейки й обмежити горизонт планування в усіх сферах суспільного життя Перемогою над ворогом у Вітчизняній війні.

На стресостійкість функціонування підприємств аграрного сектору і продовольчої безпеки держави та світу в умовах війни негативно позначилися відкладені інституційні реформи галузі та задавлені проблеми сільського розвитку. Аграрний сектор України потрапив у своєрідну пастку сировинних ринків. Її ознаками стали: агрохолдингізація сільського господарства, структурні між- та внутрішньогалузеві дисбаланси, нехтування законами природокористування, тривала криза у молочному і м'ясному скотарстві, домінування сировини в зовнішній торгівлі, велика тоннажність вивезення рослинницької продукції, монополізація ринків засобів виробництва й логістичної інфраструктури, одностороння залежність експорту від морських перевезень та інші. Дається взнаки недооцінка всебічної ролі сімейних ферм, мікро- і малих форм господарювання, а також альтернативних видів діяльності для стійкого сільського розвитку.

Воєнна агресія РФ загострила вразливість аграрного сектору через невідповідність потужностей для зберігання зерна наростаючим обсягам валових зборів. Додалися вимушені заходи щодо мобілізації до Збройних Сил України водіїв і механізаторів; вилучення техніки для оборонних потреб; незавершена адаптація законодавства у сфері безпечності, ветеринарного та фітосанітарного контролю до норм Європейського Союзу; блокування податкових накладних

суб'єктів господарювання, незалежно від прозорості їхньої діяльності; сплеск корупції і збільшення обсягів тіньових товарно-грошових потоків трейдингу та інші деструктивно-руйнівні явища. Тож очікувано, виробництво сільськогосподарської продукції у 2022 р. порівняно з 2021 р. скоротилося майже на 40% (з 21,7 до 13,2 млрд дол. США), а частка галузі у ВВП країни впала з 10,9 до 8,2%. Незважаючи на війну, вітчизняні товаровиробники виявили надзвичайну стійкість до системних небезпек, а Україна, в основному, підтвердила статус надійного постачальника агропродовольчої продукції на зовнішні ринки.

На наше переконання, регіональні, національні й глобальні екзистенційні виклики, у тому числі в аграрному секторі та продовольчій безпеці країни, поки що не сформували запит суспільства на державне замовлення фундаментальних і прикладних досліджень з широкого кола питань реконструктивного повоєнного відновлення базової галузі економіки країни. Окремі політики, наділені державними повноваженнями, вважають, що наша держава й надалі приречена бути аграрною, адже має для цього конкурентні природно-ресурсні та інші переваги. На нашу думку, це помилкове судження. Німеччина, Іспанія, Італія і Франція разом виробляють понад 50% аграрної продукції Євросоюзу, але вони не вважаються аграрними. Це індустриально розвинені країни з часткою доданої вартості переробної промисловості у ВВП удвічі більшою ніж в Україні.

Нова реальність метавсесвіту руйнує усталені суспільні порядки й стереотипи, сформовані, зокрема, й політекономією аграрних відносин. Залишаючись єврооптимістами, бажано уникати євроромантизму, адже євроінтеграційна матриця невблаганна і маємо чітко усвідомлювати ціну цивілізаційного вибору для домогосподарств, товаровиробників, аграрної сфери, національної економіки та держави в цілому. Незважаючи на можливе отримання значних коштів із структурних фондів ЄС, є ризики замість траєкторії наздоганяючого розвитку поглибити статус сировинного донора і залишатися бідними родичами в європейській сім'ї дружніх народів. Заплативши за це частиною державного суверенітету. За такого сценарію сировинна пастка стане ще більш нестерпною.

Маємо визнати, що архаїчний науково-прикладний інструментарій економічної науки не здатен адекватно оцінити зміни, які

ПЕРЕДМОВА

відбуваються в аграрній сфері, а тим більше генерувати нові рішення у відповідь на загострення безпекової, продовольчої, екологічної, енергетичної криз, на зміну клімату й інші виклики сьогодення. Нині має змінюватися сама логіка й мотивація прийняття регуляторних рішень державою. Адже віртуальні земельні ділянки можна придбати за криптовалюту із спекулятивною метою, запроваджуються цифрові технології і процедури отримання державної підтримки, кредитів і різних дозволів у сільському господарстві. Крім благ сучасності, небачених можливостей діджиталізації процесів і зручностей для селян, мікро-, малих, середніх і великих товаровиробників, виникають нові й поки що неосмислені ризики щодо стресостійкості продовольчої системи на всіх ієрархічних рівнях управління – від локальних і регіональних до глобальних. Отже, стрімкі фундаментальні зміни в усіх життєзабезпечуючих сферах потребують застосування сучасної парадигми в агроекономічних науках, освіті й підготовці кадрів, втілення сучасних інструментів регуляторної політики держави та інноваційних підходів у діяльності товаровиробників усіх форм власності й розміру ресурсів. На наше переконання, – це реальний шлях до вивільнення із пастки сировинних ринків аграрного сектору країни.

У першому і другому розділах монографічного дослідження розкрито системні інституційні й організаційно-економічні передумови земельної експансії агрохолдингів, обґрунтовано причини та соціально-економіко-екологічні наслідки сировинно-експортної експлуатації ресурсів сільського господарства, висвітлено переваги й ризики від скасування 20-річного мораторію ринкового обігу прав на селянські земельні ділянки та необхідність посилення регуляторного впливу держави на стан аграрних відносин в умовах зміненої реальності в Україні та світі.

У третьому розділі висвітлено масштаби руйнувань активів сільського господарства внаслідок російської агресії та комплекс заходів вжитих державою для підтримання діяльності підприємств і забезпечення продовольством населення країни. Розглядаються особливості (де)регулюцій аграрного виробництва в умовах правового режиму воєнного стану. Виявлено слабкі ланки агропродовольчої системи України в надзвичайних умовах, запропоновано механізми підтримання економічної активності товаровиробників в умовах

війни. Узагальнено чинники довоєнних структурних перекосів в основних підгалузях сільського господарства. Визначено позиціонування аграрного сектору України в міжнародному поділі праці та створенні доданої вартості. Опрацьовано концептуальні напрями повоєнного реконструктивного відновлення галузі за інклюзивної участі мікро-, малих і сімейних фермерських господарств.

Четвертий розділ присвячено стану турбулентності ринку земельних ділянок сільськогосподарського призначення, його перебігу на першому етапі та принциповим розбіжностям аграріїв і влади щодо відкриття під час війни другого етапу з можливістю придбавати угіддя як юридичними, так і фізичними особами до 10 тис. гектарів в «одні руки». Проаналізовано причини й наслідки масштабної корупції в земельних відносинах і неефективності боротьби з нею лише шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання та цифровізації послуг у цій сфері.

У п'ятому розділі підсумовуються результати ринкових трансформацій аграрного сектору за останні 30 років, опрацьовано концептуальні напрями його модернізації з метою усунення структурних перекосів у підгалузях сільського господарства, подолання кризи в тваринництві, а також запропоновано заходи комплексної дії для сприяння розвитку мікро- й малого бізнесу на селі, локалізації виробництва і участі товаровиробників у міжнародних ланцюгах створення доданої вартості.

У заключних шостому і сьомому розділах монографії містяться розвідки з питань одночасного відкриття «вікна можливостей» та появи потенційних ризиків для товаровиробників і аграрних трейдерів, зумовлених відкриттям процедури щодо членства України в Європейському Союзі. Узагальнено виклики, пов'язані з відмінністю в структурі сільського господарства, неспівмірністю ризиків у зовнішньоторговельних відносинах, неоднаковим впливом валютних надходжень від обсягів експорту агропродовольчої продукції на стабільність макроекономічних параметрів нашої держави і політико-економічного блоку. Розкрито досвід адаптації країн Центральної і Східної Європи та Балтії до Спільної аграрної політики й ринку Євросоюзу, визначено можливість його врахування суб'єктами вітчизняного аграрного сектору. Приділено увагу блокуванню сусідніми країнами-членами Співтовариства преференційного режиму

ПЕРЕДМОВА

для експорту продукції з України, наданого на період війни, та визначено причини затягування процесу врегулювання двосторонніх торговельних суперечок за участі Європейської Комісії.

Післямова розкриває найбільш значущі наукові та прикладні результати політико-економічного дослідження щодо невпорядкованості аграрних (земельних) відносин в Україні й окреслює перспективи подальших міждисциплінарних розвідок на цій ниві.

Автор усвідомлює, що дане видання стало можливим завдяки підтримці директора Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», академіка НААН Юрія Лупенка та створенню сприятливих умов для роботи заступником директора інституту, доктором економічних наук Володимиром Мамчурум. Найщирішу подяку складаю рецензентам монографії Олені Бородіній – докторці економічних наук, професорці, академіку НАН України, Миколі Маліку – доктору економічних наук, професору, академіку НААН, Олександрю Нечипоренку – доктору економічних наук, члену-кореспонденту НААН.

Готуючи рукопис отримував корисний досвід співпраці під час підготовки публікацій з Ольгою Ходаківською – докторкою економічних наук, професоркою, членкенею-кореспонденткою НААН, Наталією Патиною – докторкою економічних наук, професоркою, завідувачкою відділу соціально-економічного розвитку сільських територій, Оленою Грищенко – завідувачкою сектору інформаційного забезпечення досліджень Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», Миколою Калінчиком – доктором економічних наук, професором та іншими колегами. Нами опубліковано низку спільних статей, дотичні до мого задуму, на які посилаюся в цьому дослідженні.

Найтеплішу щирю подяку складаю Людмилі Ткач, яка вичитувала рукопис від першої до остаточної сторінки. Як літературна редакторка, вона високопрофесійно, зберігаючи авторський задум, з ювелірною точністю вносила свої правки. За потреби могла терпляче роз'яснювати вимоги нового правопису української мови, але коли йшлося про мовні штампи чи надмірне вживання іншомовних запозичень була невблаганною, замінюючи їх питомими українськими словами. Завдячую Ользі Козак – докторці економічних наук, доцентці, головній науковій співробітниці відділу економіки аграрних

відносин та міжнародної інтеграції ННЦ «Інститут аграрної економіки» за фаховий переклад англійською мовою вступної і заключної частини монографії. Не можу не згадати теплими словами вдячності працівників технічного відділу друкарні Анатолія Артеменка і оператора комп'ютерної верстки Дмитра Сушка та їхніх колег по цеху, які майстерно фіналізували процес виходу в світ цього видання.

Друга заповідь навчає нас не створювати собі божества. Не заперечуючи істини Святого Письма щодо кумирів, водночас справжніми науковими авторитетами для мене були і залишаються світлої пам'яті Олексій Мусійович Онищенко, член-кореспондент НАН України і Володимир Васильович Юрчишин, академік НААН. Постійно згадую наші бесіди, які назавжди залишили слід у моїй душі. Вони для мене приклад вірного наукового служіння селянству й селу, невтомної праці й відданості справі, якій присвятили все своє життя.

Від своїх батьків, хліборобів з діда-прадіда – Ганни Петрівни і Миколи Васильовича, перейняв працелюбність, доведення щоденних і виняткових справ до логічного завершення. При цьому залишатися собою і бути справжнім за будь-яких життєвих обставин. Це спонукає до активної громадянської позиції й боротьби з несправедливістю в різних проявах, залишатися на стороні світла і добра. Погодьтеся, це може стати гідним земним призначенням для кожного з нас.

* * * * *

Війна в Україні триває вже третій рік. Усвідомлення зміненої реальності після 24 лютого 2022 року приходять щохвилини від новин з фронту, повідомлень про втрати життів військових та цивільних, страждання полонених і заручників на тимчасово окупованих територіях, нищення найнеобхіднішого людям, надтоїдливих повітряних тривог. Публікація побачить світ завдяки героїчному спротиву наших мужніх воїнів «чорній орді». Низько схиляємо голови в глибокій скорботі перед загиблими, чиї життя забрали російські терористи. Доземний уклін та вічна слава кожному і кожній.

Наперекір ворогу, Україна як держава вже відбулася. Без жодного сумніву – цього разу назавжди передамо завоювання свободи і незалежності наступним поколінням.

Наближаємо нашу Перемогу всі разом і робимо для цього більше ніж можемо!

*Battles are won by armies, wars by economies
(from open sources)*

FOREWORD

The results of the socio-economic transformations of the last three decades have made it possible to analyse real achievements and failures and to identify strategic directions for further modernisation of Ukraine's agricultural economy. However, the unprovoked full-scale war launched by Russia on 24 February 2022 seemed to put the implementation of peaceful projects on hold, forcing the economy to be put on a war footing and limiting the planning horizon in all spheres of public life to the victory over the enemy in the domestic war.

The stress resistance of the agricultural sector and the food security of the country and the world during the war was negatively affected by delayed institutional reforms and long-standing problems of rural development. These include agroholidisation of agriculture, structural inter- and intra-industry imbalances, the ongoing crisis in the livestock sector, the dominance of raw materials in exports, the large tonnage of crop exports, the monopolisation of the input and logistics infrastructure markets, the one-sided dependence of exports on sea freight, and others. The comprehensive role of family farms, micro- and small-scale farms, as well as alternative types of activity for rural development is underestimated.

In the context of military aggression, the vulnerability of the agricultural sector was further exacerbated by the mismatch between grain storage capacity and the growing volume of gross harvest; mobilisation of drivers and machine operators to the Armed Forces of Ukraine and other military formations; seizure of equipment for defence purposes; incomplete adaptation of legislation on safety, veterinary and phytosanitary control to EU standards; blocking of tax invoices of business entities, regardless of the transparency of their activities; a surge in corruption and an increase in the volume of shadow commodity and money flows in trading and other destructive events.

In our opinion, regional, national and global existential challenges, including in the agricultural sector and food security of the country, have

FOREWORD

---

not yet formed a public demand for a state order for basic and applied research on a wide range of issues of reconstructive post-war restoration of the country's basic sector of the economy. Some politicians with state powers believe that our country is doomed to remain an agrarian state, as it has competitive natural resource advantages. In our opinion, this is an erroneous judgement. The UK, Germany, France, and the Netherlands produce large volumes of agri-food products, but they are not considered agrarian. These are industrialised countries with a share of processing industry in GDP almost three times higher than in Ukraine.

The new reality of the meta-universe destroys established social orders and stereotypes formed, among other things, by the political economy of agrarian relations. Archaic scientific and practical tools are unable to adequately assess the changes taking place in the agricultural sector, let alone generate new solutions in response to the aggravation of food, environmental, and energy crises, climate change, and other challenges. Today, virtual land plots can be purchased for cryptocurrency, decision-making processes, the introduction of new technologies and procedures for obtaining state support, loans and various permits in agriculture are increasingly digitalised. In addition to the benefits of modernity, unprecedented digital opportunities and conveniences for farmers, small, medium and large producers, new and as yet unexplained risks to the stress resistance of the food system are emerging at all hierarchical levels of governance - from local and regional to global. Therefore, rapid fundamental changes in the institutional socio-economic matrix of agrarian relations require a modern, effective paradigm in both agro-economic sciences and the state's agricultural regulatory policy.

The first and second chapters of the monographic study reveal the systemic institutional, organisational and economic prerequisites for the land expansion of agroholdings, substantiate the reasons and socio-economic and environmental consequences of the raw-export exploitation of agricultural resources, highlight the benefits and risks of lifting the 20-year moratorium on the market circulation of rights to peasant land plots and the need to strengthen the regulatory influence of the state on the state of agrarian relations in the context of the changed reality in Ukraine and the world.

This section is devoted study examine the peculiarities of (de)regulation of agricultural production under the legal regime of martial law. It was identified the weak links in the agri-food system of Ukraine under

FOREWORD

---

emergency conditions, and mechanisms for maintaining the economic activity of commodity producers in the war were proposed. The factors of pre-war structural distortions in the main sub-sectors of agriculture are summarised. The positioning of the agricultural sector of Ukraine in the international division of labour and value creation is determined. The conceptual directions of post-war reconstruction of the industry with the inclusive participation of micro, small and family farms are elaborated.

The fourth chapter is devoted to the state of turbulence of the agricultural land market, its course at the first stage and the fundamental disagreements between farmers and the authorities regarding the opening of the second stage during the war with the possibility for both legal entities and individuals to acquire land up to 10 thousand hectares in one hand. It is analysed the causes and consequences of large-scale corruption in land relations and the ineffectiveness of combating it only by improving legal regulation and digitalisation of services in this area.

The fifth chapter summarises the results of market transformations in the agricultural sector over the past 30 years, elaborates conceptual directions for its modernisation in order to eliminate structural distortions in agricultural subsectors, overcome the crisis in livestock production, and proposes comprehensive measures to promote the development of micro and small businesses in rural areas, localisation of production and participation of commodity producers in international value chains.

The final sixth and seventh chapters of the monograph contain research on the simultaneous opening of the "window of opportunity" and the emergence of potential risks for commodity producers and agricultural traders caused by the opening of the procedure for Ukraine's membership in the European Union. It is summarises the challenges associated with differences in the structure of agriculture, incommensurability of risks in foreign trade relations, and the unequal impact of foreign exchange earnings from exports of agri-food products on the stability of macroeconomic parameters of our country and the political and economic bloc. The experience of adaptation of the countries of Central and Eastern Europe and the Baltic States to the Common Agricultural Policy and the EU market is revealed, and the possibility of its consideration by the subjects of the domestic agricultural sector is determined. Attention is paid to the blocking by the neighbouring EU member states of the preferential treatment for exports from Ukraine granted during the war, and the reasons for the delay

FOREWORD

---

in the process of settlement of bilateral trade disputes with the participation of the European Commission are identified.

The afterwords reveals the most significant scientific and applied results of the political and economic research on the turbulence of agrarian (land) relations in Ukraine and outlines the prospects for further interdisciplinary research in this area.

The author acknowledges that this publication was made possible by the support of the director of the National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics", academician of NAAS Yuriy Lupenko and the creation of favourable conditions for the work of the deputy director of the Institute, doctor of economic sciences Volodymyr Mamchur. I would like to express my sincere gratitude to the reviewers of the monograph, Olena Borodina, doctor of economic sciences, professor, academician NAS of Ukraine, Mykola Malik, doctor of economic sciences, professor, academician of the NAAS, Oleksandr Nechyporenko, doctor of economic sciences, associate professor, corresponding member of the NAAS.

While working on the manuscript, I gained useful experience in collaborating on the preparation of publications with Olga Khodakivska, doctor of economic sciences, professor, corresponding member of the NAAS, Nataliia Patyka, doctor of economic sciences, professor, head of the department of socio-economic development of rural areas, Olena Hryshchenko, head of the research information support sector of the National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics", and Mykola Kalinchyk, doctor of economic sciences, professor. We published joint articles related to my idea of the monograph, which I refer to in this study.

My warmest thanks go to Lyudmyla Tkach, who was the first to read the manuscript from the first to the last page. As a literary editor, she made her corrections professionally, preserving the author's intent, and with jewellery-like precision. If necessary, she could patiently explain the requirements of the new spelling of the Ukrainian language, but when it came to linguistic clichés or excessive use of foreign borrowings, she was relentless, replacing them with specific Ukrainian words. I am grateful to Olga Kozak, doctor of economic sciences, associate professor, chief researcher at the department of economics of agricultural production and international integration of the NSC "Institute of Agrarian Economics", for the professional translation into English of the introductory part of the monograph. I cannot but mention with warm words of gratitude the

FOREWORD

---

employees of the technical department Anatolii Artemenko and the computer layout operator Dmytro Sushko and their colleagues who skilfully finalised the process of publishing this edition.

The Second Commandment teaches us not to make idols for ourselves. Without denying the truth of the Holy Scriptures regarding idols, at the same time, Oleksii Musiiiovych Onyshchenko, a corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, and Volodymyr Vasylovych Yurchyshyn, an academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, were and remain my true scientific authorities. I constantly recall infrequent conversations that have forever left a mark on my soul. For me, they are an example of faithful scientific service to the peasantry and the rural areas, tireless work and dedication to the work to which they devoted their entire lives.

From my parents, bread producers from the grandparents, Anna Petrivna and Mykola Vasyliovych, I inherited the diligence and bringing everyday and exceptional tasks to their logical conclusion. At the same time, being yourself and remaining authentic under any circumstances, stay on the side of light and goodness. These qualities encourage us to fight injustice in all its forms. You must agree that this should be the earthly destiny of each of us.

*****

Having put an end to it, I realised that something essential is missing to complete this work, because the war in Ukraine has been going on for more than two years. Awareness of the changed reality after February 24, 2022 comes every minute from the news from the frontline, reports of the loss of military and civilian lives, the suffering of prisoners and hostages in the occupied territories, the destruction of the most essential things for people, and annoying air raids. The publication is made possible thanks to the heroic resistance of our brave soldiers to the "black horde". We bow our heads in sorrow to the dead, whose lives were taken by Russian terrorists. Earthly bow and eternal glory to each.

In spite of the enemy, Ukraine as a state has already happened. There is no doubt that this time it will last forever.

Let's get closer to our Victory together and do everything possible for this!

РОЗДІЛ 1

ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

Агрохолдингові компанії від початку 2000-х років виконували важливі інвестиційні функції щодо відновлення аграрного виробництва в умовах затяжної рецесії, викликаній реорганізацією КСП. Одночасно держава відмовилася від виконання невластивих їй функцій, пов'язаних із централізованими поставками матеріально-технічних ресурсів, обов'язкової контрактації сільськогосподарської продукції та кредитування через державні банки. Внаслідок «ножиць» у цінах на вхідні і вихідні ресурси, приватизації переробних підприємств та сервісних організацій стрімко зросла кредиторська і дебіторська заборгованість господарств, звичними стали обсяги бартерних (товарообмінних) операцій. Фінансово-економічна ситуація загострювалася на тлі галопуючої інфляції, девальвації національної валюти, інших мезо-, макро- і геоекономічних дисбалансів та втратою ринків збуту продукції у країнах Співдружності Незалежних Держав (СНД).

1.1. Інституційні та фінансово-економічні передумови становлення агрохолдингових компаній

Агрохолдингові компанії, або вертикально інтегровані агропромислові формування, виникли на переході від другого до третього тисячоліття, яке збігалось із глибинними соціально-економічними трансформаціями в Україні. Це був переломний період (момент істини) 10 років радикальних змін на селі, коли сподівання реформаторів і суспільства на масову появу «ефективних власників» не виправдались. Керівники і спеціалісти новоутворених приватно-орендних підприємств (ПОПів) переконалися, що за відсутності державної підтримки, згорання централізованих закупівель сільсь-

1.1. Інституційні та фінансово-економічні передумови становлення агрохолдингових компаній

когосподарської продукції, планового розподілу виробничих ресурсів за фіксованими цінами й несформованості альтернативної поставальницько-збутової інфраструктури, «землі і волі» для ефективного господарювання не достатньо. Потрібні великі інвестиції, доступні кредити, бюджетні дотації, конкуруючі ринки засобів виробництва й селяноцентричні аграрні відносини.

Проте все відбулося з точністю до навпаки. Макроекономічна політика держави призвела до системної трансформаційної кризи, яка характеризувалася:

- ✓ руйнівними темпами інфляції;
- ✓ небаченими розмірами «сірої» й «тіньової» економіки;
- ✓ збільшенням розриву в цінах на продукцію сільського господарства і товари виробничого призначення внаслідок адміністрування цін на продукцію аграрного сектору та лібералізацію ціноутворення на товари промисловості й комерціалізацію послуг;

- ✓ абсолютною заборгованістю держави перед підприємствами за поставлену продукцію (до 90% колективним господарствам держава не платила за виконаними контрактами пів року і більше);

- ✓ банкрутством акціонерного комерційного агропромислового банку «Україна» (кошти втратили 337 тис. акціонерів, із них 5160 юридичних осіб, у тому числі колгоспи, міжгосподарські об'єднання, новостворені фермерські господарства, переробні підприємства та ін.);

- ✓ втратою Україною основних зовнішніх ринків збуту продукції та небувалого здорожчанням засобів виробництва, особливо пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив і агрохімікатів;

- ✓ несанкціонованим ввезенням (контрабандою) на митну територію України критичних обсягів продовольства;

- ✓ поширенням бартерних операцій у взаєморозрахунках між суб'єктами різних форм власності та видів господарювання тощо.

У цих умовах державою було вжито надзвичайних антикризових заходів комплексного характеру. А саме:

- ✓ списання в 1996–1999 рр. заборгованості колгоспів перед Державним бюджетом України і Пенсійним фондом, спрощення податкової системи та запровадження замість 12 податків і зборів

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

фіксованого сільськогосподарського податку. Завдяки цьому податкове навантаження на товаровиробників було знижено втричі, а для господарств із несприятливими природними умовами – у 6 разів;

✓ уведення спеціального режиму справляння податку на додану вартість аграрних підприємств. Нарахований податок скеровувався на матеріально-технічне забезпечення та виплату дотацій за продані сільськогосподарськими виробниками переробним підприємствам велику рогату худобу і молоко;

✓ встановлення дотацій до цін на молодняк великої рогатої худоби підвищених вагових кондицій, реалізований м'ясокомбінатам;

✓ фінансування державних програм селекції в рослинництві, тваринництві та птахівництві;

✓ відшкодування сільськогосподарським підприємствам частини відсоткової ставки за кредити комерційних банків і тіла кредиту та до 30% вартості вітчизняної техніки, придбаної на умовах фінансового лізингу;

✓ надання державних гарантій під іноземні кредити для закупівель сільськогосподарської техніки;

✓ унормування таких регуляторних інструментів як бюджетні позички, аванси, товарні кредити, податкові, митно-тарифні та інші преференції для забезпечення ресурсами за обумовленими цінами;

✓ відкриття земельно-орендних відносин завдяки прийняттю Закону України від 6 жовтня 1998 р. № 161 «Про оренду землі»¹;

✓ визнання Господарським кодексом України від 16 січня 2003 р. № 436² правомочності холдингових компаній, які раніше були заборонені Указом Президента України від 12 липня 2007 р. № 640³.
Довідково. До появи цього акта такі структури могли реєструватися згідно з Указом Президента України від 11 травня 1994 р. № 224

---

¹ Про оренду землі. Закон України від 06.10.1998 № 161. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³ Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації. Указ Президента України від 12.07.2007 № 640. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

1.1. Інституційні та фінансово-економічні передумови становлення агрохолдингових компаній

«Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації»⁴.

Наданими державою пільгами, крім новостворених в умовах перехідної економіки аграрних підприємств, також скористалися власники фінансового, промислового, спекулятивного, злочинного та інших видів непрофільного для галузі капіталу. По суті, завдяки сприятливим умовам сільське господарство стало своєрідним внутрішнім офшором або сектором економіки пріоритетного розвитку. Агрохолдингові структури максимально комерціалізували всі бізнес-процеси, розраховалися з боргами безнадійно збиткових колективних господарств, забезпечили обробіток сільськогосподарських угідь, надали поштовх розвитку галузі завдяки експорту продукції та частково вивели її з кризового стану. На нашу думку, саме так маємо оцінювати їх діяльність на перших етапах аграрної реформи.

Згодом ситуація кардинально змінилася і суспільство усвідомило наслідки пастки сировинних ринків. Своєю монопольною поведінкою, агресивною орієнтацією на пошуки й отримання неконтрольованої природної ренти агрохолдинги у нинішньому вигляді становлять реальну загрозу малим і середнім підприємствам, ринку праці та зайнятості в сільській місцевості, поселенській мережі, збалансованому сільському розвитку тощо. Це порівняно нові виклики в економічній, соціальній і екологічній сферах, на які держава не знайшла адекватної відповіді. *Довідково.* Англійський термін «rent-seeking» – «пошук ренти» означає непродуктивну діяльність з метою отримання прибутку.

У транзитивних економіках з непрацюючими інститутами, які «сидять на голці» міжнародних фінансових кредитів, а до тіньових оборудок і корупції ставлення суспільства толерантне, ситуація розвивається настільки динамічно, хаотично й не прогнозовано, що правильні теоретико-методологічні напрацювання, прикладні рекомендації науковців та авторитетних експертів застарівають раніше, ніж сформується певне уявлення про шляхи і засоби їх реалізації на рівні прийняття регуляторних рішень у сфері державної аграрної

---

⁴Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації. Указ Президента України від 11.05.1994 № 224. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

політики. Наразі маємо виважено, але з критичних позицій проаналізувати загрози великого капіталу для національних інтересів з урахуванням проголошеного «запуску» ринку приватних земельних ділянок аграрного призначення та затребуваності збалансованого (стійкого) сільського розвитку в умовах різнобічних наслідків глобалізації факторів виробництва з дотриманням євроінтеграційного курсу на «зелену», цифрову й інклюзивну економіку.

У найбільш поширеному серед учених і практиків розумінні агрохолдинги – це вертикально інтегровані формування групи компаній, які здійснюють свою фінансово-господарську діяльність з використанням технологічно пов'язаних бізнес-процесів у сфері виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства переважно на зовнішніх ринках із використанням офшорних юрисдикцій. Більшість агрохолдингів активно розпочали нарощувати земельні банки, як вже зазначалося, на початку 2000-х років. Для цього створилися сприятливі умови. Адже значна частина реорганізованих формувань на базі майнових комплексів колективних господарств, за визначенням їхніх керівників, «не орали і не сіяли». Це були юридичні особи, обтяжені непомірними боргами перед постачальниками ресурсів, власниками земельних паїв, найманими працівниками, податковою недоїмкою і ліквідним майном, заставленим під зобов'язання, та об'єктами соціального призначення, що не підлягали паюванню.

Заради справедливості маємо визнати, що держава, використовуючи перевірені на практиці адміністративні важелі, щороку певним чином підтримувала ресурсами весняно-польові роботи та збирання врожаїв. Наприклад, у 2000 р. цільові бюджетні «вливання» сільськогосподарським підприємствам (реструктуризація, списання та пролонгація заборгованості) досягли суми близько 10 млрд грн, що майже у 10 разів перевищувало видатки державного бюджету за 2001 рік на фінансування усіх програм і заходів у системі Мінагрополітики України⁵. Незважаючи на величезну для того часу державну підтримку, за даними Держстату України, у тому ж році агротоваровиробники зазнали збитків на суму 3278,5 млн грн, або

---

⁵ *Могильний О. М.* Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки : монографія. Київ : ІАЕ, 2002. С. 107.

1.1. Інституційні та фінансово-економічні передумови становлення агрохолдингових компаній

---

365 тис. грн у розрахунку на одне підприємство. Із збитками завершили рік 85,6% реструктуризованих формувань. Рівень рентабельності виробництва (відношення прибутку до собівартості реалізованої продукції) становив мінус 23%, у тому числі рослинництва – плюс 7,8%, тваринництва – мінус 47,4%⁶.

До прийняття Закону України від 18 січня 2001 р. № 2242 «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)»⁷ агрохолдинги, які лише створювалися, крім набуття земель в оренду практикували викуп земельних сертифікатів (згодом обмінювалися на державні акти) у фізичних осіб. З огляду на неконтрольованість обігу правовстановлюючих документів, Законом було введено обмеження: до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або в інший спосіб відчужувати зазначені ділянки, крім передачі їх у спадщину та при викупі таких земельних ділянок для державних і громадських потреб. По суті, цим актом із 2001 року було започатковано мораторій на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення, який постійно подовжувався до липня 2021 року.

У подальшому нарощування земельних масивів агрохолдингами відбувалося на переуступлених правах оренди земельно-майнових комплексів сільськогосподарських підприємств та шляхом придбання прав власності на статутний капітал. У такий спосіб керівники і спеціалісти позбавлялися права участі в прийнятті важливих рішень щодо розвитку аграрного виробництва та села, в якому проживали його працівники⁸.

За даними Держземагентства України, у 2000 р. 88% земельних паїв було передано в оренду підприємствам, у яких селяни їх отримали. Такі агрофірми як «Олімпекс-Агро», «Суми-Агропрод», «Нібулон», ТОВ «Агромир», ВАТ «Шахта імені Засадька» та інші орендували земельні угіддя від 5 до 10 колишніх колективних

---

⁶ Там само. С. 226.

⁷ Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю). Закон України від 18.01.2001 №2242. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

⁸ Андрийчук В. Г., Зубець М. В., Юрчишин В. В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. Київ: Аграр. наука, 2005. С. 111–117.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

сільськогосподарських підприємств (КСП). Сумарно у 2001 р. вони вже обробляли майже 1 млн га сільськогосподарських угідь. Через 8 років великі компанії отримали до 50% орендних прав на земельні частки (паї). Науковцями, практикаками й експертами неодноразово порушувалося питання перед керівниками центральних органів влади про необхідність нормативно-правового впорядкування інвестиційно-земельної експансії таких структур⁹. Можна припустити, що з особистих меркантильних мотивів чиновники як би не помічали наростаючих загроз національного масштабу, всіляко потураючи корпоративним інтересам агрохолдингових компаній. Непоодинокі випадки, коли після звільнення з державної служби екскерівники обіймали ключові посади в таких структурах. Із відкриттям ринку на селянські земельні ділянки розпочався зворотний процес – агрохолдинги призначають своїх топменеджерів на міністерські посади.

Державна протекціоністська політика заохочувала нарощування так званих земельних банків власників великого капіталу. Дуже виразно процес концентрації земельних угідь набув розвитку після кризи 2008 року, коли відбулося істотне зростання світових цін на агропродовольчі товари. Через відсутність проселянської аграрної політики станом на початок 2016 року в Україні вже налічувалося 160 агрохолдингів, які обробляли майже 8,7 млн га сільськогосподарських угідь, або 53% від загальної площі, що знаходилась у користуванні сільськогосподарських підприємств. Переважна більшість виробленої великими компаніями продукції реалізовувалася на експорт як сировина.

Відомо, що залежно від часового лагу всі процеси в економіці мають різнобічні причинно-наслідкові зв'язки. З огляду на це, поряд з позитивним короткостроковим ефектом від діяльності агрохолдингів, у науковій літературі прогнозувалися й системні соціально-економіко-екологічні негаразди, але вже в середньо- і довгостроковій перспективі. Серед них зокрема:

а) монополізація агропродовольчих ринків і обслуговуючої їх інфраструктури;

б) недобросовісна конкуренція за право оренди земельних ділянок у малих і середніх підприємств;

---

⁹ Могильний О. М. Державне регулювання аграрного виробництва... С. 107. С. 292.

1.1. Інституційні та фінансово-економічні передумови становлення агрохолдингових компаній

в) масове безробіття й безпрецедентна для мирних умов бідність сільських домогосподарств;

г) посилення стрімкого розшарування сільського соціуму за майновим станом і доходами;

д) накопичення виробничих диспропорцій аграрного сектору та поглиблення невідповідності галузевої і міжгалузевої структур в агропродовольчій системі;

е) нераціональне використання сільськогосподарських угідь, монокультурна спеціалізація в рослинництві й відмова від тваринництва, нехтування законами природокористування та екологічними вимогами;

ж) недонадходження коштів до державного і місцевих бюджетів;

к) самоусунення бізнесу від участі в розвитку місцевих громад і модернізації соціальної, інженерної та комунікаційної інфраструктури сільських поселень тощо.

Учені ННЦ «Інститут аграрної економіки» відмічали, що егоїстична поведінка агрохолдингів значно загострила всі соціально-економічні, демографічні й екологічні процеси в сільській місцевості. Тому вважалось за доцільне «здійснити заходи з унормування та підвищення соціальної спрямованості в діяльності агрохолдингів»¹⁰.

Політекономія, як і політологія чи соціологія за визначенням є наукою соціальною, тож маємо відповісти на запитання: в чиїх інтересах досягаються рекорди в експорті аграрної сировини і хто є кінцевим вигодонабувачем ренти, а хто її недоотримує? Науковцями підраховано, що при виробництві й експорті 100 тис. т зернових культур сукупна додана вартість становить 92,7 млн гривень. При виробництві молока з такої ж кількості зерна вона збільшується у 2,2 раза – до 201,2 млн гривень. Тобто розрахункові втрати від експорту сировини становлять 108,5 млн гривень. У разі виробництва м'яса свиней цей показник збільшується у 2,5 раза, або до 231,6 млн грн, і недоотримується вже 138,9 млн гривень. І головне – при виробництві молока і м'яса свиней із кожних 100 тис. т експортованого зерна додаткове створення робочих місць (гіпотетично) може становити 930 і 440 відповідно. З урахуванням обсягу експорту зернових культур у

---

¹⁰ Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2015 року / [за ред. академіків НААН Я. М. Гадзала, М. І. Башенка, В. М. Жука, Ю. О. Лупенка]. Київ : Аграр. наука, 2016. С. 86–87.

**РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА
СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ**

2020 р. – сумарно було втрачено 548 тис. робочих місць (табл. 1.1). Багато це чи мало? У цьому ж році кількість найманих працівників, зайнятих у сільському господарстві та пов’язаних із ним послугах, становила 499,9 тис. осіб¹¹.

Таблиця 1.1

**Розрахункові втрати доданої вартості та робочих місць
від експорту зернових культур**

Вид продукції	Продукція, яку можна одержати через переробку	У розрахунку на 100 тис. т		У розрахунку на 40 млн т	
		додана вартість, млн грн	робочі місця, од.	додана вартість, млрд грн	робочі місця, тис. од.
Пшениця	Молоко	108,5	930	43,4	372
Кукурудза	М’ясо свиней	138,9	440	55,6	176

Примітка. Порівняно з конверсією на вирощування свиней м’ясних порід або на виробництво молока.

Джерело: складено за: Ю. О. Лупенко. Сучасний стан та перспективні можливості інтеграції аграрного сектору України: завдання агроекономічної науки. *Економіка АПК*. 2015. № 6. С. 6-10.

Ще більші втрати економіка країни зазнає від експорту зерна кукурудзи порівняно з виробництвом біоетанолу та приготування кормів із цієї культури або при переробці ріпаку на біодизель. Маємо також ураховувати непрямі негативні наслідки, які досить важко обчислити, але вони «цементують» Україні місце світового аутсайдера за показниками людського розвитку, про що свідчать щорічні рейтинги Світового банку. До таких варто віднести чергову хвилю довоєнної масової трудової еміграції українців, демографічну кризу, деградацію соціального капіталу в сільській місцевості, обезлюднення сіл та нестабільну суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію в країні. З цього приводу Ерік С. Райнерт у книзі «Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни залишаються бідними» згадує англійського філософа і економіста Джона Кері (1649–1720), який більш ніж три століття тому обурювався, коли купці відправлялися за кордон немиту вовну, і неодноразово порушував питання про

¹¹ Сільське господарство України за 2020 рік. Стат. зб. Держстат України.
URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві

необхідність уведення смертної кари для таких експортерів¹². Йому ж приписують вислів: «Які ж ми слабодумні... якщо самі ж віддаємо свою сировину на обробку чужинцям, а потім купуємо своє ж з їхніх рук»¹³.

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві

Агропродовольчий сектор України, маючи до повномасштабної війни конкурентні переваги для переробної і харчової промисловості (кваліфікована робоча сила, достатність сільськогосподарської сировини, місткий внутрішній ринок, зручна логістика щодо зовнішніх ринків збуту продовольства тощо), через домінування сировинної експортоорієнтованої діяльності агрохолдингів, монопольне привласнення ними земельної ренти та нераціональне використання природних ресурсів отримує від таких бізнес-стратегій більше явних і прихованих ризиків, аніж переваг.

Відповідаючи на запитання: кому найбільш вигідний сировинний експорт зернових культур, який завдає системних втрат економіці України та селянам, проаналізуємо розподіл доданої вартості, який склався за 15 років серед основних учасників аграрних відносин. Землекористувачі у формі прибутку й амортизаційних відрахувань у 2001 р. отримали 43,1% новоствореної доданої вартості, землевласники як орендну плату – 20,2%, наймані працівники у формі заробітної плати – 34,1%, а держава й територіальні громади отримали 2,6% податків і різноманітних відрахувань до місцевих бюджетів (рис. 1.1). З 2005 року розпочався процес радикального перерозподілу новостворюваної вартості на користь землекористувачів (орендарів). Їхня частка зросла у 2,4 раза (від 30,2 до 72,7%), або на 94,5 млрд гривень. Можна припустити, що лєвова частка цієї суми належала агрохолдингам, оскільки вони, як зазначалося раніше, обробляли майже 8,7 млн га сільськогосподарських угідь, або понад 50% від загальної площі, що перебувала в користуванні підприємств.

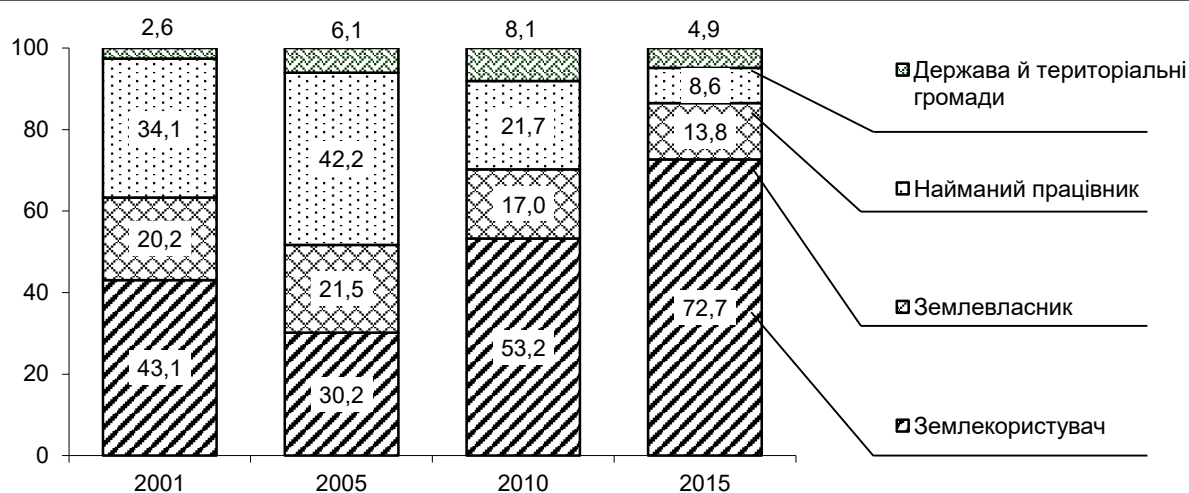
---

¹² Райнерт Ерік С. Як багаті країни забагатіли і чому бідні країни залишаються бідними. Київ : Темпора, 2015. С. 41.

¹³Таршин Іван. Переробна промисловість: коли час інвестувати? URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/10/9/705232>.

**РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА
СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ**

**Рис. 1.1. Розподіл доданої вартості
в сільському господарстві України**

Джерело: Ходаківська О. В., Могильний О. М. Агрохолдингізація сільського господарства України: аграрна політика та виклики майбутньому. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 39.

Деструктивні перекося в перерозподілі новоствореної вартості відбулися в першу чергу через зменшення кількості найманих працівників: частка заробітної плати скоротилася майже у п'ять разів (від 42,2 до 8,6%). Хоча абсолютні показники й зросли з 3,4 до 11,5 млрд гривень. Проте ситуація загострилася тривалою монополією на ринку праці сільської місцевості, тіньовою й незадекларованою зайнятістю працівників і тим, що не всі агрохолдинги запрошують для роботи місцевих селян. Як наслідок, за цей період кількість найманих працівників у підприємствах галузі зменшилася в п'ять разів – з 2475 тис. осіб (2001 р.) до 491,4 тис. (2015 р.)¹⁴.

Частка власників земельних паїв у перерозподілі новоствореної доданої вартості зменшилася у півтора рази (від 20,2 до 13,8%), а кількість орендодавців лише на 15 відсотків. Площа земельних паїв, переданих у 2016 р. за договорами в оренду, становила 19,7 млн га. До того ж, за аналізований період рекомендований розмір орендної плати збільшився з 1,5 до 3% від нормативної грошової оцінки (НГО) земель сільськогосподарського призначення. Щодо участі держави і територіальних громад у перерозподілі доданої вартості, то це потребує додаткового пояснення. Чому десять років поспіль цей показник зростав з 2,6% до 6,1% і 8,1%, а в 2015 р. зменшився проти 2010 року на 3,2 відсоткових пункта. На нашу думку, це

¹⁴ Сільське господарство України за 2015 рік. Стат. зб. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві

відбулося тому, що суттєво наростивши прибутки, більшість агрохолдингів продовжували користуватися пільговим режимом оподаткування, офшорними юрисдикціями та іншими прихованими від суспільства схематозами¹⁵. За підсумками 2015 року, виробивши 14% ВДВ, галузь забезпечила лише 1,9% податкових надходжень. Ситуація може змінитися лише з уведенням нових підходів до системи оподаткування.

На виконання глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» та додатка XXXVIII Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження «Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 17 вересня 2014 р. № 847. Процес імплементації включено до плану заходів із наближення законодавства України до права ЄС в агропромисловому секторі, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19 січня 2015 р. № 15. Постановою Уряду «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 25 жовтня 2017 р. № 1106¹⁶ попереднє розпорядження втратило чинність.

Далі аналізуватимемо стан виконання відповідних регламентів і директив ЄС, а тут лише зазначимо, що нині «Сільське господарство та розвиток сільських територій» одинадцятий із тридцяти трьох розділів у перемовинах про вступ до Євросоюзу. Це свідчить про рекомендації дотримуватися принципу збалансованого розвитку аграрної сфери та інституційне визнання багатофункціональної ролі сільського господарства в стійкому соціально-еколого-економічному розвитку держави. Спираючись на узвичаєні бізнесові практики агро-

---

¹⁵ Ходаківська О. В., Давиденко В. М. Проблеми розподілу земельної ренти в контексті розвитку міжгалузевої інтеграції та екологізації сільськогосподарського виробництва. *Economics, Management, Law: Problems and Prospects.* – Coventry, United Kingdom 25 September, 2015. Vol. 1. С. 141–145.

¹⁶Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

холдингових компаній та споглядальну позицію уповноважених регуляторних органів, стає очевидним, що й надалі вони не прагнуть до конститутивних структурних змін своїх бізнес-стратегій. У ситуації, що склалася, до цього має спонукати держава через відповідний організаційно-економічний механізм, який би передбачав сукупність форм, методів та інструментів стимулювального і адміністративно-примусового характеру до корпоративної соціально відповідальної поведінки з урахуванням потреб територіальних громад та пріоритетів регіонів. При цьому вони мають залишатися конкурентоспроможними на внутрішньому й світовому ринках, але не лише шляхом нарощування земельних банків та зловживання монопольними практиками і корупційним лобіюванням корпоративних інтересів в органах державної влади. Оскільки в такому разі їхні внутрішні проблеми, а їх чимало, будуть постійно перекладатися на сільський соціум, на мікро-, малі та середні підприємства, на внутрішніх споживачів продовольства, на нинішні й прийдешні покоління громадян України.

Через 10 років, станом на 2021 рік, ситуація серед агрохолдингових компаній щодо земельних банків змінилася порівняно з раніше наведеними даними за 2010 рік. Із першої десятки за площею сільськогосподарських угідь лише три – Контінентал Фармерс Груп (195 тис. га), Епіцентр Агро (160 тис. га) і Укрпромінвест Агро (120 тис. га) мали українську реєстрацію. Решта офіційно отримали зарубіжну прописку: Kernel Holding S.A. (524 тис. га), Industrial Milk Company (IMC) S.A. (123) – Люксембург; UkrLandFarming (500), MHP S.E. (380), Harveas (132) – Кіпр; Agroprosperis (300) – США; Astarta Holding N.V. (240) – Нідерланди; Public Investment Fund Saudi (230 тис. га) – Саудівська Аравія. Цей рейтинг постійно змінюється. Відбувається переуступка прав оренди земельних ділянок, злиття й поглинання компаній, збагачення на банкрутствах, реорганізації та інші юридичні хитросплетіння. За п'ять останніх років місце в першій десятці зберегли лише три компанії: Kernel, UkrLandFarming і МХП¹⁷.

Офіційної інформації стосовно діяльності агрохолдингів немає. За даними експертів, їх кількість становить більше 100, а частка в землекористуванні сільськогосподарських підприємств коливається

---

¹⁷ Найбільші агрохолдинги України. URL : <https://bakertilly.ua>.

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві

на позначці 30%, або в межах 6 млн гектарів¹⁸. Інше дослідження компанії ТОВ «Вкурсі агро» виявили в структурі власності 33-х агрохолдингів наявність іноземних бенефіціарів. Серед компаній-лідерів за доходом три мали зв'язки з росією чи білоруссю. Це ТОВ «Інвестиційно-промислова компанія» Полтавзернопродукт», ТЗОВ «Агрокомплекс «Зелена Долина» та ТЗОВ «Птахокомплекс «Губин»¹⁹. Черговий переділ земельних банків не припиняється й під час правового режиму воєнного стану і можливий в період повоєнного реконструктивного відновлення аграрного сектору. Більшість агрохолдингів зазнали значних втрат своїх активів на тимчасово окупованих і прифронтових територіях України.

У більшості агрохолдингових компаній контрольними пакетами акцій володіли українські засновники. Ключовими зарубіжними інвесторами найбільших землевласників в Україні є відомі інвестиційні фонди, зокрема, Vanguard Group, Kopernik Global Investors, BNP Asset Management Holding, NN Investment Partners Holdings, що належить Goldman Sachs та Norges Bank Investment Management, який керує суверенним фондом багатства Норвегії²⁰. Європейські фінансові установи та Світовий банк активно фінансують агрохолдингові структури і мають тривалі ділові зв'язки (табл. 1.2). Завдяки кредитним ресурсам реалізуються масштабні проекти з розвитку аграрного сектору та виробничої інфраструктури.

Таблиця 1.2

Фінансування найбільших агрохолдингів європейськими інституціями та Світовим банком з 2008 року, млн. дол. США

Компанія	ЄБРР	ЄІБ	ІФС	Разом
МХП	298	83	211	592
Нібулон	248	69	60	377
Кернел	208	–	40	248
Астарта	85	49	105	239
Агропросперіс	150	–	–	150
ІМК	20	–	50	70
Усього	1009	201	466	1676

Джерело: Війна і крадіжки: захоплення сільськогосподарських земель в Україні. URL : <https://www.oaklandinstitute.org>.

¹⁸ Агрохолдинги України. URL: <https://tripoli.land/ua/agrokholdingi-ukrainy>.

¹⁹ Скільки заробили сільськогосподарські компанії в Україні в 2022 році. URL : <https://the-page.ua/ua/news/dohid-silskogospodarskih-kompanij-v-ukrayini-2022>.

²⁰ Війна і крадіжки: захоплення сільськогосподарських земель в Україні. URL : <https://www.oaklandinstitute.org>.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

Інтегровані компанії, що входять у першу 10-ку лідерів, як правило, здійснювали первинне розміщення (пропозицію) цінних паперів на міжнародних фондових біржах (Initial Public Offering – IPO). Проте, у зв'язку з війною капіталізація найбільших українських компаній на кінець 2022 р. позначилася стрімким падінням. Для прикладу: акції Кернел знецінилися на 70% і їх вартість становила 352 млн дол. США (у вересні 2023 р. компанія здійснила процедуру делістингу і вийшла з Варшавської фондової біржі, збільшивши власну частку в холдингу з 39,9 до 91,6%); Астарта-Київ (капіталізація 122 млн) і ІМК (133 млн) – на 52%; МХП (з капіталізацією на суму 415 млн) знецінення становило 45% (10 листопада 2023 р. агрохолдинг провів розрахунки з учасниками тендера на викуп своїх єврооблігацій з погашенням 10 травня 2024 р. за 85% від номіналу). Загалом власники цінних паперів подали заявки на суму 150,79 млн із загальної суми випуску 500 млн дол. США²¹; Овостар Юніон (вартість акцій становила 62 млн) також відбулося падіння ціни на 32%²².

Іноземні інвестиції є бажаними для розвитку аграрного сектору й економіки в цілому, але не безумовно, оскільки крім позитивних результатів вони несуть із собою і певні ризики. Першою ластівкою стало оголошення у серпні 2014 року про технічний дефолт компанією «Мрія Агрохолдинг», яка обробляла 165 тис. га в п'яти західних областях України. У результаті саудівська інвестиційна компанія SALIC викупила сільськогосподарські активи й об'єдналася з CFQ (Continental Farmers Group). Після судової тяганини на її землях створена нова компанія «Континентал», у користуванні якої вже 80 тис. гектарів²³.

Подібною історією, але із значно більшими втратами для України, може завершитися діяльність одного з найбільших агрохолдингів «UkrLandFarming», який орендував сільськогосподарські землі в 22 областях загальною площею майже 500 тис. га, де було зайнято понад 20 тис. осіб. За словами його керівника, проблеми

---

²¹ Агрохолдинг МХП достроково викупив облігації на \$150 млн за ціною 85% від номіналу. URL : <https://forbes.ua/news>.

²² Обвал Кернела, стабільність МХП та Астарті, дивіденди Овостара. URL : <http://shareupotential.com/ru/News/Newsline/ukrain-publichni-kompanii-2022-12.html>.

²³ Агрохолдинг «Мрія» змінює назву на «Континентал». URL : <https://www.unian.ua>.

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві

почалися з ліквідації у 2014 р. підконтрольних йому «VAB Банку» і «Фінансова ініціатива», яким Національний банк України надав рефінансування в сумі майже 10 млрд гривень. З огляду на масштаби операційної діяльності компанії, при доведенні її до банкрутства держава не тільки нічого не отримає, а навпаки – матиме величезні системні проблеми. Оскільки активи холдингу закладено під зовнішні кредити у 2 млрд дол. США в Deutschebank експортно-імпортним агентствам США, Канади, Іспанії, Італії та Франції²⁴.

Як зазначалося раніше, фондові ринки України не забезпечують мінімальних потреб сільського господарства в інвестиціях. Ще гострішою стала ця проблема під час війни. За інформацією Української фондової біржі, на ринку цінних паперів у 2023 р. були представлені лише кілька агропромислових формувань – ПАТ РНК Верес, АТ Обухів Агро, Укрпродукт, Кернел та Мілкіленд²⁵.

Не дивлячись на доступність ресурсів для великих аграрних структур і збільшення ними частки капітальних інвестицій в сільське господарство з 5,6 (2010 р.) до 15,8% (2021 р.), або в 2,8 раза, їх фінансовий результат, навпаки, зменшився за цей період майже удвічі – з 15,1 до 8,1%. Середні підприємства також скоротили цей показник, але не так суттєво – на 10 в. п. (до 61,4% у 2021 р.), тоді як малі й особливо мікропідприємства збільшили свою частку з 13,5 до 30,5% і з 1,0 до 9,8% відповідно. Дослідники ННЦ «Інститут аграрної економіки»²⁶ вважають, що вірогідними причинами структурних розривів капітальних інвестицій і фінансових результатів стали:

а) приховування великими агроформуваннями частини доходів через операції зі своїми офшорними юрисдикціями з метою оптимізації податкових платежів;

б) цінові маніпуляції з вертикально інтегрованими й посередницькими структурами в середині країни, коли товари продають самі собі та інші сумнівні практики;

---

²⁴ Бахматюк Олег: Конфлікт з Богданом розпочався вже під час зустрічі із Зеленським. URL : <https://strana.ua/articles/interview>.

²⁵ Українська біржа. Біржовий список цінних паперів. URL : <https://www.ux.ua/ua/issues.aspx>.

²⁶ Захарчук О. В., Кісіль М. І., Вишневецька О. В. та ін. Інвестиційне та матеріально-технічне забезпечення розвитку аграрного сектору та сільських територій. *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення*: наук. доп. / [Ю. О. Лупенко, О. М. Нечипоренко, М. І. Пугачов та ін.] Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 100–102.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

в) реалізація інвестиційних проєктів з тривалими строками окупності та інше.

На думку аналітиків, незважаючи на значні втрати виробничих потужностей через війну, аграрний сектор все ще має значну вагу у структурі активів мультимільйонерів України. За підсумками 2022 р., 17 із 30 найзаможніших бізнесменів як напряду, так і опосередковано заробляють на сільському господарстві й переробці його сировини. У довгостроковій перспективі завдяки великим компаніям також відбудуватиметься посилення аграрної спеціалізації України і зниження ролі металургії, хімії та інших галузей промисловості²⁷.

Це небажаний сценарій у стратегіях реконструктивної відбудови економіки і про це йтиметься в наступних розділах цього дослідження. Держава має забезпечити моніторинг діяльності агрохолдингових компаній та протидіяти посиленню їхнього деструктивного впливу на агропромисловий потенціал країни в умовах ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, а також забезпечити конкурентний розвиток мікро-, малих і середніх підприємств. Згідно із засадами нової політичної економії, перевагами ринку, як суспільного блага, мають користуватися не лише власники великих капіталів, а й інші суб'єкти аграрного бізнесу, селяни, регіони й держава. Для цього рівнопріоритетними мають стати соціальні, економічні й екологічні цілі сільського розвитку, що передбачено заходами Кабінету Міністрів України, спрямованими на реалізацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

На наше переконання, ще до відкриття ринку сільськогосподарських земель (липень 2021 р.) вкрай важливо було змінами до законодавства ввести діяльність агрохолдингів у прийнятне нормативно-правове поле:

- ✓ чіткіше визначити їхній правовий статус;
- ✓ запровадити консолідовану фінансову і статистичну звітність, яка б відповідала стандартам Євросоюзу;
- ✓ здійснювати моніторинг структури їхніх капіталів та кінцевих бенефіціарів тощо.

---

²⁷ Пасхвер Олександр. 30 найзаможніших бізнесменів України на другий рік повномасштабної війни навчилися виживати, а дехто, попри все, й розвиватися. URL : <https://biz.nv.ua/ukr/finance>.

1.2. Стан з перерозподілом доданої вартості в сільському господарстві

У комплексі з іншими організаційно-економічними заходами це сприятиме прозорості компаній як суб'єктів господарювання, формуватиме довіру до їхньої діяльності та створюватиме позитивну репутацію в сільських громадах і суспільстві. Зволікання з прийняттям таких першочергових заходів до відкриття ринку сільськогосподарських угідь для юридичних осіб з 2024 року може призвести до експансії вітчизняних і зарубіжних латифундій, що вже траплялося в історії аграрних відносин України. Як показує ринкова практика, землі будуть сконцентровані у невеликої групи осіб, що посилить інтенсивність недружніх до екології технологій, а сімейні, мікро-, малі та середні фермерські господарства не матимуть перспективи для розвитку.

Отже, повторюємо, прихід капіталів агрохолдингових компаній в аграрний сектор відбувся у вкрай несприятливих інституційних і фінансових умовах для реформованих сільськогосподарських підприємств. Наданими державою преференціями уміло скористалися власники фінансового, промислового, спекулятивного, тіньового та інших непрофільних для галузі капіталів. Завдяки сприятливим умовам для інвестицій і можливості відмивання коштів сільське господарство стало своєрідною офшорною зоною. Згодом, наростивши капітали, більшість агрохолдингових компаній трансформувались у вертикально інтегровані структури. При цьому, максимально комерціалізувавши всі бізнес-процеси на основі цифрових технологій, забезпечили інтенсивний обробіток сільськогосподарських угідь, надали поштовх розвитку галузі на інноваційній основі та вивели її з кризового стану.

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації

З давніх давен природно-кліматичні умови, родючі чорноземи і зручні торговельні шляхи сприяли виробництву й вивезенню за кордон пшениці та інших хлібних культур. Незважаючи на численні заяви осіб державно владного рівня, політиків і представників науково-експертного середовища про наявність системних проблем, пов'язаних із домінуванням у структурі експорту України аграрної

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

сировини, з кожним роком ситуація лише погіршувалася. У сучасній інтерпретації вікових традицій в програмах урядів і політичних партій виголошуються гасла на кшталт: «зерно – це українська нафта та газ»; «національний аграрний сектор претендує на глобальне лідерство»; «Україна здатна прогодувати не менше 500 млн осіб і сприяти розв'язанню продовольчої проблеми постійно зростаючого населення світу» тощо.

Водночас, навряд чи можна заперечувати той факт, що подальша інтенсивна експлуатація земельних, водних, лісових та інших природних ресурсів, олігархічна модель аграрної економіки в умовах загострення екологічної та енергетичної криз, стрімкої зміни клімату й інших загроз людству – це тупиковий шлях. До того ж звичні аграрні й торговельні практики несумісні з інтеграцією України до структур Євросоюзу та їхнього зеленого курсу (*The European Green Deal*). Серед основних цілей на 2030 р. наступні: довести обсяги органічного сільського господарства до 25%; скоротити використання пестицидів – на 50%, хімічних добрив – на 20%, протимікробних препаратів у сільському господарстві та аквакультурі, а також харчових відходів при виробництві – на 50%.

Кабінет Міністрів України постановою від 3 березня 2021 р. № 179 затвердив Національну економічну стратегію на період до 2030 року (Стратегія)²⁸. Цей документ мав стати основою під час розроблення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади планів, заходів, проєктів програмних і стратегічних документів, проєктів законів та інших актів нормативно-правового характеру. Головним завданням аграрного сектору та харчової промисловості визначено позиціонування України як одного з глобальних центрів продовольчої безпеки, світового лідера з постачання харчових продуктів із високою доданою вартістю та технологічно інтенсивних сервісів для агропромислового сектору.

За цими пріоритетними напрямками було сформульовано й стратегічні цілі:

➤ сприяння розвитку і повноцінному забезпеченню ринку для функціонування переробки;

---

²⁸ Національна економічна стратегія на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 №179. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації

- оптимізація екосистеми збуту продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- забезпечення виробництва й експорту безпечної та здорової сільськогосподарської і харчової продукції.

Стратегічною ціллю «Оптимізація екосистеми збуту продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках» передбачено: збільшення обсягів експорту аграрної продукції до 40 млрд дол. США до 2030 р. (у 2021 р. 27,7 млрд дол. США); досягнення показника експортної виручки, що становитиме 1500 доларів на гектар сільськогосподарських угідь (у 2021 р. 671 дол. США); збільшення експорту органічної продукції до 1 млрд доларів США, а площі під органічними культурами до 3% у 2030 р.). (у 2021 р. 220 млн дол. США, площа органічних земель займає 1% угідь); збільшення експорту технологічно інтенсивних сервісів до мільярда доларів США; скорочення часу на логістику вдвічі до 2025 року тощо.

Для досягнення цілей Стратегії необхідно адекватно відреагувати на внутрішні проблеми агропродовольчого комплексу, а також подолати наявні інституційні й технічні бар'єри в торгівлі готовою продукцією. По-суті мали б запуснути нову економічну політику (НЕП), яка враховуватиме трансформаційний стан аграрних відносин:

- переважання первинної переробки сільськогосподарської сировини;
- наявність тіньового ринку переробки та реалізації продукції рослинництва і тваринництва;
- моносировинна орієнтація експорту та експансія зарубіжної продукції кінцевого споживання на внутрішній ринок;
- фітосанітарні та ветеринарні обмеження у міжнародній торгівлі агропродовольчою продукцією;
- необхідність значних інвестицій на просування бренду українських харчових продуктів на зовнішніх ринках тощо.

У контексті цього дослідження важливим внеском у розуміння майбутнього галузі було опрацювання науковцями НААН «Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 року». Цим документом до першочергових завдань віднесено:

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

- збільшення частки експорту продукції з високою доданою вартістю, насамперед продовольчих товарів;
- суттєве зменшення імпортозалежності, забезпечення внутрішнього ринку сільськогосподарською сировиною та харчовими продуктами власного виробництва²⁹.

Схожі положення містить підготовлене науковцями Інституту продовольчих ресурсів дослідження щодо передумов і перспектив розвитку харчової промисловості України до 2030 року³⁰. Тобто позиції Уряду, бізнес-асоціацій і науковців щодо необхідності подолання експортної сировинної пастки в основному збігаються.

Надто загострилися проблеми, пов'язані з орієнтацією на експорт сировини виробників сільськогосподарської продукції і трейдерів у перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки. Варто нагадати, що статус сировинного донора нашої країни частково нав'язано політикою подвійних стандартів міжнародних фінансових організацій та інтеграційних об'єднань. Спеціалісти визнають, що Україна заплатила непомірно високу ціну за міжнародне визнання її країною з ринковою економікою, за членство в СОТ, за поглиблену й всеохоплюючу зону вільної торгівлі з ЄС та інші політичні поступки. Згідно з останньою, Україна понизила (або обнулила) ввізні мита на 95% товарної номенклатури, тоді як ЄС – лише на 20%. Унаслідок порушення паритетності частка українського аграрно-сировинного експорту істотно зросла³¹. Як вже зазначалося, у 2021 р. майже 56% валютної виручки від всього експорту агропромислових товарів забезпечили продукти рослинного походження і лише 13,7% – готові харчові продукти.

Внаслідок євроінтеграційного курсу України, за останні 30 років відбувся структурний реверс від індустріально-аграрної економіки дореформеного періоду до аграрно-індустріальної із сировинною експлуатацією людських, природних і економічних ресурсів місцевими й іноземними компаніями. Згідно з даними Організації з

---

²⁹ Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 року / [за ред. акад. НААН Я. М. Гадзала, М. І. Башенка, В. М. Жука, Ю. О. Лупенка]. Київ : Аграр. наука, 2016. С. 102–103.

³⁰ Сичевський М. П., Юзефович А. Е., Коваленко О. С. Стратегія «Харчова промисловість України – 2030» (передумови і перспективи). Київ : Аграр. наука, 2019. 32 с.

³¹ Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. С. 349.

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації

промислового розвитку ООН (UNIDO)³², частка доданої вартості переробної промисловості у ВВП України знизилася з 18% у 2007 р. до 11,4% у 2021-му році. За визначенням ОЕСР, оптимальний рівень цього показника має бути удвічі більший. Для порівняння. У Польщі у 2021 р. він дорівнював 16,2; Словаччині – 19,4%). У перерахунку на особу населення в Україні за цей же рік отримано доданої вартості у переробній промисловості на суму 265 дол. США, в Польщі – 2459, Словаччині – 3588, або в 9,3 і 13,5 рази більше.

За вказаний період поглибилися секторальні та міжгалузеві дисбаланси. З 2010 року щорічні темпи приросту обсягів сільськогосподарського виробництва перевищують аналогічний показник харчової індустрії. А це зниження її ефективності, зменшення ВВП, мінусове зовнішньоторговельне сальдо, недонадходження до бюджетів усіх рівнів, скорочення кваліфікованих робочих місць з гідною оплатою праці, структурне безробіття, трудова еміграція, погіршення показників продовольчого самозабезпечення держави тощо. Згідно з прогнозами фахівців, зроблених до повномасштабної російсько-української війни, через зміни кон'юнктури на світових ринках агротрейдери у найближчі 2–3 роки можуть втратити виручку, номіновану в доларах США, навіть при збільшенні фізичних розмірів експорту окремих сировинних товарів.

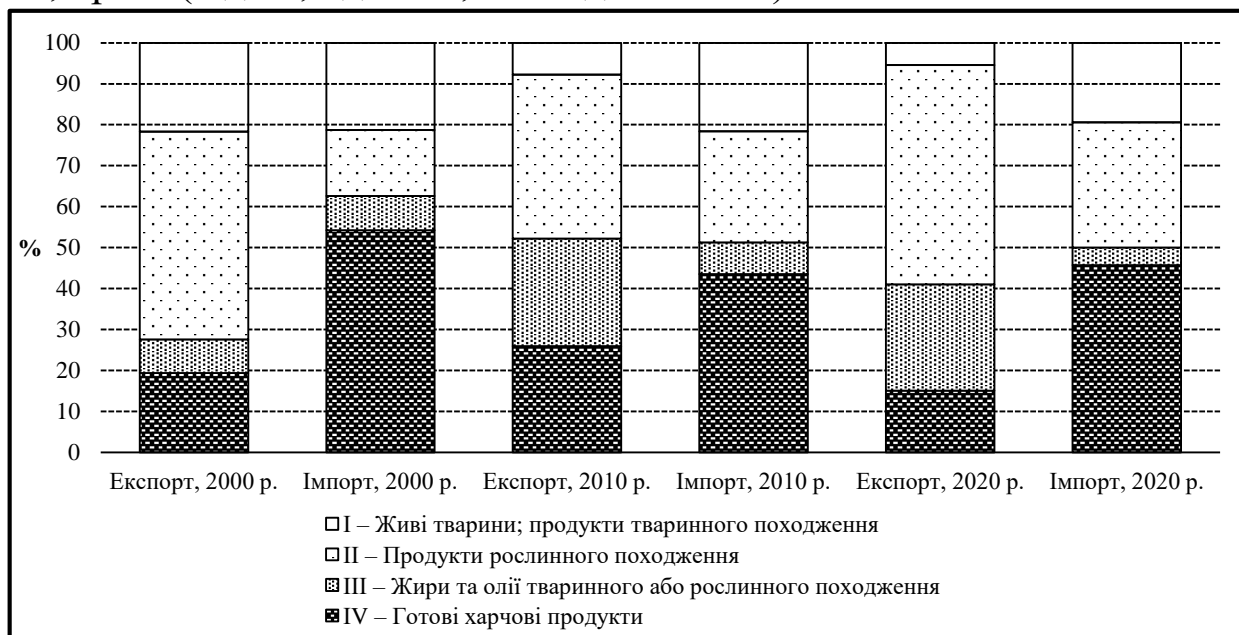
Аналіз обсягів експортно-імпортних операцій України (групи 1–24 УКТ ЗЕД) за 2010–2020 рр. засвідчив стійку позитивну динаміку. Їх частка в загальному експорті країни зросла у 3,2 рази (від 14,2 до 45,1%), коефіцієнт покриття експортом імпорту також підвищився майже вдвічі (від 1,78 до 3,42) (рис. 1.2). А це майже третина валютних надходжень, стабілізація торговельного балансу та макроекономічних показників, входження нашої держави до клубу світових лідерів-експортерів аграрної продукції тощо. Проте, як і будь-який успіх, цей також має свою ціну про що свідчить наступне. Аналіз даних показує зменшення вивезення I підгрупи товарів «Живі тварини та продукти тваринного походження» на 16,3 в. п. (від 21,7 до 5,4%). Спостерігається постійне нарощування у вартісному виразі обсягів реалізації за всіма товарами, крім молока і молочних продуктів. Щодо імпорту, то відбулися незначні коливання відносних

---

³² Дані UNIDO: URL : <https://stat.unido.org>.

**РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА
СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ**

показників у діапазоні від 21,6 (2010 р.) до 19,4% (2020 р.). Водночас після спаду, який тривав до 2016 року, розпочалося суттєве нарощування імпорту м'яса та їстівних субпродуктів – більш ніж удвічі (від 80,8 до 165 млн дол. США). Вартісне нарощування імпорту риби і ракоподібних – у 8,7 раза (від 77,9 у 2000 р. до 680,3 млн дол. США у 2020 р.), а молока і молокопродуктів – у 25,7 раза (від 11,6 до 308,4 млн дол. США).

Рис. 1.2. Товарна структура зовнішньої торгівлі України групами 1–24 УКТ ЗЕД за 2000–2020 рр., % до підсумку

Джерело: Товарна структура зовнішньої торгівлі України. Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У структурі українського експорту на підгрупу «Продукти рослинного походження» з 2000 року припадає від 50,7 до 53,6 відсотків. Така стабільність забезпечується зерновими культурами та насінням і плодами олійних рослин. У згаданій товарній підгрупі, за підсумками 2020 року, їхня частка становила 79,0 і 15,5% відповідно. Імпорт також має стійку тенденцію до нарощування майже вдвічі, або до 30,6% проти 16,1% у 2000 році. Перші три місця по низхідній траєкторії щодо імпорту в доларах США належать овочам – приріст у 71,7 раза, їстівним плодам і горіхам – 14,4, каві та чаю – у 5,2 раза.

Крім того, у структурі експорту за підгрупою «Жири та олії тваринного або рослинного походження» показники також стрімко зростили від 8,2 до 25,9%, хоча і з незначним зниженням (на 0,4 в. п.) порівняно з 2010 роком. Завдяки сприятливій кон'юктурі світових

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації

ринків на сировинні товари спостерігався суттєвий приріст виручки від їх реалізації – від 239,9 (2000 р.) до 5759,6 млн дол. США (2020 р.), або в 24 рази. Щодо частки в структурі імпорту, то товари цієї підгрупи мали спадну тенденцію: від 8,2 до 4,3%. У 2020 р. стався своєрідний обвал більше ніж на третину – до 280,4 млн дол. США порівняно із рекордними 451,6 млн дол. США у 2010 році.

Експорт «Готових харчових продуктів» (у 2000 р. – це «Продукція харчової промисловості») у структурі товарної групи 1–24 УКТ ЗЕД зменшився порівняно з 2000 роком на 4,3 в. п., а з 2010 року – на 10,8 в. п. Хоча у вартісних значеннях надходження валютної виручки за останні 20 років, навпаки, зросли до 3361,1 із 402,3 млн дол. США, або у 8,4 рази. Імпорт готових харчових продуктів постійно нарощується й охоплює вагомий сегмент внутрішнього ринку України. Незважаючи на деяке зменшення порівно з 2000 роком, його частка становить 45,7%. Якщо коефіцієнт покриття експортом імпорту у 2000 році був на рівні 0,91, то в 2010-му – 1,03, у 2020 р. – 1,13. Тобто спостерігається незначне збільшення позитивного сальдо, номінованого в доларах США, за експортно-імпортними операціями підгрупою «Готові харчові продукти». Протилежна ситуація за окремими товарами цієї підгрупи. Зокрема від'ємне сальдо зафіксовано за алкогольними та безалкогольними напоями – 336 млн дол. США; різними харчовими продуктами – 352,2; какао та продуктами з нього – 174,5; продуктами з м'яса, риби – 138; тютюну і промислові замітники тютюну – 116,1 млн дол. США. Сумарно лише за 2020 р. – це 1116,8 млн дол. США.

Отже, щодо структури зовнішньої торгівлі України товарною групою 1–24 УКТ ЗЕД за 2000–2020 рр. можна зробити такі висновки.

По-перше, за даними Держстату України, упродовж 20 років виручка від експорту зернових культур зросла у 76 разів (від 124 до 9417,3 млн дол. США). У 2019/2020 МР експортовано 56,7 млн тонн зернових і зернобобових культур, у тому числі кукурудзи – 30,3 (53,4%), пшениці і суміші пшениці та жита – 20,5 (36,1%). Стрімкими темпами нарощено вивезення насіння і плодів олійних рослин (масляне насіння та плоди) – у 9,4 рази (від 194,8 до 1842,4 млн дол. США), жирів та олій тваринного або рослинного походження – у 24 рази (від 239,9 до 5759,6 млн дол. США). Реалізація експортних

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

можливостей України забезпечена завдяки низці чинників. Протягом 2000–2004 рр., у середньому за рік сільськогосподарське виробництво зросло на 6%, а переробна і харчова промисловість – на 16,4%. У цей період, як вже відмічалось раніше, держава створила надзвичайно сприятливі протекціоністські умови для інвестицій в сільське господарство.

По-друге, за цей же період спостерігається значне відставання від експорту сировини по підгрупі «Готові харчові продукти». Якщо у 2000 році негативне торговельне сальдо становило 65 млн, то за результатами 2020 року воно зросло до 392,2 млн дол. США, або більш ніж у 6 разів. Із чотирьох підгруп товарів 1–24 УКТ ЗЕД додатне сальдо досягнуто за двома – «Продукти рослинного походження» і «Жири та олії тваринного або рослинного походження». Очевидно, що товари харчової промисловості з глибшою переробкою і кінцевого споживання здали свої позиції на зовнішніх ринках. Більше того, вони недостатньо конкурентоспроможні на внутрішньому ринку. Причини цієї руйнівної для добробуту населення тенденції зумовлені внутрішньогалузевими деформаціями, макроекономічною нестабільністю і зовнішніми чинниками. Зокрема, йдеться про недосконалу митно-тарифну, податкову, кредитно-фінансову та інші державні (де)регуляторні політики.

По-третє, за даними експертів, досить часто споживачі лише здогадуються про українське походження готових товарів, проте не знають конкретних вітчизняних виробників. Оскільки ритейлом харчових продуктів, як правило, займаються закордонні компанії-посередники, які просувають українські товари під своїми торговими марками і брендами. Тож і значна частка доданої вартості в ціні кінцевої продукції також осідає на їхніх рахунках.

Входження України у глобальні агропродовольчі ринки з переважачою сировинною структурою експорту до певної міри стало наслідком приватизації підприємств харчової промисловості, здійсненої в 1990-х роках, через що були розірвані технологічні ланцюги між сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами переробної промисловості. В умовах планової економіки вони забезпечувалися позаекономічними адміністративно-командними методами управління. Майже вся сировинна продукція надходила на переробку

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації

(табл. 1.3). За даними Держстату України, у структурі реалізації сільськогосподарської продукції виробниками переробні підприємства у 1990 р. отримували зернових і зернобобових культур – 80,4%, а в 2010 р. – лише 3,4%, олійних – 98,9 і 4,2%, картоплі – 85,1 і 7,4%, овочів – 89,4 і 37,2%, плодів та ягід – 86,8 і 25% відповідно.

Таблиця 1.3

Надходження продукції тваринництва на підприємства, що займалися її переробкою, тис. тонн

Показник	1990 р.	2000 р.	2000 р. до 1990 р., %	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2020 р. до 2010 р., %
Худоба та птиця (у живій масі)			Сільськогосподарські тварини (у живій масі)				
Реалізовано/Куплено	4195,3	209,0	5,0	512,7	395,2	282,7	55,1
Молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)			Молоко				
Реалізовано/Куплено	17871,2	1779,3	10,0	4737,2	4090	3289	69,4
У тому числі:							
у підприємств	–	–	–	2193 (46,3%)	2744 (67,1%)	2556 (77,7%)	116,5
у господарств населення	–	–	–	2544,2 (53,7%)	1346 (32,9%)	733 (22,3%)	28,8

Джерело: Сільське господарство України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Подібною була ситуація з переробкою худоби та птиці (у живій масі), молока та молочних продуктів. З метою повнішого завантаження потужностей переробних підприємств та підтримання доходів сільськогосподарських товаровиробників, Указом Президента України від 2 грудня 1998 р. № 1328 «Про державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників»³³ було введено спеціальний режим нарахування і сплати ПДВ за продані молоко та м'ясо в живій масі. Аналогічний механізм задіяно щодо коштів, які використовувалися аграрними підприємствами–платниками ПДВ від операцій з продажу товарів (робіт, послуг) власного виробництва, включаючи продукцію (крім підакцизних товарів), виготовлену на давальницьких умовах із власної сільськогосподарської сировини.

³³ Про державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Указ Президента України від 02.12.1998 № 1328. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

Пізніше такий порядок було врегульовано Законом України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р. № 168³⁴ та постановою Уряду «Питання нарахування податку на додану вартість, що сплачується до державного бюджету переробними підприємствами за реалізовані ними молоко, молочну сировину та молочні продукти, м'ясо і м'ясопродукти, іншу продукцію переробки тварин, закуплених у живій вазі, а також виплати і використання коштів, що надійшли від його сплати» від 2 березня 2011 р. № 246³⁵. Згодом цей механізм зазнав суттєвих змін, після 2016 року було звужено сферу його застосування, а в 2018 році взагалі скасовано. Це позначилося зменшенням у 2020 році порівняно з 2010-м надходження на переробні підприємства сільськогосподарських тварин (у живій масі) до 55,1% і молока – до 69,4%, у тому числі від господарств населення – до 28,8% (див. табл. 1.3). Як наслідок, темпи приросту обсягів виробництва переробної промисловості знизилися, а в 2010–2018 рр. стали втричі нижчими ніж у сільському господарстві. Дещо скоротилася і кількість підприємств цієї галузі³⁶.

Про втрати України від сировинної експлуатації аграрного сектору частково вже згадувалося у цьому й інших розділах нашого політико-економічного дослідження і достатньою мірою висвітлено в науковій літературі, зокрема й публікаціях автора^{37; 38}. Нагадаємо, ураховуючи щорічні обсяги експорту зернових культур, для України це втрата тисяч робочих місць, створених експортерами сировини в інших країнах, ненадходження податків до бюджетів усіх рівнів та соціальних внесків до Пенсійного фонду і фондів соціального страхування, масштабна трудова еміграція, поглиблення нерівності в доходах і майні серед населення, а інтегральний наслідок – низький

---

³⁴ Про податок на додану вартість. Закон України від 03.04.1997 № 168. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³⁵ Питання нарахування податку на додану вартість, що сплачується до державного бюджету переробними підприємствами за реалізовані ними молоко, молочну сировину та молочні продукти, м'ясо і м'ясопродукти, іншу продукцію переробки тварин, закуплених у живій вазі, а також виплати і використання коштів, що надійшли від його сплати. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 № 246. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³⁶ Гайдуцький П. І. Аграрна реформа... С. 377–382.

³⁷ Могильний О. М. Аграрна економіка України: «ресурсне прокляття» чи локомотив розвитку? *Агросвіт*. 2015. № 5. С. 5–11.

³⁸ Ходаківська О. В., Могильний О. М. Агрохолдингізація сільського господарства України: аграрна політика та виклики майбутньому. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 33–39.

1.3. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору та бар'єри на шляху їх реалізації

рівень добробуту й нестабільна суспільно-політична ситуація в країні. Маючи конкурентні переваги для переробної промисловості порівняно з іншими країнами-експортерами готових харчових продуктів, вітчизняні аграрні компанії продовжують заробляти на земельній ренті шляхом звичної сировинної спеціалізації в міжнародному поділі праці.

Підтвердженням цієї тези слугує кілька цифр. За 2020 р. (10 міс.) загальна сума податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів від агропромислового виробництва становила майже 42,6 млрд гривень. Із них від сільськогосподарського виробництва – 42,497 млрд грн та від переробної промисловості – 94,2 млн гривень. Із цих надходжень було повернуто експортного ПДВ на суму 22,7 млрд гривень. Тож сума, яка залишилася у зведеному бюджеті країни, становить лише 19,9 млрд грн (42,6 мінус 22,7), або 46,7%³⁹. Якщо вказану суму скоригувати на вартість імпорту засобів сільськогосподарського виробництва, то й вона значно зменшиться. За даними митної статистики, у 2020 р. в Україну завезено лише різних добрив на 610,3 млн дол. США, а техніки (переважно вживаної) для збирання і доробки зерна та для роботи з насінням – на 813,3 млн дол. США. Частка імпортової складової у вартості експорту пшениці і кукурудзи хоча і зменшилася на 0,9 в. п. проти 2015 року, але залишалася вічутною для нашої промисловості – 16,4%⁴⁰. За іншими розрахунками, частка імпортичних ресурсів у виробництві експортної аграрної продукції у 2020 р. оцінена на рівні 25,5%⁴¹.

---

³⁹ Хворостяний В. Структура сплачених податків агросектором за 2020 рік: земельний податок, ПДФО, ПДВ, податок на майно, рентна плата. URL : <https://agropolit.com>.

⁴⁰ Шубравська О. В. Спеціалізація агропродовольчого експорту України: тенденції, драйвери, перспективи. *Економіка України*. 2021. № 4. С. 51–68.

⁴¹ Шубравська О. В. Агропродовольче виробництво України у глобальних ланцюжках вартості: довоєнний стан і перспективи участі у повоєнний період. *Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці : колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України»*. Електрон. дані. Київ, 2023. 254 с. Режим доступу : <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/Vyklyky-ta-naslidky-ahroprodovol'choi-spetsializatsiiUkrainy>. С. 38.

1.4. Ключові ознаки пастки сировинних ринків або «росту без розвитку» аграрної економіки

З огляду на викладене, виникає логічне запитання: можливо Україна вже не одне десятиліття залишається економічним аутсайдером через системні наслідки моноструктурного характеру виробництва і домінування сировинного експорту продукції аграрного сектору? Це явище в науковій літературі також відоме як феномен «ресурсної пастки» або «голландської хвороби»⁴².

Зазначені терміни використовуються для опису ситуації, за якої країни, багаті на природні ресурси, як правило, не в змозі використати цю перевагу для збалансованого (стійкого) розвитку національної економіки і всупереч очікуванням мають нижчі темпи зростання порівняно з іншими державами, набагато біднішими на природні ресурси. Рентно-сировинна економіка передусім негативно позначається на добробуті населення, спричиняє дедалі більшу нерівність у доходах і майні домогосподарств та за іншими критично важливими соціально-економічними маркерами людського розвитку. Сировинна структура експортно-імпортних операцій групами 1–24 УКТ ЗЕД, крім іншого, безпосередньо або опосередковано спричиняє генерування негативних процесів, які не можливо оцінити повною мірою через відсутність вичерпної та достовірної інформації, найперше щодо причинно-наслідкових зв'язків із демографічною й екологічною кризами, частковою втратою біологічного різноманіття, руйнування екосистем і агроландшафтів, станом соціально-трудових відносин тощо.

За останні 20 років відбулося відчутне зменшення чисельності осіб, зайнятих у сільському господарстві, та безпрецедентне скорочення робочих місць у реформованих аграрних підприємствах (табл. 1.4). Як вже зазначалося, лєвова частка селян, отримавши земельні паї у власність і передавши їх в оренду, втратили свої робочі місця, стабільні заробітки й гарантовану ст. 43 Конституції України можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується. Динаміка показників за темпами звуження можливостей докладання праці в галузі значно випереджає

---

⁴² *Мацко Н. А.* Экономический рост в ресурсоориентированных странах. *Екологія і природокористування*. 2013. Вип. 16. С. 27–33. URL : <https://eee-region.ru/article>.

**1.4. Ключові ознаки пастки сировинних ринків
або «росту без розвитку» аграрної економіки**

економіку в цілому. У 2020 р. кількість зайнятих у сільському, лісовому і рибному господарстві та пов'язаних із ними послугах зменшилася проти 2000 р. у на 1645,8 тис. осіб і становила 62,3%. Ще критичніша ситуація серед найманих працівників, адже було вивільнено понад 2 млн осіб. Їхня кількість становить 443,7 тис. осіб, або 16,3% до всіх зайнятих (за методикою МОП) в аграрній сфері, та 7,1% щодо всіх найманих працівників в економіці країни. Лавиноподібне скорочення зайнятості характерне для найманих працівників у виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів. За аналізований період галузь втратила понад 232 тис. працівників, або майже половину осіб порівняно з 2000 роком. Як бачимо, за цим показником Україна швидкими темпами наближається до сусідніх країн-членів ЄС, але із відчутною втратою добробуту для селян, сільських домогосподарств і сільських територій.

Таблиця 1.4

**Кількість зайнятого населення в сільському господарстві
України та пов'язаних із ним послугами, 2000–2020 рр.**

Показник	Рік				2020 р. до 2000 р., %; в.п.
	2000	2010	2015	2020	
Усього зайнято в економіці, <i>тис. осіб</i>	20175,0	20266,0	16443,2	15915,3	78,9
Кількість зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві, <i>тис. осіб</i>	4367,0	3115,6	2870,6	2721,2	62,3
До всіх зайнятих в економіці, %	21,6	15,4	17,4	17,1	-4,5
Усього найманих працівників в економіці, <i>тис. осіб</i>	13678	8064,2	5930,0	6213,7	45,4
Кількість найманих працівників у сільському господарстві, <i>тис. осіб</i>	2475	595	500,9	443,7	17,9
До всіх найманих працівників в економіці, %	18,1	7,4	8,4	7,1	-11,0
До зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві, %	56,7	19,1	17,4	16,3	-40,4
Кількість найманих (штатних) пра- цівників у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, <i>тис. осіб</i>	518,0	417,9	319,5	286	55,2
До всіх найманих працівників в економіці, %	3,8	5,2	5,4	4,6	0,8

Джерело: Сільське господарство України, Промисловість України. Статистичні збірники; Зайняте населення за видами економічної діяльності. Статистична інформація; Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

Унаслідок цього, зокрема й через сировинну експлуатацію ресурсів сільського господарства та економіки України, за показником ВВП на одну особу населення (2021 р. – 3900,5 дол. США) наша держава визнана найбіднішою серед європейських країн. *Довідково.* Згідно з методологією Світового банку, у групі країн за рівнем доходу нижче середнього знаходяться ті, що мають від 1136 до 4465 дол. США на особу. У структурі сукупних витрат домогосподарств за 2010–2020 рр. на харчові продукти і безалкогольні напої припадало від 48,4% (9 міс. 2020 р.) до 53,4% (2015 р.)⁴³. За дослідженнями, проведеними у березні 2020 року, 44% домогосподарств заощаджували на харчових продуктах. Частка оплати праці найманих працівників у ВДВ сільського господарства у 2020 р. становила лише 23% проти 54% у харчовій промисловості. Поширеним явищем для нашої країни стала бідність не лише серед безробітних, що тривалий час не зайняті в галузі, а також серед офіційно працюючих осіб. Кількість штатних працівників підприємств сільського господарства, які відпрацювали повний місяць та мали нарахування в межах мінімальної заробітної плати у грудні 2020 року (5000 грн), дорівнювала 5,4%, що більше порівняно з економікою (3,6%) і з виробництвом харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (5,1%)⁴⁴.

Про посилення експлуатації найманої праці свідчить рівень середньомісячної заробітної плати. У 2020 р. в сільському господарстві вона становила 9734 грн проти 11591 грн в економіці та 10761 грн у підприємствах, що переробляють аграрну сировину, або 84 і 90,4% відповідно. Ще гірша ситуація із витратами підприємств галузі на утримання робочої сили, які не відносяться до фонду оплати праці. Вони дорівнювали 2156 грн на одну особу, що в 2,4 раза менше ніж у середньому по економіці та на стільки ж як при виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів⁴⁵.

Звідси постає ще одне запитання: де працюють селяни працездатного віку, яких у 2000-х роках масово звільнили з підприємств, позбавивши конституційного права на гідну зайнятність, достойну оплату праці та соціальний захист. Того часу їм не було запропоновано

⁴³ Структура сукупних витрат домогосподарств (1999–2020). Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴⁴ Праця України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴⁵ Там само.

1.4. Ключові ознаки пастки сировинних ринків або «росту без розвитку» аграрної економіки

активних програм зайнятості, як-то: доступних кредитів для започаткування сімейної ферми чи іншого малого бізнесу на селі, отримання затребуваної економікою спеціальності, підвищення кваліфікації, дострокового виходу на пенсію тощо. Відповідь дає аналіз стану незадекларованої зайнятості. За даними Державної служби статистики України⁴⁶, у 2020 р. в сільській місцевості до цієї категорії віднесено 1783 тис. осіб, що становить 44,7% до загального підсумку в економіці і 36,2% від кількості сільського населення віком 15–70 років. Серед неформально зайнятих за наймом працювало 24%, тоді як решта 76% – поза ним. Значна кількість із них – самозайняті особи. Зрозуміло, що це результати вибіркового обстеження, які відображають лише загальні тенденції на ринку праці й зайнятості в сільській місцевості. Насправді ситуація в депресивних районах може бути значно гіршою.

Уточнені дані надає реєстрація рівня безробіття в сільській місцевості Державною службою зайнятості (рис. 1.3). У 2020 р. статус безробітного отримали 573,2 тис. осіб, або кожен третій до загальної кількості тих, кого офіційно віднесено до цієї категорії. Найбільше потерпає від безробіття молодь віком 15–24 роки, оскільки кожен п'ятий не мав офіційних джерел доходів для забезпечення своїх базових потреб. У старших вікових групах працездатного віку рівень безробіття не значно відхилявся від середнього показника економічно активного населення – 10,3%. Безробіття, рівень якого перевищує природні значення, має системні негативні наслідки не лише для сільських домогосподарств та аграрного сектору, а й для макроекономіки країни.

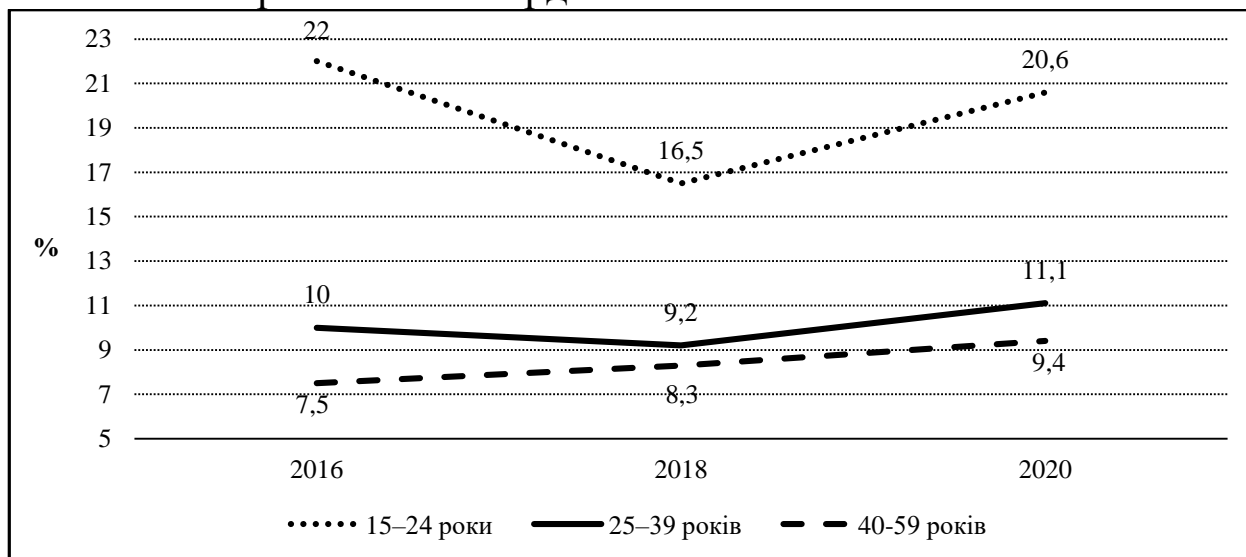
Одним із найбільш важливих чинників щодо незбалансованого сільського розвитку є міграція соціально активної робочої сили за кордон. Незважаючи на майже однакову кількість вихідців із сіл і міст, водночас, для сільської місцевості міграція вже перетнула критичну межу, адже в селах проживає менше – лише третина українців. *Довідково.* За даними Держстату України, міграційне скорочення сільського населення за всіма потоками становило у 2020 р. 11,4 і в

---

⁴⁶ Ринок праці» за різні роки. Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

**РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА
СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ**

2021-му. – 8,2 тис. осіб. Лише за 2015–2019 рр. кількість міждержавної міграції із сільської місцевості сягнула майже 14 тис. осіб⁴⁷. Кожен третій віком 15–34 роки вибув із сільської місцевості за кордон, можливо, дехто на навчання, проте в основному – в пошуках заробітку, у тому числі на сільськогосподарських роботах або підприємствах, які переробляють сировину, імпортовану з України⁴⁸. Зрозуміло, що за більш ніж три роки повномасштабної війни ситуація на ринку праці сільської місцевості та масштаби міграції змінилися докорінно. Мільйони громадян набули статус внутрішньо переміщених осіб або їх віднесено до категорії біженців, які знайшли тимчасовий прихисток за кордоном.

**Рис. 1.3. Рівень безробіття населення сільської місцевості
(за методологією МОП по вікових групах)**

Джерело: Ринок праці за різні роки. Статистична інформація. Держстат України.
URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

«Ресурсна пастка» має негативні масштабні наслідки для стратегічного розвитку, оскільки не обмежується лише аграрною сферою, а вражає весь економічний організм держави. Адже сільське господарство є донором не лише економік розвинених країн, а й трейдерів, логістичних і сервісних структур. Якщо за період 2016–2019 рр. сукупна додана вартість підприємств усіх видів економічної діяль-

⁴⁷ Міграційних рух населення за типом місцевості у 2002–2019 роках. Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴⁸ Кількість міждержавних мігрантів за віком, статтю та типом місцевості у 2019 році. Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

1.4. Ключові ознаки пастки сировинних ринків або «росту без розвитку» аграрної економіки

ності збільшилася (в дол. США) на 62,8%, то аграрних товаровиробників майже в 7 разів менше – лише 9,1%. При зростанні доданої вартості у вирощуванні зернових та олійних культур на 4,1%, у гуртовій торгівлі зерном і кормами вона збільшилася вже на 7,6%⁴⁹. При нееквівалентних відносинах з посередниками виробники зерна отримують менше 50% його кінцевої ціни, що звужує можливості для розширеного відтворення та інноваційно-інвестиційної діяльності.

Подібна нееквівалентність у розподілі доданої вартості між виробництвом, торгівлею і пов'язаних з ними послуг спостерігається також щодо інших товарних груп галузі. *Довідково.* Перевищення доходів аграрних виробників від реалізації продукції, оціненої у світових цінах, над спожитими ресурсами у країнах ОЕСР в середньому у 2000–2021 рр. становило 20,6%, Євросоюзу –22,5, в Україні – 1,4%.

Навіть з урахуванням «тіньових» і «сірих» товарно-грошових обороток, несправедливість в економічних відносинах контрагентів аграрного ринку суттєва й збільшується в екстремальних умовах ведення сільського господарства та ускладнення зовнішньої торгівлі. Розглянемо цю ситуацію в заключному розділі нашого видання, де висвітлено загострення конфлікту інтересів у відносинах між аграрними товаровиробниками і трейдерами в умовах блокування морських логістичних маршрутів росією та переходів на кордонах із сусідніми країнами-членами Євросоюзу.

Зумовленість негативного впливу переважаючої сировинної структури аграрного експорту на соціально-економіко-екологічний стан країни є багатоаспектною і непрямолінійною. Дещо спрощений причинно-наслідковий трансмісійний механізм такий:

- домінування експорту сировинних товарів забезпечує отримання монополю високих прибутків обмеженою рентоорієнтованою групою власників аграрних активів, які по-хижацьки дедалі інтенсивніше використовують земельні, водні й інші природні ресурси. Тобто збагачується обмежене коло осіб за рахунок зубожіння всього населення країни;
- надприбутки в сировинному секторі притягують інвестиції, стримуючи тим самим перетік капіталу на розвиток високотехнологічних

---

⁴⁹ Крамар Олександр. Випереджаючи решту. В яких галузях найбільша додана вартість? *Український тиждень*. URL : <https://tyzhden.ua>.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

галузей і диверсифікацію видів економічної діяльності в цілому;

- власники агрохолдингових та інших великих компаній особисто або через довірених осіб корумпують чиновників у всіх гілках і рівнях органів державної влади, лобіюючи корпоративні інтереси, отримують значні преференції з державного бюджету, шантажуючи суспільство через підконтрольні ЗМІ вагомістю галузі у ВВП, валютній виручці країни, кількістю зайнятих працівників, заборгованістю перед іноземними інвесторами тощо;

- викривлення конкуренції щодо мікро-, малих і середніх фермерських господарств, зменшення доходів або банкрутство технологічно пов'язаних підприємств переробної галузі та гальмування розвитку «молодих» інтелектуально містких венчурних проєктів через недоступність державної підтримки;

- незатребуваними архаїчною економікою (III – IV технологічні уклади) залишаються сучасна освіта, напрацювання вітчизняної аграрної науки, проривні технологічні інновації, нові види діяльності з гідними робочими місцями. Як наслідок, випускники ВНЗ поповнюють категорію безробітних або працюють на посадах, що не відповідають рівню їхньої освіти;

- спостерігається експансія імпорту наукомістких товарів широкого вжитку на внутрішньому ринку, що призводить до негативного торговельного балансу, знецінення національної валюти, макрофінансових дисбалансів тощо;

- нові хвилі масової трудової еміграції населення, насамперед соціально активного віку, залишають країну, працюючи на економіки інших держав, а країна-експортер робочої сили втрачає перспективи для інноваційного розвитку і «ресурсна пастка» стає дедалі небезпечнішою;

- у міжнародному поділі праці країна остаточно закріплює за собою статус сировинного донора розвинених економік, а конкуренти протидіють у доступі до зовнішніх ланцюгів створення доданої вартості незалежно від стану внутрішніх реформ і євроінтеграційних зусиль тощо. У підсумку отримуємо системні соціально-еколого-економічні й цивілізаційні втрати від розкручування низхідної спіралі за всіма переліченими складовими.

Для звільнення з «ресурсної пастки» залежності від сировинних ринків Україні на науково-прикладному рівні необхідно також скоригувати теоретичні моделі абсолютних і порівняльних переваг Адама Сміта і Давида Рікардо на упушені при цьому альтернативні можливості. У цьому контексті альтернативою має стати розвиток переробної промисловості з постійно приростаючою доданою вартістю продукції та додатковими робочими місцями завдяки ефекту від масштабу, серійності виробництва і навченості працівників та завоювання платоспроможних зовнішніх ринків.

Висновки до розділу 1

Власники агрохолдингів, скориставшись слабкістю державних інститутів, недосконалістю законодавчої бази, відсутністю дієвих механізмів стримувань і противаги та розвинених структур громадянського суспільства у різний спосіб, у тому числі корумпуючи чиновників усіх гілок державної влади й ієрархічних рівнів, з 2000-х років стали системно впливати на прийняття рішень з метою лобіювання та захисту своїх корпоративних інтересів, загрожуючи погіршенням продовольчої безпеки, зменшенням валютних надходжень від експорту сировинних товарів, масовими звільненнями працівників тощо. Стало звичною практикою, коли найбільші компанії отримували з державного бюджету до 80% коштів на підтримку сільського господарства. При цьому доходи оподатковувалися за спрощеною системою, а прибутки у великих масштабах виводилися в податкові гавані через що потерпав сільський розвиток і економіка в цілому.

Україна має дієві рецепти часткового вивільнення із «сировинної пастки», які вже були апробовані. Серед них: а) стимулювання вертикальної та горизонтальної інтеграції аграрних товаровиробників, переробників сировини, сервісних структур і торгівлі на взаємовигідних умовах; б) сприяння виробництву й нарощуванню експорту продукції глибшого рівня переробки кінцевого споживання; в) підвищення вивізного мита на насіння соняшнику із 10 до 23% і на брухт чорних металів із 42 до 58 євро за тонну; г) застосування мораторію на експорт лісу-кругляку; д) створення територіальних агровиробничих кластерів і відновлення всіх видів кооперації; е) посилення контролю за якістю харчової продукції і запровадження

РОЗДІЛ 1. ЗЕМЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ АГРОХОЛДИНГІВ ТА СИРОВИННО-ЕКСПОРТНА ЕКСПЛУАТАЦІЯ РЕСУРСІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

механізму невідворотності покарання за її фальшування та несанкціоноване ввезення (контрабанду) на митну територію України тощо.

Кількість сільського населення із незахищеною зайнятістю (самозайнятих) критична і загрожує національній безпеці держави, якщо й далі ігнорувати життєво важливі конституційні права та свободи цієї категорії громадян України, а найбільше – соціальну незахищеність і занепад комунальних, інформаційно-комунікаційних, медичних, культурних та освітніх послуг у сільській місцевості. Покладатися на поліпшення ситуації у сфері базових послуг лише на реформу децентралізації ресурсів і повноважень територіальних громад було б наївно і передчасно. Можливо, як експеримент для найбільш соціально вразливих категорій сільського населення в умовах повоєнного реконструктивного відновлення економіки України, доцільно запровадити програму безумовного базового доходу або ж інші фінансові інструменти, які б підвищили соціальний тонус громад, подолали своєрідну ізольованість та збільшили опірність спустошливо-деградаційним процесам.

Своєрідним щепленням тривалої дії від сировинної ресурсно-експортної спеціалізації сільського господарства в умовах відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки та підтримки Україною європейського зеленого курсу й інклюзивного розвитку має стати:

- а) забезпечення інфраструктурного доступу до зовнішніх агропродовольчих ринків мікро-, малих і середніх фермерських господарств;
- б) ефективна антимонопольна політика щодо ціноутворення на тарифи й послуги природних монополій;
- в) створення конкурентного середовища на ринку імпортованих засобів сільськогосподарського виробництва;
- г) перегляд протекціоністських заходів щодо агрохолдингових структур з дотриманням балансу корпоративних, місцевих і суспільних інтересів, зокрема у сфері землекористування, зовнішньої торгівлі, відшкодування ПДВ при експорті сировини;
- д) сприяння реалізації інвестиційних проєктів у переробну індустрію, заохочення товаровиробників до впровадження екологоощадних технологій, збереження агроландшафтів і біорізноманіття тощо.

Сукупно це має убезпечити економіку від подальших деструктивних перекосів на мікро-, мезо- і макрорівнях, сприяти збалансованому використанню агропромислового потенціалу країни в умовах війни і повоєнного відновлення аграрної сфери.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Розроблення законодавчих змін і доповнень до Земельного кодексу України з метою скасування мораторію на купівлю/продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які належать селянам на правах власності, викликало новий сплеск дискусій в суспільстві. Звичайно, до реального функціонування всіх інститутів ринкового обігу прав на земельні ділянки та набуття досвіду упродовж тривалого періоду позиції умовно лібертаріанської (олігархічної) і дирижистської (проселянської) моделей є лише теоретичними припущеннями. Військова агресія росії внесла значні корективи в стан аграрних відносини та їх державного регулювання на землях України, які перебувають на тимчасово окупованих, прифронтових і звільнених територіях.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

Нові можливості для наповнення бюджетів. Схематично в науковому й експертному середовищі викристалізувалися два несумісні підходи до ринкового обігу прав на сільськогосподарські земельні ділянки. Перший – сповідує неоліберальну ідеологію (мінімального державно-регуляторного впливу), а другий, протилежний йому, заснований на політиці дирижизму (активного втручання держави) щодо процесів у сфері земельних відносин. У першій частині монографії «Аграрні відносини в Україні»⁵⁰ наголошувалося на доленосній ролі земельного питання в історичному процесі українського націє-, державотворення.

---

⁵⁰ Могильний О. М. Аграрні відносини в Україні. Монографія. Частина 1. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. 268 с.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Вперше відкривалися можливості для започаткування ринкового обігу прав на розпайовані земельні угіддя селян із прийняттям нової редакції Земельного кодексу у 1992 році. Зокрема передбачався вільний продаж земель через шість років після набуття земельної ділянки у власність. Цей період мав тривати до 2001 року. Проте, як вже зазначалося, він став роком уведення мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Через відсутність комплексу інституційно-правових передумов завершальний етап земельної реформи відклали. Вдруге така можливість постала у 2011 р. схваленням у першому читанні законопроєкту «Про ринок земель» (*реєстр. номер 9001-д від 07.12.2011*). Пропонувалися такі обмеження на приватне володіння землями: не більше 100 га в одні руки і не більше 6 тис. га орендованих площ у межах одного району та не більше 5% у адміністративних межах області. Проте другого читання цього проєкту у Верховній Раді України не сталося.

Наступний за хронологією законопроєкт «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» (*реєстр. номер 2178-10 від 10.10.2019*) викликав гостру реакцію селян та прихильників справедливого вирішення земельного питання. За останні 27 років це була вже третя спроба «запуску» ринку земель. Законопроєкт пройшов перше читання, і експерти дійшли висновку, що він не убезпечує від скупівлі сільськогосподарських угідь іноземними компаніями, зокрема з метою спекуляції. Він толерує великому капіталу, оскільки орієнтований на надмірну концентрацію угідь у власності однієї юридичної чи фізичної особи, ігнорує поліфункціональність земель на догоду не завжди виправданому вузько економічному ефекту від масштабів, який має свою специфіку в аграрному виробництві. До того ж публічно оприлюднювалися нові заяви від керівників уповноважених державних органів, які часто контрастували з їхніми попередніми деклараціям про те, що земля має належати українським селянам і вітчизняним товаровиробникам незалежно від форм господарювання, видів діяльності та розміру їхніх аграрних активів.

З огляду на істотні розбіжності стосовно ринкового обігу прав на селянські земельні ділянки, зосередимося на коректності й обґрунтованості тих концепцій, які сповідують неоліберальний підхід

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

(ідеологія лібертаріанства) та очікувані результати від земельної реформи:

- додаткове наповнення бюджетів усіх рівнів;
- кредитування під заставу земельних ділянок мікро-, малих і середніх підприємств;
- інвестиційний бум в агропромисловому секторі;
- збереження існуючих і створення нових робочих місць у сільській місцевості;
- щорічний приріст ВВП та інші блага для економіки України.

Апологети лібертаріанства у сфері земельних відносин із незрозумілих причин не надавали суспільству будь-яких розрахунків для підтвердження своїх прожектів. Це були популістські лозунги, яким вже ніхто не вірив. До слова, ці ж гасла повторювалися заінтересованими особами й під час відкриття другого етапу ринку земель, починаючи з 1 січня 2024 року.

Водночас маємо усвідомлювати, що час неляканих інвесторів в Україні безповоротно минув разом із розчаруванням населення (інвесторів) ринковим романтизмом і засвоєнням на практиці основ ринкової економічної грамотності через втрату коштів у сумнозвісних трастових фондах, фінансових пірамідах, від банкопадів, сміттєвих приватизаційних сертифікатів об'єктів загальнодержавної (народної) власності та в інших оборудках за безпосередньої участі або з мовчазної згоди чиновників на найвищому державно-владному рівні.

Теоретично, станом на 2019 рік (до прийняття Закону України від 31 березня 2020 р. № 552), до ринкового обігу могли потрапити 10 млн га земель державної і комунальної форми власності та 27,5 млн га земель, власниками яких стали селяни під час паювання колективних підприємств або ж отримали їхні спадкоємці. Насправді, на першому етапі пропозиція очікувано була набагато меншою, оскільки на той час 2 млн га державних і майже 19 млн га приватних земель було передано в оренду, 917 тис. га перебувало в постійному користуванні державних підприємств, 1,5 млн га надані у користування громадянам, у тому числі 627 тис. га для ведення фермерського господарства, 716 тис. га – землі загального користування.

За будь-якого сценарію (лібертаріанського чи дирижиського), з політико-економічних позицій в аграрних відносинах не лише ціна

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

має визначати власника земельної ділянки. Це вже неодноразово перевірений історією спосіб монополізації ринку земель, поширення спекулятивних транзакцій та інших схем у сфері земельних відносин, в яких немає місця сімейним фермам, мікро- і малим формам господарювання. Як наслідок – загроза продовольчій безпеці населення та інші системно-руйнівні процеси в аграрній сфері й економіці країни. Крім актуальної ціни, слід брати до уваги важливіші геополітичні, соціально-економічні й екологічні чинники, що зміцнюють національну безпеку держави. Стрижнем державно-регуляторного механізму мають бути не тимчасові політико-кон'юнктурні вигоди (надходження до бюджету, інвестиції, приріст ВВП тощо), а стратегічне бачення пріоритетності поліфункціонального призначення земель в умовах глобальних викликів і загроз.

Інвестиційний бум. Потреба в інвестиціях у сільське господарство один з ключових факторів нарощування випуску його продукції. За розрахунками вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки»⁵¹, капітальні інвестиції в галузь зумовлюють варіацію показників його товарної продукції на 91%, прибутку – на 93%, ВВП національної економіки – на 50%. Через негативний вплив зовнішніх чинників аграрний сектор у середньому за довоєнні 2011–2021 рр. недотримував інвестицій в обсязі від 0,5 до 1 млрд дол. США. У структурі джерел фінансування частка власних коштів склала 89,8%, кредитів – 9,9%, інших – 0,3 відсотка. Несприятливими були також умови для інвестиційної діяльності малих сільськогосподарських підприємств. Якщо їхня частка в загальних обсягах капітальних інвестицій у 2016 р. становила 44,3%, то в 2017 р. – 42,9, у 2018 – 37,5, а в середньому за 2019–2021 рр. лише 32 відсотка⁵².

Серед основних проблем низької інвестиційної активності в сільському господарстві дослідниками визначено: а) незадовільне кредитне забезпечення мікро-, малих і середніх підприємств;

---

⁵¹ Захарчук О. В., Кісіль М. І., Вишневецька О. В. та ін. Інвестиційне та матеріально-технічне забезпечення розвитку аграрного сектору та сільських територій. *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення*: наук. доп. [Ю. О. Лупенко, О. М. Нечипоренко, М. І. Пугачов та ін.] Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 95–96.

⁵² Кісіль Микола. Інвестування розвитку аграрного сектору економіки в умовах війни й повоєнного відновлення України. *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного часу й повоєнного відновлення України* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжн. наук.-практ. конф., редкол.: Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, О. М. Нечипоренко та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 27–31.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

б) нерозвиненість фондового ринку України; в) неврегульованість економічних відносин щодо участі в капіталі вітчизняних компаній зарубіжних інвесторів тощо.

Обсяги прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в економіку України та її аграрний сектор останніми роками має стійку тенденцію до зниження (табл. 2.1). Причиною несприятливого інвестиційного клімату є мінливе законодавство, незавершеність процесу специфікації прав власності на нерухомість, недовіра до правоохоронних органів, антимонопольного комітету і судової системи, корупція й економічна нестабільність тощо. Це визначальні чинники, які стримували іноземних інвесторів до повномасштабної війни РФ проти України, а форми власності на земельні ділянки, як показують численні соціологічні дослідження, не є перепорою.

На підтвердження цієї тези наведемо дані Ради бізнес-омбудсмена – незалежного, постійно діючого консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України. За чотири роки нею отримано 6,6 тис. скарг від підприємців, із них майже кожна шоста від компаній з іноземними інвестиціями. Найчастіше звертаються про захист бізнесу із таких питань: 45% – оподаткування, 14% – дії або бездіяльність правоохоронців, 12% – скарги на державні регуляторні органи і 6% – непрозорі митні процедури⁵³. Потік скарг не зменшується й під час війни. Якщо у 2022 р. цією незалежною організацією опрацьовано 1299 запитів і завершено розслідування 1001 справи, то в першому кварталі 2023 р. вже отримано 328 скарг від компаній щодо недобросовісної поведінки державних органів і закрито 136 справ, чим допомогла бізнесу повернути або заощадити 326 млн грн. Понад 80% звернень до бізнес-омбудсмена надходить переважно від малого та середнього бізнесу⁵⁴. Крім зазначених внутрішніх проблем, які перешкоджають залученню інвестицій в сільське, лісове та рибне господарство, їх надходження значною мірою залежить від зовнішніх чинників.

⁵³ Кожна шоста скарга до бізнес-омбудсмена надходить від іноземного інвестора. URL : <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive>.

⁵⁴ *Кириленко Тетяна*. Чиновник, він і під час війни — чиновник: на кого скаржитися бізнес у раду бізнес-омбудсмена. *Дзеркало тижня*. 3 червня 2023 року. URL : <https://zn.ua>.

**РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ
НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ**

Таблиця 2.1

Інвестиції в основний капітал* та прямі іноземні інвестиції
(акціонерний капітал) у сільське господарство, мисливство
та пов'язаних з ними послуг, на початок року**

Показник	Роки					2020 до 2000, разів
	2000	2005	2010	2015	2020	
Капітальні інвестиції, <i>млн гривень</i>	1552	4905	11311	29310	50189	32,3
До загального підсумку, <i>відсотків</i>	4,8	5,3	6,0	10,7	9,9	+5,1
Індекс до попереднього року	–	316,0	230,6	259,1	171,2	–
Прямі іноземні інвестиції, <i>млн дол. США</i>	83,8 (2001)	216,8	786,7	617,0	578,1 (2018)	6,9
До загального підсумку, <i>відсотків</i>	1,8	2,4	2,0	1,3	1,2	-0,6
Індекс до попереднього року	–	258,7	362,9	78,4	66,1	–

*У фактичних цінах.

** Із 2015 року ПІІ у сільське, лісове та рибне господарство.

Джерело: Сільське господарство України. Статистичний збірник. Держстат України.
URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Щодо капітальних інвестицій, то, незважаючи на позитивну тенденцію упродовж 20 років і ріст у 32,3 раза, ланцюговий індекс суттєво коливався від 171,2 (2020 р.) до 316,0 (2005 р.). Тобто коефіцієнт розмаху варіації становив 1,84. Про що свідчить ця стрибкоподібна аритмія? Загальновідомо, що розмір капітальних інвестицій тісно корелює із ціновою кон'юнктурою в оглядовій перспективі на глобальних сировинних ринках. За аналізований період рівень ПІІ (акціонерний капітал) в аграрний сектор України залишався вкрай низьким і не відповідав потребам інноваційного розвитку галузі. А географія інвестиції характерна для транзитивної економіки України, адже лєвова частка – це переважно кошти, попередньо виведені вітчизняними компаніями в офшорні юрисдикції (Кіпр, Нідерланди, Віргінські острови та ін.). У найсприятливіший 2010 рік ПІІ із розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь становили лише 19,2 дол. США. До загального підсумку в національній економіці згаданий показник також коливався від 2,4 (2005 р.) до 1,2% (2020 р.) Разом із тим ми б не радили поспішати з висновками про те, що причиною інвестиційної непривабливості галузі є відсутність ринкового обігу прав на земельні ділянки.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

Задля справедливості маємо погодитися з прихильниками лібертаріанського ринку аграрних земель, що за сприятливих умов може бути реалізований значний потенціал кредитування під заставу земельних ділянок. За проведеними розрахунками, обсяг залучення кредитних ресурсів завдяки уведенню цього інструменту може сягнути майже 14 млрд гривень. Для порівняння, у 2017 р. за програмою здешевлення кредитів аграрним підприємствам було спрямовано 294,9 млн гривень. На компенсацію відсотків за кредитами аграріїв (на вересень 2021 р.) видано майже вдвічі більше – 564,7 млн грн, при запланованих 1,2 млрд грн⁵⁵. Це може бути реальним джерелом коштів з метою розширеного відтворення виробництва на інноваційній основі. Для цього має запрацювати спеціальний Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві (Фонд). Залежно від вартості земельної ділянки і заставного коефіцієнта сума кредитного портфеля може зрости на порядок. Цю та інші опції висвітлено в Розділі 3, де йтиметься про політекономію національної моделі ринкового обігу прав на земельні ділянки в умовах війни і реконструктивного відновлення аграрного виробництва.

Проте і тут не все так однозначно. На думку керівника правління одного із системних банків України зі змішаним капіталом, формування довгострокового фінансового ресурсу під заставу сільськогосподарських земельних ділянок можливе як мінімум через два – три роки після відкриття ринку. Оскільки значними є ризики їх ліквідності, особливо ділянок великих розмірів⁵⁶. Прогноз зроблено до війни, очевидно, що інституційні умови кредитування під заставу земельної ділянки змінилися докорінно, а під час першого етапу ринкового обігу приватних земельних ділянок (01.07.2021–01.04.2024) коефіцієнт ліквідності не перевищував 0,35, із квітня 2024 року – 0,5.

Можна припустити, що після нашої Перемоги потреба товаровиробників у кредитних ресурсах буде значною навіть на операційну діяльність, адже витративши заощадження на купівлю угідь, не всі вітчизняні підприємці, особливо малі й середні, зможуть інвестувати в сучасніші засоби виробництва й технології. У разі отримання

---

⁵⁵ Аграрії отримали з бюджету 1,5 млрд грн дотацій за 2021 рік. URL : <https://agropolit.com/spetsproekty>.

⁵⁶ Лавренчук В. Досягнута макроекономічна стабільність — хороший фундамент для зростання. URL : <https://tyzhden.ua/Economics>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

позики аграрні компанії спрямують їх у довгострокові бізнес-проекти (елеватори, зерновози, інші об'єкти логістичної інфраструктури, меліоративні системи, багаторічні насадження, тваринницькі комплекси, переробні підприємства тощо). Частина з яких була частково пошкоджена або повністю зруйнована під час війни.

Тут маємо дилему. При збереженні відсоткових ставок за кредитами на двозначному рівні навіть з відповідними гарантіями Фонду, інвестиційні проекти все ж будуть абстрактною конструкцією. Невикористаним резервом для залучення капітальних інвестицій залишається розміщення акцій суб'єктами господарювання на фондовому ринку України. Проте задіяння цього інструменту малими й середніми аграріями завжди було і залишається суто гіпотетичним припущенням.

На час проведення цього аналізу, індекс фінансового розвитку України дорівнював 0,21 і залишався на рівні таких країн, як Гондурас (0,22), Суринам (0,20) і Беліз (0,21). У країн, близьких до нас за рівнем ВВП, цей показник становив від 0,35 до 0,44, у розвинених країнах він коливався від 0,60 до 0,90. Щодо капіталізації вітчизняного фондового ринку, то це менше 10% ВВП. У структурі його інструментів на акції припадає до 1%, більшість операцій взагалі відбувається поза біржами, а основним привабливим інструментом Мінфіну України на ринку цінних паперів були і залишаються облігації внутрішньої державної позики (ОВДП), які купують переважно вітчизняні комерційні банки та міжнародні спекулянти. Через вказані й інші причини кредитні ресурси не надходять в реальний сектор економіки⁵⁷. У цій сфері основні перешкоди на шляху залучення інвестиційного капіталу ринковими контрагентами значно масштабніші й пов'язані з національними особливостями функціонування ринку цінних паперів і потребують окремого дослідження.

Приріст валового внутрішнього продукту. Спершу нагадаємо деякі теоретичні засади, які, на нашу думку, мають надважливе практичне значення. Із макроекономіки відомо, що розмір ВВП визначається як ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, створених на території країни протягом певного періоду часу, включаючи

⁵⁷ Самаєва Юлія. Бюджет бідняка. *Дзеркало тижня*, № 42, 09 – 15 листопада 2019 року. URL : <https://dt.ua>.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

нерезидентів. По-іншому, це загальна сума придбання товарів домогосподарствами, підприємствами, установами й організаціями, а також державою. Під час розрахунків беруть до уваги сальдо торговельного балансу, що склалося в результаті експортно-імпортних операцій країни. Додатне сальдо збільшує ВВП на таку ж суму, тоді як від'ємне, навпаки – зменшує його. Для приросту ВВП (реального і номінального) в ідеалі має зрости купівельна спроможність усіх секторів національної економіки, або хоча б в окремих, але сумарно має бути приріст операцій з купівлі/продажу товарів і послуг.

Проте це будуть далеко не повні дані щодо економічного зростання, оскільки не враховуються усі екологічні втрати в інституційних секторах за такий же період, які необхідно відминусувати від ВВП. Щорічні втрати внутрішнього продукту від екологічної кризи в Україні становлять 15–20% і є одними з найбільших у світі⁵⁸. Сільське господарство інтенсивно експлуатує природні ресурси і є одним із вагомих забруднювачів довкілля. Щорічні викиди метану в Україні становлять близько 62 млн т CO₂-ек, із них на сільське господарство припадає 21%. Емісія N₂O сягає близько 37 млн тонн. При цьому галузь є домінуючим продуцентом щодо викидів цього газу із часткою 85%. Виробництво харчових продуктів також пов'язане з приблизно 15% викидів парникових газів⁵⁹. Хоча загально визнаний ринковий принцип «забруднюєш – плати» в українських реаліях не завжди спрацьовує через відсутність елементарного обліку втрати екологічних факторів сільськогосподарського виробництва.

За даними фахівців, на вирощування тонни кукурудзи на зерно витрачається 450 метрів кубічних води, пшениці – одна тис., а сояшнику – 2,3 тис. метрів кубічних. Проте зазначені витрати не враховуються в кінцевій ціні виробництва продукції. Частково й через таке марнотратство в Україні один із найнижчих показників внутрішніх відновних водних ресурсів серед країн Європи – 1245 куб. м/рік/людину, що у 2,4 раза нижче, ніж в Болгарії, у 2,5 – у Франції, уп'ятеро – в Австрії, у 7,1 та 13,8 раза ніж у Латвії та Шве-

---

⁵⁸ Баранівський В. А. Екологічна географія і екологічна картографія. Київ: Фітосоціоцентр, 2001. 252 с.

⁵⁹ Нечипоренко О. М. Управління ризиками глобальних змін клімату в агропромисловому комплексі України. *Економіка АПК*. 2020. № 4. С. 9.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ції відповідно. Через порушення руслового стоку малих річок відбулося замулення та пересихання ставків і малих водосховищ. Лише за останні 30 років через низку причин (кліматичні зміни, екологічно невиправдана меліорація земель, недотримання природоохоронних вимог, інтенсивне освоєння аграрних угідь тощо) з географічної карти України зникло понад 10 тис. малих річок⁶⁰. Звідси, повоєнне відновлення має відбуватися виключно на засадах ресурсощадності та використання посухостійких сортів і гібридів. Доцільним для високорентабельних культур є крапельне зрошення.

До того ж із 1990-х років спостерігається негативний баланс гумусу і NPK, тобто з урожаєм основних експортних культур щороку виноситься більше поживних речовин, ніж надходить з добривами. Розлогіше про ці та інші проблеми відтворення родючості ґрунтів йтиметься в передостанньому розділі нашого політико-економічного дослідження.

У цьому контексті поділяємо думку вчених про невідповідність зміненним реаліям одного із постулатів економічної теорії, згідно з яким екологічні наслідки від господарської діяльності відносять до екстернальних, тобто зовнішніх щодо виробництва факторів⁶¹. Маємо нарешті визнати в теорії, аграрній політиці та на практиці, що екологічна шкода має бути невід’ємною складовою внутрішніх виробничих витрат компаній і їх необхідно відносити до інтернальних, на рівні з витратами на придбання матеріальних ресурсів, оплату праці, відсотків за кредитами, оренду земельних ділянок тощо.

Учені вважають слушним, перш ніж продавати земельні ділянки, слід провести комплексну еколого-економічну оцінку, яка врахуватиме кліматорегулювальну, ґрунтотворну, протиерозійну, водорегулювальну та рекреаційну функції. З уведенням ринкового обігу

---

⁶⁰ Дідковська Л. І. Розвиток меліоративної системи України в умовах глобальної спеціалізації аграрного сектора. *Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці : колективна монографія* / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – Електрон. дані. – Київ, 2023. 254 с. Режим доступу : <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/Vyklyky-ta-naslidyky-ahroprodovol'choi-spetsializatsiiUkrainy>. С. 232–234.

⁶¹ Екологическая Конституция Земли. Методологические основы / под ред. акад. НАН Украины, проф. Ю. Ю. Туныци. Луцк : ДП «Волинські старожитності», 2012. С. 230.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення надзвичайно гостро постає потреба у розробленні захисного механізму, який би враховував їх поліфункціональність, глобальні екологічні проблеми та зміну клімату⁶².

За відсутності належної державної політики у цій сфері, господарюючі суб'єкти отримують побічний ефект у формі привласненої ними крім земельної й екологічної ренти, а економіка країни зазнає суттєвих збитків, на компенсацію яких потрібні величезні капітальні ресурси і десятиліття цілеспрямованої праці. За такої недалекоглядної агроекологічної політики, виникає риторичне запитання: хто ж насправді є інвестором при купівлі/продажу земельних угідь, особливо іноземними юридичними і фізичними особами. На наше переконання, інвестором виступає Український народ, тобто громадяни України і майбутні покоління. Згідно зі статтею 13 Основного Закону лише Український народ має право власності на землю. І далі: «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Прямі норми Конституції України надають благодатне поле для спільних розвідок юристів, економістів, екологів, соціологів, біологів, кліматологів та інших фахівців. Принаймні, завдяки цим положенням, на нашу думку, взагалі спірними видаються повноваження простої більшості депутатів вищого законодавчого органу країни ухвалювати доленосне рішення щодо продажу земель сільськогосподарського призначення, в тому числі іноземцям. А така можливість проглядалася у згаданому законопроекті № 2178 через подвійне громадянство, реєстрацію іноземних компаній в Україні, вихід вітчизняних агрохолдингів на IPO та інших заздалегідь передбачених лазівок у підзаконних нормативно-правових актах. Про інші схеми заволодіння сільськогосподарськими землями іноземними фізичними і юридичними особами йтиметься далі в контексті інтеграції України до Євросоюзу.

З урахуванням недостатнього рівня політико-економічної, правової й екологічної обізнаності суспільства, Україна наражається на

---

⁶² Дідух Я. Земля: якщо продавати, то й зберігати. *Дзеркало тижня*, № 34, 14 – 20 вересня 2019 року. URL : <https://dt.ua>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

численні регіональні й глобальні ризики, пов'язані з продовольчою безпекою, енергетичними проблемами, зміною клімату, опустелюванням земель тощо. Можна припустити, що за інсуючої політики через кілька десятків років Олешківські піски вкриють не лише Херсонську область, а й увесь південь України.

Олешківські піски є найбільшим піщаним масивом у Європі площею 161,2 тис. га. Складаються із безмежних барханів (тутешні мешканці називають їх «кучугурами»), висотою близько 5 м, і негустою рослинністю <...> Знаходяться ці піски у Цюрупінському районі (стара назва Цюрупінська – Олешки) Херсонської області, за 30 км на схід від обласного центру. Дніпровські піски існували здавна, але Олешківська пустеля у нинішньому своєму вигляді виникла порівняно недавно. У XIII–XIX ст. сюди масово стали завозити овець. Вони знищили рослинність, решту зробили пожежі, вітрова ерозія та суцільна вирубка лісів. За даними «Журналу загальнокорисних відомостей», тільки з 1802-го по 1832 р. зникло близько 5000 га лісу, після чого площа під рослинністю скоротилася практично до нуля. Станом на березень 2024 року Олешки знаходяться під тимчасовою окупаційною владою російської федерації. Тож оцінити ситуацію і визначити масштаби завданої шкоди заповідникові можна буде лише після повної деокупації цієї території.

Джерело: Олешківські піски – природне диво України та найбільша пустеля Європи. URL : [http : // vsviti.com.ua/nature](http://vsviti.com.ua/nature).

За даними «Глобальної мережі екологічного сліду», із 29 липня 2019 р. людство живе в «екологічний кредит», оскільки повністю вичерпало річну норму відновлюваних ресурсів планети. Це найбільш рання дата за останні роки. Через нераціональне використання біологічних ресурсів екологічний календар постійно скорочується⁶³. У 1970 р. ця дата припадала на 31 грудня. Визначальний внесок у перевищення темпів використання природних ресурсів Землі над їх відтворенням за такими країнами як США, Китай, Індія та країни-члени Євросоюзу⁶⁴.

⁶³ Людство вичерпало річний запас біоресурсів Землі. URL : <https://glavnoe.ua/news>.

⁶⁴ Armstrong M. Earth Overshoot Day Is Coming Sooner and Sooner. statista. 2023. Jun 05. URL: <https://www.statista.com/chart/15026/earth-overshoot-day-comes-sooner-every-year>.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

Повертаючись до ВВП, зазначимо, що він є важливим показником для різних міжнародних порівнянь, що використовуються структурами ООН, міжнародними фінансовими організаціями, Євросоюзом та інвесторами. Разом з тим, як і всі вимірники глобальних процесів і явищ, ВВП до певної міри є абстрактним і обмеженим, оскільки апіорі не може враховувати національні особливості розвитку майже 200 країн світу. Розрахований на особу населення (номінальний або за паритетом купівельної спроможності), він недостатньо інформативний щодо соціально-економічного стану країни та її окремих соціальних груп. Зокрема він не фіксує розшарування міських і сільських домогосподарств за майном і доходами, які передусім дбають про рівень та якість свого життя, турбує дотримання принципу соціальної справедливості при перерозподілі новоствореного продукту, цікавлять обсяги екологічного сліду тощо.

ВВП – статистичний показник, який може збільшуватися також через милітаризацію економіки для захисту від зовнішньої військової агресії або на просте відновлення економіки після пандемії чи техногенної катастрофи внаслідок низької бази порівняння. Це вкрай потрібні витрати, але вони спрямовуються на оборону країни й безпекові потреби, відбудову зруйнованої ворогом критичної інфраструктури, яка за мирних умов могла б ще функціонувати, працюючи на економіку й добробут населення. До того ж під час гарячої фази війни дороговартісна високотехнологічна зброя, врахована у ВВП минулих чи поточного років, часто на полі бою використовується одноразово або служить обмежений термін.

Непродуктивні оборонні й безпекові витрати збільшують сукупний борг держави, накопичують від'ємне тоговельне сальдо, гальмують розвиток цивільних секторів економіки, заморожують соціальні програми, звужують споживчі можливості домогосподарств у майбутньому, негативно впливають на макрофінансові параметри країни. Як відомо, в економічній теорії при розгляді кривої виробничих можливостей використовується усталений вираз «Гармати замість вершкового масла». Він означає державну політику нарощування витрат озброєння за рахунок замороження соціальних стандартів і скорочення нагальних потреб населення.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Звідси номінальний і реальний ВВП може зростати й при відтермінуванні структурної перебудови економіки до мирних умов, зниженні добробуту й погіршенні рівня та якості життя домогосподарств. З цього приводу Джозеф Стігліц – лауреат Нобелівської премії з економіки, переконаний у важливості вибору правильних показників: «Якщо ми вимірюватимемо неправильні речі, ми прийматимемо неправильні рішення»⁶⁵. Всесвітнім економічним форумом в Давосі (2018) запропоновано оцінювати економічний розвиток країн та їхніх рейтингів за індексом інклюзивного розвитку (*Inclusive Development Index — IDI*)⁶⁶, який визнано релевантнішим, ніж показник ВВП на особу населення. IDI є розширеною оцінкою, яка враховує 12 показників соціально-економічного розвитку, об'єднаних у три групи:

- зростання і розвиток (ВВП на особу населення, продуктивність праці, здорова тривалість життя, зайнятість);
- інклюзивність (нерівність доходів і багатства, рівень бідності, медіанний дохід (за паритетом купівельної спроможності) на особу населення);
- рівність між поколіннями і стійкість (чисті заощадження, викиди CO₂ на одиницю ВВП, державний борг, співвідношення населення працездатного віку до непрацездатного).

У цій же парадигмі на саміті G20 (Нью-Делі, вересень 2023 р.) лідерами країн прийнято спільну підсумкову Декларацію, в якій визначено головний пріоритет – «Одна Земля. Одна родина. Одне майбутнє». Тобто в центрі уваги має бути людина, її потреби та інтереси. Для реалізації цього пріоритету, серед іншого, слід відійти від концентрації зусиль провідних економік світу на зростанні ВВП⁶⁷. Отже, подальша пріоритизація економічного зростання за будь-яку ціну, особливо світовими економіками, що регулярно збираються на саміти, ставить під сумнів в осяжній перспективі подолати екологічну кризу, запобігти змінам клімату і втраті біорізноманіття.

⁶⁵ Стігліц Джозеф: Настав час відправити ВВП на пенсію. URL : <https://incruasia.ru/news/vvp-gone>.

⁶⁶ The Inclusive Development Index 2018. Summary and Data Highlights. World Economic Forum. Committed to improving the state of the world. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf.

⁶⁷ Корсунський Сергій. Саміт G20: про що говорили без України та що вирішили. Український тиждень, 11 вересня 2023 р. URL : <https://zn.ua>.

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

Уперше розрахунки ІЛР для України включені у Звіт ПРООН за 1993 рік (пізніше звіти були доповнені й деякими показниками гідної праці). На той час наша держава була 45-тою й належала до групи країн із середнім рівнем людського розвитку. В останні більш ніж чверть століття рейтинг ІЛР значно погіршився і згідно з даними *Human Development Reports*, що складає *United Nations Development Programme (UNDP)*, у 2020 р. посідала 74 позицію (між Мехіко та Антігуа і Барбуда) серед 189 країн і територій, визнаних ООН⁶⁸.

На нашу думку, ІЛР, визначений для всього населення держави, також потребує коригування з урахуванням рівня та якості життя в сільській місцевості і депресивних районах. Тут він набагато нижчий, про що частково свідчить регіональний ІЛР, який з 2012 року обраховується в Україні за новою методикою. Проте й він не дає достовірної відповіді на запитання, як живуть українські селяни порівняно з містянами та цією ж категорією населення у європейських країнах.

Якже вплине запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення на ВВП країни? Дотримуючись раніше висловленого припущення, за яким лише третина власників земельних паїв може їх продати, то гіпотетично в результаті транзакцій селяни (або правонаступники земельних ділянок) отримають 495 млрд грн (10 млн га x 50 тис. грн) = 500 млрд грн мінус 5 млрд грн (1% державного мита).

Однак, враховуючи незадовільний фінансово-економічний стан суб'єктів господарювання аграрного сектору в умовах війни, інфляційні очікування і невпевненість у майбутньому, одночасно збільшаться витрати на придбання й модернізацію техніки, обладнання, будівництво та ремонт капітальних споруд тощо. Це, своєю чергою, негативно позначиться на ефективності сільського господарства у перші роки після збільшення обсягів ринкового обігу земельних ділянок. Адже наявні заощадження будуть спрямовані на придбання угідь. Тож розраховувати на суттєвий позитивний мультиплікаційний ефект від детінізації землеволодінь і землекористування у повоєнний період не доводиться. Поки не буде стабільної довіри до

---

⁶⁸ Україна – в топ-100 рейтингу індексу людського розвитку. URL : <http://hdr.undp.org/en>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

державних інституцій поведінка учасників земельного ринку залишатиметься вичікувальною та консервативною. Тут ми упускаємо екстремальні умови воюючої країни, коли товаровиробники зосереджуються на збереженні аграрних активів і розраховують на відновлення економічної діяльності в подальшому.

Можна припустити, що продавши земельні ділянки селяни використають кошти на купівлю ліків, реабілітацію здоров'я своїх рідних – ветеранів війни, придбання будівельних матеріалів на відновлення зруйнованого житла, поновлення транспортних засобів, навчання молоді, у тому числі за кордоном тощо. Так, це збільшить ВВП, але не України, а держав – походження цих товарів і послуг. Подібна ситуація може скластися і з придбанням основних засобів сільськогосподарського виробництва набувачами права власності на земельні ділянки. Адже, за експертними оцінками, в Україні до двох третин тракторів, комбайнів, автомобілів, інших механізмів і обладнання, насінневого матеріалу, засобів захисту рослин тощо імпортного виробництва. А обсяги імпорту, як зазначали раніше, зменшують ВВП і погіршують і без того хронічно дефіцитний поточний рахунок платіжного балансу країни.

Навіть ці спрощені припущення ставлять під сумнів твердження чиновників про можливе додаткове збільшення ВВП України завдяки запровадженню пропонованої моделі земельного ринку на 1–2% у перший рік і 3–3,5% у наступні роки. Маємо визнати, що пізніше перед запуском другого етапу земельного ринку, МВФ ці прогнози було зменшено більш ніж удвічі. Про що можна стверджувати з упевненістю, так це про такі явища національного масштабу:

- земельне рейдерство, монополізацію базової галузі економіки, підвищення цін на сільськогосподарську сировину для харчової індустрії і як наслідок – на продовольство внутрішнього ринку;
- збільшення числа банкрутств малих і середніх підприємств, повернення ОСГ до натуральної моделі «виробництво – споживання», гальмування розвитку сімейних ферм, кооперації всіх видів та дорадництва;
- масове сімейне безробіття в сільській місцевості, наростання проблем бідності селян, прояви їх соціальної відчуженості, загост-

2.1. Детермінанти неоліберальних прожектів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

рення демографічної й екологічної кризи, збільшення обсягів трудової еміграції, обезлюднення сіл та інші проблеми, що властиві країнам із агрохолдинговою рентно-сировинною моделлю економіки.

Така доля всіх країн третього світу (або тих, що розвиваються), які десятиліттями інституційно не спроможні подолати перехідний період від застарілої суспільно-політичної й соціально-економічної системи до сучаснішої. Як правило, вони перебувають під тиском місцевого олігархату і зовнішнім впливом фінансових міжнародних організацій, що в першу чергу дбають про доходи своїх стейкхолдерів. Маємо зауважити, що при збільшенні площ сільськогосподарських угідь, виставлених на продаж понад взятих нами для розрахунку, пропорційно зростатимуть деструктивні впливи на рівень і якість життя селян та добробут більшості населення країни.

2.1.1. Кінцеві вигодонабувачі земельної ренти

Для з'ясування цього питання розглянемо його виникнення в умовах новітньої історії України. З 1995 року, відповідно до міждержавних угод, розгорнули свою діяльність два найбільш масштабних для аграрного сектору Східної Європи проєкти: «Паювання сільськогосподарських земель в Україні», що виконувався корпорацією «*РОНКО*» і фінансувався Агентством США з міжнародного розвитку (*USAID*), та «Приватизація землі і реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні» за участю Міжнародної фінансової корпорації (*МФК*), підтримуваного урядами Великобританії, Канади, Японії, Нідерландів та Скандинавських країн.

Пізніше, з метою якнайшвидшого завершення земельної реформи, міжнародними організаціями застосовано вже випробуваний на латиноамериканських країнах метод паювання земельних і майнових комплексів за принципом «кредити в обмін на реформи», який насправді став засобом особистого збагачення чиновників. Маємо визнати, що це був період хибного сприйняття економічної реальності та сліпої віри окремих політиків в успіх ліберальних реформ і магію «непомітної руки ринку» Адама Сміта, освяченої постулатами Вашингтонського консенсусу. Це не дивно, адже населення з більш

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ніж 70-річним досвідом виживання в умовах соціалістичної централізовано-планової економіки не мало елементарних знань про альтернативний шлях розвитку «загниваючого» капіталізму.

У цьому контексті згадуваний нами Джозеф Стігліц відзначав не лише неприпустиму спрощеність постулатів Вашингтонського консенсусу національними урядами, а й те, що вони дезорієнтують мету (де)регуляторних політик транзитивних економік. На його думку, якби неокласичні моделі були коректними для перехідних економік, то не було б потреби створювати МВФ зі Світовим банком. Тому їх існування є найбільш наочним визнанням численних і глибоких провалів ринку, який не може забезпечити ефективний перерозподіл ресурсів простим рухом капіталу під впливом різниці у відсоткових ставках⁶⁹. Формально до когорти країн з ринковою економікою належить майже 100, але до розвинених, за різними міжнародними критеріями, відносять лише кожну четверту. Решта – це країни з гібридними ринками, що безкінечно реформуються, перебуваючи у транзитивному стані. Тобто наявність інститутів ринкової демократії – необхідна, але недостатня умова забезпечення високих стандартів добробуту та якості життя населення. Особливо, коли ринкові структури, правоохоронні органи і суди є муляжами ліберально-демократичних економік.

Міжнародні фінансові установи узалежнювали відкриття програм розширеного кредитування (*EFF*) для України з конкретними зобов'язаннями щодо завершення реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), удосконалення управління агропродовольчим сектором, створення умов для функціонування прозорого ринку земельних ділянок, продовольчих товарів, продукції промислового походження і енергоносіїв, які використовуються сільським господарством⁷⁰.

Логіка «благодійності» міжнародних організацій стала зрозумілою широкому загалу пізніше. Адже в Україні до 2017 року із 35 зареєстрованих угод на компанії з держав ЄС припадала 21 із земельними ділянками загальною площею понад 1,8 млн гектарів. Серед інвесторів в аграрне виробництво також і США (компанія

⁶⁹ *Кораблін С. О.* Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія. Київ : ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2017. С. 46.

⁷⁰ *Могильний О. М.* Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. С. 210–211.

2.1. Детермінанти неоліберальних проєктів, викликаних «запуском» ринку селянських земель

2.1.1. Кінцеві вигодонабувачі земельної ренти

Агропросперис входила у трійку лідерів серед агрохолдингів за обсягом земель площею майже 400 тис. га) й інші країни з реєстрацією в офшорних юрисдикціях⁷¹. На думку експертів, найбільш заінтересованими в придбанні сільськогосподарських угідь в Україні були інвестори США, Китаю, Саудівської Аравії і Катару. Відвертим лобістом у Верховній Раді України щодо відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки став Світовий банк. Не було таємницею для суспільства, що на консультації з питань розроблення проєктів земельних законів у його офіс запрошували народних депутатів від партії «Слуга народу», керівників міністерств і відомств, відповідальних за супроводження і прийняття необхідних законопроєктів.

На своєму вебресурсі 9 листопада 2019 р. офіс Світового банку розмістив текст наступного змісту: «...висловлюємо цілковиту підтримку запланованому керівництвом України відкриттю ринку сільськогосподарських земель. Земельна реформа потрібна для того, щоб українські фермери могли купувати і продавати землю сільськогосподарського призначення, щоб вони мали доступ до кредитів, мали можливість інвестувати та диверсифікувати джерела своїх доходів, а власники землі могли отримати належний їм прибуток за свій найцінніший актив. Це піде на користь всім фермерам – малим, середнім та великим, так і землевласникам. Реформа підвищує рівень життя українського народу шляхом розкриття сільськогосподарського потенціалу країни. Запланована реформа також включає заходи для обмеження концентрації землі в одних руках, припинити рейдерські атаки і надати фінансову допомогу малим фермерам. Двох десятиліть закритого ринку та непрозорості, що стимулює корупцію, вистачило всім – настав час земельної реформи»⁷².

Напевне, це була відповідь Світового банку на публікацію-звернення 12 авторитетних вчених, інших представників академічної спільноти та інститутів громадянського суспільства України в щотижневій газеті «Дзеркало тижня», яка вийшла на фоні масових протестних селянських акцій в усіх регіонах України напередодні 8 листопада 2019 року.⁷³ Автори колективної громадянської позиції

⁷¹ Land Matrix : data. URL: <https://landmatrix.org/en>.

⁷² Час земельної реформи настав. URL : <https://www.facebook.com>.

⁷³ Суспільне значення землі для сучасності та майбутнього України. *Дзеркало тижня*. 8 листопада 2019 року. № 42. URL : <https://zn.ua/ukr>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

цілком обґрунтовано й на історичному досвіді висловили стурбованість з приводу можливого запровадження неоліберального (нерегульованого) ринку прав на земельні ділянки. На переконання вчених, запропоновані урядовим законопроектом (реєст. номер 2178 від 25.09.2019) положення, які нібито мали б створити передумови для швидкого економічного зростання і соціального розвитку України, є абсолютно неприйнятними. Навпаки – це призведе до руйнівної концентрації земельної власності в окремих осіб, посилення поляризації суспільства, спекуляції земельними ділянками, обезземелення селян та інших небажаних системних наслідків для села і держави.

З огляду на це, науковці чітко сформулювали тезу про те, що ринковий обіг прав на сільськогосподарські землі має базуватися на стрижневому пріоритеті суспільної функції земельної власності в забезпеченні низки таких фундаментальних прав:

- людини – на безпечне продовольство та достатню кількість продуктів національного виробництва для гарантування продовольчого суверенітету;

- селян – на гідні засоби для існування за місцем проживання.

Зарубіжні вчені також постійно привертають увагу урядів і суспільств до спустошливо-деструктивних впливів, пов'язаних з процесами глобалізації землеволодіння і землекористування, та викликаною цими змінами гуманітарною кризою у бідних країнах нетто-імпортерів харчових продуктів. Адже в конкурентній боротьбі серед транснаціональних компаній пріоритетною метою є прибутковість транзакцій із сільськогосподарськими угіддями, контроль за їх використанням і розширення свого політико-економічного впливу на глобальних ринках агропродовольства.

Заздалегідь можемо сказати, що остаточні зміни до Земельного кодексу та низки інших законодавчих і нормативно-правових актів, які скасували мораторій на ринковий обіг прав на земельні ділянки та запровадили його функціонування, частково врахували пропозиції вчених, представників професійних аграрних асоціацій і структур громадянського суспільства, які, ризикуючи здоров'ям, виходили на масові протести під час пандемії *COVID-19*. Аналіз результатів першого етапу земельного ринку (07.2021–12.2023) та його входження в другий (з 01.01.2024) буде висвітлено в заключних розділах цієї праці.

Продовольча безпека завжди була визначальним маркером у системі показників добробуту населення і національної безпеки держави. Проте в сучасних умовах вона дедалі більше зазнає глобального тиску, деструктивної поведінки окремих країн, які використовують продовольство як зброю, а тому потребує особливої уваги. Зокрема йдеться про політекономію таких процесів:

✓ країни із сировинною структурою економіки й зовнішньої торгівлі все частіше потерпають від «голодних бунтів», тому їхні уряди переглядають інвестиційні умови аграрних ТНК, які експортують продукцію сільського господарства за світовими цінами, що робить її недоступною для місцевого населення;

✓ глобальні інвестори різних типів і форм власності, засвоївши на практиці афоризм Марка Твена «Купуйте землю – адже у світі її вже ніхто не виробляє», діють агресивно, поширюючи свій контроль на національні ринки земельних активів, продовольства, лісових і водних ресурсів;

✓ більш привабливими для інвесторів є похідні фінансові інструменти, пов'язані із земельними ділянками, придатними для аграрного обробітку, із сільськогосподарською сировиною і продуктами її переробки.

Дослідники зазначають, що основними гравцями на соціально значущих глобальних ринках виступають суверенні фонди добробуту, інвестиційні фонди, виробники альтернативних видів палива, міжнародні хедж-фонди та місцеві кланово-олігархічні угруповання. Земельні транзакції, як правило, здійснюються під гаслами проведення аграрної реформи на користь селян, обіцянками значних інвестицій, створення нових робочих місць, зростання добробуту населення тощо. Найбільш вразливими в цих умовах є країни із зовнішнім управлінням та корумпованими або некомпетентними урядами⁷⁴.

На нашу думку, пропозиції авторів неоліберальної моделі ринку земель щодо прискорення економічного розвитку країни з використанням ресурсів галузі сільського господарства морально застаріли й запізнилися щонайменше на століття. Так, свого часу в СРСР,

---

⁷⁴ Унковська Тетяна. Земля. Глобальна лихоманка. *Дзеркало тижня*, № 30, 17 – 23 серпня 2019 року. URL : <https://dt.ua>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

нешадно експлуатуючи людські, земельні, лісові, водні й інші ресурси села за рахунок цінового диспаритету з промисловістю, провели індустріалізацію країни, мілітаризували економіку, вийшли в космічний простір, забезпечували потреби у харчуванні міські агломерації тощо. Пізніше надавалася щедра допомога продовольством країнам соціалістичного табору, а також прорадянським диктаторським режимам Латинської Америки і Африки. Подібну політику в дещо менших масштабах успадкував і нинішній тоталітарний режим російської федерації.

Про справжню ціну такої міжнародної політики за рахунок ресурсів колоніально залежної економіки України і погіршення продовольчої безпеки її населення вже йшлося в спогадах Петра Шелеста, представлених в Частині I цієї монографії⁷⁵. Проте безповоротно минули часи, коли економічна могутність держав залежала від обсягів аграрного виробництва. Частка сільського господарства у світовій доданій вартості становить менше 4%, а його внесок у ВВП ЄС – менше 2%. Вартість сільськогосподарських угідь у структурі національного багатства (капіталу) за останні три століття у розвинених країнах суттєво поступається житловій та комерційній нерухомості, промисловому і фінансовому капіталу, інвестованому в інноваційні проекти. Нині розгортається четверта промислова революція, що докорінно змінила спосіб ведення бізнесу та взаємодію з клієнтами. На доповнення до її надбань стартувала Індустрія 5, пріоритетом якої є сприяння соціальним перетворенням і людським ресурсам.

Незважаючи на структурні трансформації в капіталі, аграрний сектор залишається серед найперших пріоритетів у політиках розвинених країн. Заради гарантування продовольчої безпеки населення, збалансованого сільського розвитку, збереження сільського способу життя, відтворення природних ландшафтів виділяються значні кошти з державних бюджетів для підтримання мікро-, малих і середніх виробників. Перефразуючи відомий вислів, пов'язаний з наукою, можна сказати, що нині країни багаті не завдяки сільському господарству, а тому що мають можливість його фінансувати.

⁷⁵ Могильний О. М. Аграрні відносини в Україні...С. 181–182.

Проведене дослідження, на нашу думку, спростовує твердження окремих експертів, що у разі відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення за неоліберальними лекалами суттєво збільшаться надходження до бюджетів усіх рівнів, поліпшиться інвестиційна привабливість аграрного сектору та зросте його внесок у приріст ВВП. Для такої динаміки макроекономічних показників не має достатніх системних передумов. Поетапне завершення земельної реформи має супроводжуватися євроінтеграційними структурними змінами та скоординованими інноваційно-стимульними заходами в усіх секторах національної економіки, про які частково йшлося в цьому дослідженні.

Водночас залишається ще багато інших нерозв'язаних проблем макроекономічного характеру, які мають сприяти розвитку аграрного сектору. Це, зокрема, демонополізація базових галузей економіки, розвиток фінансових інструментів підтримки товаровиробників, удосконалення валютно-курсової, монетарної і фінансово-кредитної політики, розвиток національного фондового ринку, повноцінне функціонування експортно-кредитного агентства та інші структурні трансформації.

І головне, сільськогосподарські землі мають виняткове суспільне значення, це обмежений природний ресурс з унікальними особливостями. Земля виконує не лише функцію основного фактора сільськогосподарського виробництва для задоволення продовольчих потреб населення та промисловості в сировині. Це також територія нашої держави, репродуктивна умова життєздатності та збереження її генофонду, джерело культурної ідентичності й ментальності титульної нації. За даними ФАО, ґрунти виконують 15 глобальних незамінних, зокрема, й екосистемних функцій. Така сакралізація землі не є перебільшенням і розрахована на невігласів чи прихильників ідеології лібертаріанства, які привнюють її як товар до квартир, автомобілів чи смартфонів.

Функції землі детерміновані змінами наукової парадигми світу. Щиро сподіваємося, що для більшості науковців і критично мислячих людей, які відкидають будь-які застарілі стереотипи, право власності на землі сільськогосподарського призначення не рівнозначне праву власності на продукти людської праці. Ця головна відмінність лежить як би на поверхні фундаментального знання про

природу, людину і суспільство, проте заради кон'юнктурних інтересів окремі політики цього відверто не хочуть помічати.

Австрійський економіст Карл Менгер⁷⁶ розрізняє поняття «товар» та «економічне благо». На його думку, «предметом ринку земель є не стільки товар як сутність, скільки відповідне йому економічне благо, оцінене в грошовому еквіваленті, і доступне для продажу». Звідси випливає, що в обігу можуть перебувати не безпосередньо земельні ділянки, що виставлені на продаж, а право володіння чи користування ними. За умови, що вони мають економічну оцінку в грошовому виразі. Моделі обігу прав власності на таких ринках залежать від того, які саме права на землю існують в державі та які операції можливі з ними. У цьому контексті розрізняють англо-саксонську, американську та японську моделі ринку земельних прав.

Ольга Ходаківська в інтерв'ю «Укрінформу» 23 липня 2021 р. (на 23 день «запуску» ринку селянських земель), яке також розмістила газета «Урядовий кур'єр» 9 серпня 2021 року, висловила позицію, близьку до бачення транзакцій із земельними ділянками австрійського економіста. На думку вченої, в Україні має бути «ринок прав користування, право оренди або інше право користування на земельну ділянку, але власність не землю залишити за народом України. <...> У багатьох питаннях ми дійсно наближаємося до ЄС, але у виборі моделі ринкового обігу земель, на превеликий жаль, у нас не склалося – та модель, яка вибрана, це є модель, яка відмінна від Європейського Союзу»⁷⁷.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

До 2021 року частка України у світовому ВВП становила 0,15%, (в три рази менше порівняно з 1991 р.), а за чисельністю населення і розміром території майже утричі більше – 0,5 і 0,44% відповідно.

---

⁷⁶ За: Ломакович В. та ін. Ринок землі: існуючі загрози для України та необхідні запобіжники / Аналітична доповідь GROWFORD Institute, вересень 2019. Київ. С. 28–32.

⁷⁷ Ходаківська Ольга. Ринок землі в Україні – це ринок прав користування. URL : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/olga-hodakivska-rinok-zemli>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

Це інтегральні показники розміру й ефективності української економіки, яка є малою, надміру відкритою із пасткою сировинних ринків і архаїчною, адже 95% виробництва базується на III–IV технологічних укладах. За більш ніж 30 років соціально-економічних трансформацій економіка України продукує менше 70% ВВП передреформеного періоду. З огляду на незавершеність структурних реформ і позиціонування держави у групі країн третього світу, регуляторним органам бажано було б ретельно дослідити всі системні помилки та масштабні негативні наслідки для добробуту населення й перспектив розвитку аграрного сектору країни. Це потребує коригування стратегічних планів з урахуванням різнобічних довготривалих тенденцій і суперечливих процесів XXI ст. та реальних загроз для інституційно слабких, надміру закредитованих із ручним «ретрокланово-олігархічним» регулюванням економіки.

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 року № 179 затверджено Національну економічну стратегію на період до 2030 року⁷⁸ (Стратегія), якій передували «Аудит української економіки» (Аудит) та «Вектори економічного розвитку – 2030» (Вектори). Відбулася презентація ключових напрямів тематичного розділу «Агросектор» Векторів, проведено форуми «Україна 2030. Земля» та «Україна 2030. Екологія» за участі президента України, керівників центральних органів виконавчої влади, громадськості, представників ЗМІ та інших заінтересованих сторін. Забезпечення швидкого і сталого розвитку нашої держави мало відбуватися в три етапи: підвищення конкурентоспроможності (2021–2022, 2022–2025); інноваційне зростання (2026–2040) та сталий розвиток (2041–2050). Сформульовано також бачення аграрного сектору України як «одного з глобальних центрів продовольчої безпеки, світового лідера з постачання харчових продуктів з високою часткою доданої вартості та технологічно інтенсивних сервісів для галузі»⁷⁹. Її продубльовано і в напрямі 9 «Агропромисловий сектор та харчова промисловість» Стратегії.

---

⁷⁸ Про Національну економічну стратегію на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

⁷⁹ Вектори економічного розвитку – 2030. Кабінет Міністрів України. Київ, 2021. С. 136.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У подальшому вважаємо за доцільне аналізувати матеріали Аудиту і Векторів, оскільки вони конкретніші, мають більше цифрових індикаторів, а головне – розкривають світоглядну парадигму, спосіб мислення і практичні підходи авторів до власне процесу розроблення Стратегії. Крім того, після погодження із заінтересованими міністерствами й відомствами презентаційні матеріали й остаточний документ дещо відрізняються як за формальним сприйняттям, так і змістовно. До того ж за всі роки новітньої історії керування економікою нашої країни ще жодна стратегія не була реалізована. Адже кожний наступний уряд вважав принизливим для себе виконувати плани своїх попередників. Як не дивно з державницьких позицій, але для новопризначених керівників уряду і членів його кабінету – це нібито особисті репутаційні втрати і демонстрація нездатності нової команди на інтелектуальні звершення.

У Векторах зазначається, що для досягнення поставленої мети агросектор до 2030 року потребує майже 50 млрд дол. США. За 10 років планувалося залучити 25 млрд. дол. США прямих іноземних інвестицій⁸⁰. Серед пріоритетних джерел інвестування виділено продаж/купівлю земельних ділянок. Причому землі сільськогосподарського призначення віднесено до «наскрізної інфраструктури», тобто їх прирівняно до зрошувальних систем, фінансів, освіти, науки, транспорту і потужностей для зберігання збіжжя. До цього непорозуміння ми вже привертали увагу, коли окремі топчиновники уподібнювали земельні ділянки до товарів тривалого використання. Але змушені повернутися до цього питання в наступних розділах з метою обґрунтування неприпустимої помилковості порівняння аграрних угідь цього разу з інфраструктурою в офіційних документах Уряду.

Розроблювачами Векторів окреслено і стратегічні цілі щодо земель сільськогосподарського призначення: увести в експлуатацію додатково 1 млн га земель із зрошуваними/іригаційними системами, розширити клин органічних угідь не менш ніж до 3% від загальної площі. Першочерговими кроками мають стати «продовження земельної реформи, збереження й підтримка якості земельних та водних ресурсів; стимулювання кадастрового обліку та грошової оцінки сільськогосподарської землі й водних ресурсів».

---

⁸⁰ Там само. С. 106, 136.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

Представлені для обговорення Вектори розвитку впливали із попереднього Аудиту аграрного сектору. Серед найбільш нереалізованого потенціалу за останні 30 років аудиторами визнано «відсутність продажу сільськогосподарських земель». Ця теза оголошена як вирок недолугій аграрній політиці усіх попередніх урядів і верховних рад пронизує всю інфографіку презентаційних матеріалів.

Відразу зазначимо, що очевидними є різні відомчо-галузеві підходи до формування перспектив розвитку аграрних (земельних) відносин та розуміння гостроти викликів, пов'язаних із глобалізацією, які висвітлені в одному документі, але в різних розділах «Агросектору», авторами яких є Центр економічного відродження Мінекономіки та «Довкілля» Мінекології України. Для Мінекономіки, як і в радянський період, пріоритетом галузі на наступні 20 років є збільшення продуктивності галузі шляхом підвищення технологічності виробництва. Метою державної мотивуючої політики відомство вважає «максимальний економічний ефект від відкриття ринку землі, обігу якісної продукції та новостворених систем іригації»⁸¹. Також вказується на неефективність запропонованої (з 1 липня 2021 р.) моделі ринку підмораторних земельних ділянок, яка нібито обмежує повноцінний розвиток аграрного сектору. Мінекології іншої думки. Фахівці-екологи стурбовані незбалансованою структурою використання земельного фонду; наголошують на найбільшій у світі розораності, яка вже досягла 57% території України та 78% сільськогосподарських угідь, акцентують увагу на інші деструктивні процеси природокористування⁸².

Для виправлення ситуації Мінекології України пропонуються кардинальні зміни у сфері земельних ресурсів, а саме: перехід на засади екологічно збалансованого землекористування, моніторинг захисту ґрунтів від нітратного забруднення сільськогосподарськими об'єктами, запровадження кодексу кращих аграрних практик серед товаровиробників (Директива Європейського Економічного Співтовариства щодо захисту вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел від 12.12.1991 № 91.676) та ін. Отже, пропонується невідкладно переходити на екологоощадний

---

⁸¹ Вектори економічного розвитку. С. 144.

⁸² Там само. С. 151, 365.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

розвиток аграрного сектору, а не чекати 2041–2050 років. По суті визнається, що прискорені темпи деградації земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів не дають нам такого часу. Дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених показують, що дружне до екології або регенеративне землеробство поліпшує здоров'я ґрунту, симбіотично покращує якість води, рослинності та підвищує продуктивність сільськогосподарських угідь. Оцінюється його здатність зменшити, або поглинати 14,5–22 гігатонни CO² до 2050 року⁸³. Стрижневою вимогою стосовно підвищення конкурентоспроможності й інноваційного зростання має стати неухильне дотримання засад стійкого сільського розвитку, оскільки це синергетично взаємозалежні елементи однієї системи.

За дуже короткий період часу від прийняття цього документу ситуація докорінно погіршилася. Внаслідок екоциду росії, здійснюваної під час воєнної агресії проти України, мільйони гектарів сільськогосподарських земель потребують рекультивації й виведення з обробітку. Експерти Київського науково-дослідного інституту судових експертиз (КНДІСЕ) зазначають, що кожний вибух снаряда на полі утворює вибухову хвилю та забруднює ґрунт хімічними речовинами. Для природного відновлення постраждалих від такого забруднення ґрунтів потрібні сотні років. Земельні угіддя зазнають механічного, фізичного та хімічного впливу, що унеможлиблює виконання ними певних функцій. У пробах, відібраних на ділянках бойових дій, вміст важких металів перевищував фонові значення в 15–30 разів. Лише один обстріл реактивної системи залпового вогню «Град» призводить до того, що на цьому полі близько 5 років неможливо вести аграрну діяльність. Механічний вплив деформує та пошкоджує структуру ґрунту. Це стається через рух військової техніки і живої сили противника, будівництво фортифікаційних споруд, утворення кратерів від бомбардувань, суцільне мінування окремих сільських територій тощо. Наслідком цього є ущільнення, заболочування та інтенсивне засмічення районів військового протистояння продуктами бойової діяльності. Фізичні властивості ґрунту змінюються внаслідок вібрації, радіоактивного випромінювання та нагрівання. «Через масштабні пожежі вигорає

---

⁸³ Bodirsky B. L., Rolinski S., Biewald A., Weindl., Popp A., Lotze-Campen H. Global food demand scenarios for the 21st century. PLoS ONE10, 2015. URL : <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0139201>.

2.2. Земельні відносини України в жорнях глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

родючий шар ґрунту, відбувається зневоднення та «стерилізація», гинуть патогенні мікроорганізми і корисна біота, що забезпечує здоров'я ґрунту, втрачаються елементи живлення для росту рослин. Підземні води своєю чергою мають здатність затримувати важкі метали шляхом вибіркового поглинання, однак певна частина забруднюючих речовин мігруватиме та проявлятиметься в неочікуваних місцях або ж осідатиме у рослинах»⁸⁴.

Приріст виробництва сільськогосподарської продукції і спад в промисловості, особливо у переробних галузях, закономірно призвели до макроекономічних перекосів. Як вже зазначалося, на рубежі тисячоліть економіка України здійснила зворотний рух – від індустріально-аграрної в складі СРСР до аграрно-індустріальної за роки ринкових трансформацій. Причини загальновідомі: відсутність компенсаторів розірваним ланцюгам науково-виробничої кооперації підприємств з країнами Співдружності незалежних держав (СНД), втрата традиційних ринків збуту продукції, монополізація базових галузей економіки, надмірна корупція в усіх гілках державної влади, незахищені права приватної власності тощо.

Припускаємо, що у разі продажу земель за неоліберальними лекалами ще у 1990-х роках, наслідки рентної економіки на кілька поколінь визначили б спадний вектор розвитку держави як сировинного донора для потреб розвинених країн у не вигідній стартовій позиції для участі в міжнародних ланцюгах поділу праці, створенні, перерозподілі й використанні новоствореної доданої вартості. Дискримінаційні зовнішньоторговельні відносини через диспаритет у цінах на сировинну продукцію й товари кінцевого виробничого та споживчого призначення мають системні негативні наслідки. Це додаткові ризики для макрофінансової стабільності та валютного курсу, від'ємне торговельне сальдо, перманентна криза підприємств харчової індустрії, недонадходження до бюджетів усіх рівнів і соціальних внесків, збільшення дефіциту Пенсійного фонду, втрата робочих місць і міграція кваліфікованих працівників тощо.

Серед основних прорахунків, які чомусь не згадуються в Аудиті, на нашу думку, є інституційна неспроможність шести президентів,

---

⁸⁴ Український чорнозем майже втратив свою родючість. URL : <https://agronews.ua/news>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

сотень депутатів дев'яти скликань верховних рад і 21 уряду здійснювати реформи, непрофесійність державного управління, криміналізація транзиту економіки від соціалізму до капіталізму з метою де-факто «вічного переходу». Так звані еліти при владі затягли перехідний період на більш ніж три десятиліття, імітуючи європейські реформи в обмін на кредити, політичну прихильність брюссельських та вашингтонських чиновників. Під їх контролем створено квазіправову державу з необмеженими можливостями телефонного права і прирученими антикорупційними органами та судами. У таких умовах декларації про ринкові реформи це лише бутафорія для зовнішнього спостереження, за якою наближені до влади персони паразитують на природних ресурсах, отримують позаконкурентні переваги в монополізованих і сировинних галузях економіки, виводячи кошти в офшорні юрисдикції.

Слід наголосити, що основною причиною розчарування суспільства «новими обличчями» топменеджерів із владними повноваженнями є недоторканість і укорінення кланово-олігархічних порядків у всіх гілках державної влади. За оцінками експертів, при радикальній деолігархізації лише сировинних секторів національної економіки реальний ВВП країни міг би зрости в 4,4 раза – від 136 до 600 млрд дол. США. Погоджуємося, що саме тут криються основні внутрішні резерви повоєнного реконструктивного відновлення економіки України. *Для порівняння.* За спільною оцінкою Світового банку, Кабінету Міністрів України, Європейської комісії та ООН, з урахуванням збитків, завданих російською агресією протягом першого року війни, для відновлення та реконструкції нашої держави потрібно щонайменше 411 млрд дол. США.⁸⁵

Проте розробники Векторів дотримувалися іншої думки. В аналізованих текстах наголошується, що «лібералізація ринку землі сільськогосподарського призначення дасть поштовх до підвищення продуктивності землі, ціни земельних ділянок, а також ціни оренди. Потенціал від ефективно функціонуючих ринкових відносин може

---

⁸⁵ Світовий банк оцінює потреби України на відновлення у понад 400 млрд доларів.
URL : <https://www.unn.com.ua/uk/news/2020403>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

сягнути до 85 млрд дол. США за наступні 10 років»^{86; 87}. Для порівняння. Це в 1,7 раза більше, ніж залучено ПП за останні 30 років і дещо менше державного і гарантованого державою боргу України на кінець 2021 року, який становив 97,9 млрд дол. США, або майже 50% ВВП. Ці та інші неоліберальні проєкти від «запуску» землі в ринковий обіг ми розглядали в попередньому підрозділі, тож зосередимося на проблемах, пов'язаних із земельними відносинами в контексті продовольчої безпеки.

Загрози продовольчій безпеці. Світова політекономія аграрних відносин і міжнародна торгівля впливають на стан глобальної продовольчої безпеки, кон'юнктуру агропродовольчих ринків, відновлення природних ресурсів, придатність довкілля для життя людей, біологічне різноманіття живої природи, зміну клімату тощо. За інформацією генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй Антоніу Гутерріша⁸⁸, вже 38 країн оголосили надзвичайний кліматичний стан, і тепер це має зробити решта.

Із кожним роком посилюється деструктивний вплив господарської діяльності на планету Земля, яка стає все менш життєдайною. Зміни є глобальними, проте руйнування природного середовища і наслідки кліматичних змін розподіляються нерівномірно по окремих територіях. Надто вразливі до зміни клімату й адаптаційних можливостей, спрямованих на його пом'якшення, бідні країни, депресивні регіони та соціально вразливі верстви населення. З цього приводу Керівник Всесвітньої продовольчої програми ООН Девід Бізлі⁸⁹ заявив, що соціально-економічна криза більше вразила найбідніші країни світу.

Наукові прогнози щодо розриву в показниках соціально-економічного розвитку територій не втішні, а всі теперішні глобальні проблеми це лише початок, оскільки мають тенденцію до наростання як снігова

---

⁸⁶ Про Національну економічну стратегію на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

⁸⁷ Вектори економічного розвитку. С. 140.

⁸⁸ Ми досі рухаємося у неправильному напрямку. Генсек ООН закликає всі країни ввести надзвичайний кліматичний стан. URL: <https://hromadske.ua>.

⁸⁹ За: Корсунський Сергій. Перший рік нової ери. *Український тиждень*. № 50. 10 грудня 2020 року. URL : <https://tyzhden.ua>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

куля, яку людство ще може зупинити. Останні десятиліття надзвичайно загострюється світова конкуренція за земельні, водні, лісові ресурси, безпечне середовище для проживання людей і тварин, ландшафти й інші природні блага. За даними доповіді Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і Продовольчої і сільськогосподарської організації (ФАО), присвяченій глобальному відновленню екосистем на 2021–2030 рр., обсяги задіяних природних ресурсів в 1,6 раза перевищують допустимі норми природокористування. Протягом 1940-х – 1990 рр. людство втратило 300 млн га оброблювальних сільськогосподарських угідь. Якщо упродовж XVIII–XX ст. середньорічний темп світових втрат ґрунтів становив 1,6 млн га, то нині цей показник сягнув 1336 млн гектарів⁹⁰. Найбідніші верстви населення проживають на деградованих землях, а це майже два мільярди гектарів. Загалом «деградація земель вже впливає на добробут 3,2 млрд людей – це 40% населення світу», – наголосила глава ЮНЕП Інгер Андерсен⁹¹.

Постійно наростаюча загроза людству від виснаження природних ресурсів, антропогенне і похідне від нього техногенне навантаження на довкілля й викликана ними зміна клімату вже далися ознаки еколого-продовольчими, суспільно-політичними, соціально-економічними, міграційними та іншими кризами. Авторитетні вчені зі світовим ім'ям все сміливіше заявляють про можливий «кліматичний апартеїд» і навіть глобальний «екоцид». За даними *The Guardian*⁹², у 2020 р. спостерігався найвищий показник внутрішньо переміщених осіб за останні 10 років, оскільки з більш ніж 40 млн нових переселенців 30 млн покинули свої домівки внаслідок повеней, штормів і пожеж. Найбільша кількість переселень, викликаних стихійними лихами, в Афганістані (1,1 млн) та Індії (929 тис. осіб). У Пакистані через природні лиха у 2020 р. перемістилося 806 тис., а в 2022-му

---

⁹⁰ Молдаван Л. В. Механізми упередження негативних соціоекологічних наслідків глобальної спеціалізації сільгоспвиробництва. *Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці* : колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2023. 254 с. Режим доступу URL : <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/Vyklyky-ta-naslidky-ahroprodovol'choi-spetsializatsiiUkrainy>. С. 132.

⁹¹ ООН: треба відновити мільярд гектарів деградованих земель – це територія розміром з Китай. URL : <https://mind.ua/news>.

⁹² Кліматична криза примусила рекордну кількість людей покинути свої домівки. *The Guardian*. За: URL : <http://www.zn.ua>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

понад 33 мільйони людей⁹³. У деяких країнах до 2050 року температура повітря може піднятися до екстремальних 56° С, що загрожує життю і здоров'ю всьому живому.

При збереженні теперішніх тенденцій лише так званий золотий мільярд матиме доступ до безпечних природних ресурсів, продовольства, охорони здоров'я, освіти й загалом гідних умов життя. За висновками науковців⁹⁴, підвищення температури на 2° С призведе до зниження урожайності основних культур на 20%, а на 3–4° С не буде сенсу вирощувати пшеницю в Індії, кукурудзу – в США та Африці. Очевидно, що скоротяться площі під посівами цих важливих для харчування культур і навіть рису.

Територія України належить до найменш водозабезпечених держав європейського континенту, лісистість також удвічі нижча від нормативної, клімат країни змінюється удвічі швидше порівняно з глобальним. За даними Українського гідрометеорологічного центру, середньорічна температура повітря за останні 25 років перевищила кліматичну норму майже на 1,5° С, що більше від показника глобального потепління північної півкулі планети. Якщо до цього найбільша кількість ефективного тепла (+10) спостерігалась в Автономній Республіці Крим і Херсонській області – 1500° С, то тепер по всій Україні цей показник становить 1600° С. У південних районах простежується стійка тенденція до зменшення середньомісячної суми опадів⁹⁵, що збільшує ризики настання тривалих посух. За оцінками *Climate Impact Lab 24*⁹⁶, у 2020–2039 рр. середня температура в Україні зросте на 2°С порівняно з середнім рівнем 1986–2005 рр., а в період 2040—2059 рр. це перевищення становитиме вже 3° за Цельсієм.

Як наслідок, дві третини площ уже знаходяться в зоні ризикованого землеробства. А те, що опустелювання є реальністю на території України і відбувається буквально на наших очах, достатньо згадати Олешківські піски (про які вже йшлося в цій праці) – один із

---

⁹³ Гайдуцький Андрій. «Україні потрібні мільйони нових платників податків». *Дзеркало тижня*. 12 лютого 2024 року. URL : <https://zn.ua>.

⁹⁴ Рудніченко Наталія. Подолати кліматичні виклики. *Пропозиція*. 2020. № 11. С. 22–24.

⁹⁵ Молдаван Любов. Там само. С. 57.

⁹⁶ За: Сіденко В. Р. Виклики і можливості для стійкого економічного розвитку України в контексті глобального транзиту. *Економіка України*. 2024. № 1. С. 25. URL : <https://doi.org/10.15407/econo.myukr.2024.01.003>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

найбільших піщаних масивів у сухостеповій частині Європи. З метою розроблення методів управління агроландшафтами, створення кліматично оптимальних систем природокористування розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1793⁹⁷ та постановою НААН від 26 січня 2022 р. № 01/01 створено Інститут кліматично орієнтованого сільського господарства Національної академії аграрних наук України.

У контексті продовольчої проблеми людства тема дефіциту придатних для обробітки земель є ключовою на тлі випереджаючого зростання чисельності населення й підвищення попиту на продовольство. Загострює ситуацію відведення значних площ сільськогосподарських угідь під енергетичні культури, для розширення територій міських поселень, мегаполісів, промислових агломерацій, сміттєзвалищ та інших неаграрних потреб. За час господарювання на планеті Земля людство вже втратило понад 2 млрд га продуктивних земель, що більше ніж нинішня площа ріллі в обробітку, і цей процес нестримно наростає. Звідси випливає ключовий висновок: земельних ресурсів планети з кожним роком стає менше, що ставить під загрозу виконання ними функцій, пов'язаних із продовольчою безпекою людства, та визначає принципово нову роль як нерухомого, фізично обмеженого, постійно зменшуваного й дефіцитного фактору для всього рослинного і тваринного світу.

За даними ФАО, майже 97% продовольства забезпечується завдяки експлуатації земельних ресурсів. Для задоволення потреби населення планети, яке у 2050 р. зросте до 9,7 млрд, а у 2100-му до 11,2 млрд (2022 р. – 8 млрд осіб), виробництво харчових продуктів має збільшитися на 70%. Світові потреби у продовольстві зростуть на 120% у першій половині нинішнього століття. За іншими прогнозами, навіть якби споживання продовольства у багатих країнах зменшилось удвічі, глобальне виробництво все ще повинно збільшитись удвічі за вказаний період, щоб продовольства було достатньо для всього населення світу⁹⁸.

---

⁹⁷ Про погодження утворення Інституту кліматично орієнтованого сільського господарства Національної академії аграрних наук України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1793. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

⁹⁸ За: *Харальд фон Вітке*. Значення Зеленої угоди ЄС (EU-Green Deal) для аграрної економіки та наслідки для України / Звіт з аграрної політики PD/APB/05/2020, Київ. 2020. С. 6.

2.2. Земельні відносини України в жорнях глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

З метою уникнення «мальтузіанської пастки» в усьому світі застосовуються дедалі інтенсивніші технології вирощування сільськогосподарських культур і відгодівлі свійських тварин. Відомий з дитинства лозунг: «Нам нічого чекати милостей від Природи! Взяти їх у неї наше завдання» окремі аграрні ТНК сприйняли у вульгарному значенні – по-хижацьки, а не в науково-інноваційному і світоглядному сенсі. Адже деструктивний вплив спостерігається на 83% поверхні суші, а майже 38% знаходиться під загрозою опустелювання. За Глобальною оцінкою деградації ґрунтів⁹⁹, 35% ріллі у світі вже непридатні для обробітку. Цей руйнівний процес поширюється. Лише надміру інтенсивне сільське господарство призводить до ерозії та засолення 6 млн га щороку.

У світі до XIX ст. демографічна рівновага коливалася навколо певного балансу, який отримав назву від імені Томаса Мальтуса (1766–1834) – англійського священника, демографа і економіста, автора теорії, згідно з якою неконтрольоване збільшення населення може призводити до зниження добробуту і масового голоду. Суть «мальтузіанської пастки» полягає в тому, що висока народжуваність супроводжувалася високою смертністю і в цій ситуації обсяг продовольчих ресурсів забезпечував життєдіяльність населення. З розвитком медицини, щеплень від хвороб, дотримання особистої гігієни зросла середня тривалість життя людини і, як наслідок, спостерігаються порушення балансу в системі «виробництво продовольства – потреби людства» через відставання темпів приросту ресурсів від темпів приросту населення.

В минулому голодні роки менше поширювалися на селян. Однією з причин стало вирощування у XIX ст. картоплі як нової сільськогосподарської культури. На відміну від хлібних злаків вона менш вибаглива при вирощуванні, але багатша на калорії, вітаміни й мікроелементи. Споживання картоплі дає відчуття ситості й підвищує імунітет.

Джерело: Ярослав Грицак. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал», 2022. С. 189.

Всесвітня комісія з питань охорони навколишнього природного середовища і розвитку вважає, що половина верхнього шару ґрунту на планеті за останні 150 років була втрачена. У деяких регіонах

⁹⁹ Desertification and land degradation. URL: <http://www.fao.org>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Європи та Північної Америки ущільнення родючого шару земної поверхні призвело до зниження врожаю на 25–50%. В Азії, особливо в Індії, Китаї, Ірані, Ізраїлі, Йорданії, Лівані, Непалі та Пакистані, через ерозію ґрунтів урожайність сільськогосподарських культур зменшилася до 20%¹⁰⁰. За розрахунками українських вчених¹⁰¹, до 2100 р. порівняно із 2019-м рівень деградації ґрунтів у світі може становити 48% від їх загальної кількості. Ураховуючи лише цей чинник, рівень забезпечення харчуванням населення світу знизиться і становитиме 50% від фізіологічної потреби.

Шукаючи відповіді на запитання щодо боротьби із загрозою голоду, людство здійснило кілька зелених революцій та інших проливних інновацій. Завдяки новітнім підходам до економіки, організації і технологій в аграрному секторі, селекції, внесення добрив і застосування засобів захисту рослин, точному землеробству, No-till, генномодифікованим рослинам тощо урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин у середньому зростають. Ми стали свідками вертикальних ферм з роботизованим керуванням, друк протейну на 3D принтерах, створення альтернативного молока з водоростей і продовольства буквально з повітря. Розробляються проекти аграрного освоєння пустель Африки, територій над і під водою тощо. Щодня у світі отримується близько 100 млн куб. метрів опрісненої води. Головною перешкодою для радикального збільшення обсягів є висока вартість зазначеного процесу. Утім завдяки впровадженню новітніх рішень (відновлюваних джерел енергії, мембранних технологій та ін.), вартість опріснення зменшилася до 0,5–1,5 дол./куб. метра¹⁰².

Однак існує й інший бік тимчасового розв'язання продовольчої проблеми. Вона загострюється гонитвою за надвисокими монопольними прибутками транснаціональних агропродовольчих компаній. Зокрема, через агресивну комерціалізацію продовольчих ринків, хімічні добавки, стимулятори росту і масову фальсифікацію продовольства поступово витісняються традиційні технології харчосмакової

---

¹⁰⁰ WCED (2020), "Report of the World Commission on Environment and Development", available at: <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/wced>.

¹⁰¹ *Переверзєва А. В., Волков В. П., Лях В. О.* Вплив деградації ґрунтів на продовольчу безпеку. *Агросвіт*. 2020. № 19–20. С. 10–31.

¹⁰² Шляхи покращення управління водними ресурсами. URL : <https://ecologia.com/news/shlyahypokrashchennya-upravlinnya-vodnyumy-resursam>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.1. Суспільне значення сільськогосподарських земель

галузі. Достеменно невідомо, які ще технології можуть бути запропоновані в найближчій і більш віддаленій перспективі. Проте, якщо навіть реалізуються найамбітніші проекти, то з відомих причин продукція традиційного землеробства і тваринництва залишиться в найдорожчому ціновому сегменті, доступному далеко не всім мешканцям планети. Наприклад, органічне продовольство в середньому дорожче на 30–50% порівняно з традиційним і вдвічі – з вмістом генетично модифікованих організмів.

Можна припустити, що еволюція фізіології людини, особливо її смакові схильності, «не встигають» за революційними інноваціями хімічної індустрії, яка уподібнилася до харчової галузі. Водночас для нормальної життєдіяльності людині щоденно потрібно споживати здорову їжу, пити чисту воду й дихати свіжим повітрям. На тлі невинного збільшення чисельності населення і підвищення добробуту країн, що розвиваються, ринок продовольства лише зростатиме. Ця тенденція підсилюється ще одним менш помітним чинником споживчого попиту – урбанізацією. Якщо завершення першої декади XXI ст. ознаменувалося важливою подією планетарного масштабу – більше половини всього населення проживало в містах, то, за прогнозами, вже до 2050 р. 80% стануть містянами. *Довідково.* В Україні цей демографічний перехід відбувся ще в 1960-ті роки, а в 1913 р. сільське населення становило 80,7%, або 35,2 млн осіб¹⁰³.

Нині до «пастки Мальтуса» додається так званий ціновий зашморг, або економічна недоступність харчових продуктів. Це коли продовольство у сховищах агротрейдерів і на полицях супермаркетів є, але воно не доступне соціально вразливим категоріям населення. Такі явища вже даються взнаки голодними бунтами на зразок «Арабської весни» 2012 року. Після чергового сплеску цін у 2018 р. Всесвітній саміт з продовольчої безпеки¹⁰⁴ звернувся до Світового банку, *IMF, UNCTAD* та *FAO* з приводу загрози існуючої системи землеводіння, землекористування та забезпечення людства продовольчими товарами.

Стрімке підвищення цін на базові харчові продукти за останні 10 років підтвердили ці висновки. Про обґрунтованість застережень

---

¹⁰³ Статистичний щорічник України за 2007 рік. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹⁰⁴ Аналітична доповідь GROWFORD Institute. Ринок землі: існуючі загрози та необхідні запобіжники. Вересень 2019. Institute for Global Research of Optimal Ways for Development. С. 10.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

цього Саміту свідчить Індекс продовольчих цін ФАО (ІПЦФ), що відображає щомісячний рух світових цін певного кошика продовольчих товарів. Він формується на основі середніх значень індексів цін п'яти товарних груп, скоригованих з урахуванням середньої частки кожної такої групи в обсязі експорту за період 2014–2016 років. Наприклад, у травні 2021 р. середнє значення Індексу продовольчих цін ФАО досягло 127,1 пункта, що вище на 4,8% від квітневого показника і на 39,7% проти травня 2020 року. Це зумовлено стрімким зростанням світових цін на найбільш популярні продовольчі товари – рослинні олії, цукор і зернові культури¹⁰⁵. Можна прогнозувати, що подібна тенденція росту цін на основні харчові продукти зберігатиметься й надалі. Хоча не виключається, що в окремі врожайні роки у країнах нетто-експортерах агропродовольства світові ціни можуть стабілізуватися і навіть знижуватися.

2.2.2. Загострення глобальної конкуренції за аграрні угіддя

Про загострення конкуренції за контроль над земельними ресурсами у світовому масштабі свідчить безпрецедентний тиск на економіки країни з ринками, що розвиваються, міжнародних кредиторів та інвесторів з метою відкриття неоліберального обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення для нерезидентів. Це вже усталена практика глобалізації без обмежень з позиції сильнішого гравця-глобалізатора. Адже місцеві фермерські господарства, як правило, мають украй незначний доступ до фінансових ресурсів, а відповідно і до нових знань, матеріально-технічного й маркетингового забезпечення своєї діяльності. Тож їхні земельні ділянки за безцінь скуповуються іноземними компаніями. Як стало відомо, під час гучних міжнародних дебатів навколо земельного питання Китай «домовився про інвестування в нафтогазову галузь Ірану в сумі 280 млрд дол. США, що перевищує чверть кредитного потенціалу Міжнародного валютного фонду»¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Індекс продовольчих цін ФАО показує високі темпи росту і досяг найвищого рівня з вересня 2011 року. <https://www.fao.org/news/story/ru/item/1403507/icode>.

¹⁰⁶ За: *Кораблін Сергій*. Глобальна лібералізація: потенційні ризики та вигоди. Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій наук. ред. В. Юрчишин. Київ : Заповіт, 2020. С. 92.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.2. Загострення глобальної конкуренції за аграрні угіддя

У багатьох країнах з ринками, що формуються, зазначені процеси вдало названі «*land grabbing*», або політикою неоколоніалізму. Тобто легальне захоплення земель іноземними інвесторами, серед яких найбільш активними є різні фонди – державні, пенсійні, суверенні національного добробуту, геджеві, а також транснаціональні вертикально й горизонтально інтегровані агропродовольчі компанії з офшорними юрисдикціями. Декого з них цікавить не так дохідність аграрного бізнесу, як стабільна застава під надані позички.

З огляду на закредитованість України і зовнішню керованість її високопосадовців, відбулася безпрецедентна подія. Провідні українські вчені, за дорученням учасників Громадського Форуму, звернулися з відкритим листом до голів Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку. На відміну від раніше цитованого звернення, яке наголошувало на запровадженні ринку аграрних земель з урахуванням їхнього суспільного значення та пріоритетності реалізації фундаментальних прав споживачів продовольства і селян, у цьому листі йшлося про принизливий шантаж України й ознаки зовнішнього втручання шляхом вимоги продажу сільськогосподарських земель в обмін на їхню допомогу. По суті, це продовження згадуваної нами політики 1990-х років, коли кредити також надавалися, але в обмін на реформи. Учені одноставні в тому, що це вкрай небезпечний експеримент для майбутнього держави і світу. «Ті, хто прагне допомогти Україні, не повинні керуватися інтересами великих транснаціональних компаній та міжнародних інвестиційних банків, а орієнтуватися на затвержені світовою спільнотою документи, такі як: План дій Десятиліття сімейного господарювання ООН (2019–2028), доповідь Групи експертів найвищого рівня Комітету глобальної продовольчої безпеки ООН «Агроекологічні та інші інноваційні підходи до сталого сільського господарства і харчових систем для підвищення продовольчої безпеки та харчування» (2019), Добровільні керівні принципи відповідального управління охороною земель, рибальством та лісами у контексті національної продовольчої безпеки (2012),

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Декларація ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (2018)»¹⁰⁷.

З подібним листом на захист селян і малих фермерських господарств звернувся Анурадха Міттал – виконавчий директор Інституту Окленд (Нова Зеландія) до керівників міжнародних фінансово-кредитних установ у річницю початку війни росії проти України (24 лютого 2023 р.). Серед іншого в листі зазначається, що владі:

а) потрібно прислухатися до науковців і фермерських організацій про призупинення дії закону та всі «ринкові операції з сільськогосподарськими землями... у воєнний та післявоєнний періоди»;

б) через непомірну заборгованість України перед міжнародними кредиторами плани повоєнної відбудови «спрямовані на більшу приватизацію та відкритість української економіки і сільського господарства для задоволення іноземних інтересів. Необхідно терміново прислухатися до закликів, що лунають з України і кардинально змінити свій підхід». Повна доповідь колективу цього інституту «Війна і крадіжки: захват сільськогосподарських земель в Україні» доступна окремою публікацією¹⁰⁸.

Аналіз «Аудиту української економіки», «Векторів економічного розвитку – 2030» та «Національної економічної стратегії на період до 2030 року» показує, що, незважаючи на назви, це документи не стратегічного планування. Вони лише за назвою національно спрямовані. У них не проглядається усвідомлення відповідальності перед майбутніми поколіннями і немає чіткої відповіді на найбільш гострі глобальні виклики й загрози для України. Особливо через систему інституційних обтяжень, зумовлених незавершеністю земельної реформи і пов'язаних з нею проблем, недостатнім фінансово-кредитним, податковим, логістичним, страховим забезпеченням мікро-, малих і середніх товаровиробників, прагнення за будь-яку ціну залучити іноземні інвестиції, намагання догодити міжнародним фінансовим організаціям та не зачіпати інтереси ТНК тощо.

Упродовж 30 років в Україні стало вже звичкою, коли при зміні влади спостерігається збереження так званої «інституційної пам'яті»

¹⁰⁷ Українці проти форсованого розпродажу їхньої землі. *Облік і фінанси*. 2019. № 4 (86). С. 163–168.

¹⁰⁸ Війна і крадіжки: захват сільськогосподарських земель в Україні. URL : <https://www.oaklandinstitute.org>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.2. Загострення глобальної конкуренції за аграрні угіддя

лише в одному: успадкуванні контролю над товарно-грошовими потоками з різних корупційних джерел, бізнесі на дефіциті державного бюджету та земельних об'єктах за участі правоохоронних органів, освячених центром. Таке враження, що корупція стала своєрідними мастилами для бізнесу, без яких економічний механізм взагалі не зможе нормально функціонувати. Згубна для суспільства інерція надмірної толерантності до протиправних дій посадових осіб не може бути перервана передачею корупційних повноважень на місця під час реформи децентралізації влади. Від збільшення потенційно корупціогенних локацій явище не зникає, а масштабується пропорційно можливостям. Підтвердженням цієї тези може стати Указ Президента України «Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» від 15 жовтня 2020 р. № 449¹⁰⁹ та постанова Кабінету Міністрів України «Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» від 16 листопада 2020 р. № 1113¹¹⁰ на його виконання.

Цим Указом зобов'язано Держгеокадастр, відповідно до статті 117 Земельного кодексу України, забезпечити передачу з 17 листопада 2020 р. земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність загальною площею до 2 млн гектарів. При цьому втратило чинність розпорядження Уряду «Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад» від 31 січня 2018 р. № 60¹¹¹. Звідси випливає ціла низка непередбачених раніше обставин. Адже не можливо в умовах війни, коли зупинена реформа територіальної організації влади, не розподілені повноваження органів виконавчої влади й не визначені функції місцевих державних адміністрацій (передбачається законопроектом *реєстр. № 4298 від 30.10.2020*), прогнозувати середньо-

---

¹⁰⁹ Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин. Указ Президента України від 15 жовтня 2020 № 449. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹¹⁰ Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2020 № 1113. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹¹¹ Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.01.2018 № 60. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

й довгострокові негативні наслідки виконання цього рішення. Але з досвіду знаємо, що від зміни інституційного власника в умовах правової невизначеності й дублювання повноважень проблеми з використанням земельних угідь на користь місцевих громад можуть лише загострюватися. Тож гасло: «Кожна громада сама собі Держгеокадастр», м'яко кажучи, не викликає особливого захоплення у фахівців у сфері земельних відносин. На практиці це може стати лише децентралізацією корупційних повноважень з отримання різних форм ренти посадовими особами на місцях із негативними соціально-еколого-економічними наслідками, які Україна вже переживала й не одноразово.

Це побоювання викликано формуванням і становленням базової ланки адміністративно-територіального устрою держави – територіальних громад (ТГ), створенням нових укрупнених районів та обмеженням лише контрольними функціями впливу на них обласних державних адміністрацій (ОДА). *Довідково.* При завершенні адміністративно-територіальної реформи, станом на 1 січня 2021 р. до складу 1439 ТГ увійшло 26 705 сіл, із них 8870 сіл (33,2%) до міських ТГ, 9397 (35,2%) – до селищних, 8438 (31,6%) – до сільських територіальних громад¹¹². За оцінками експертів, на той час третина з них була економічно неспроможною належно виконувати делеговані їм повноваження.

Реформа децентралізації органів влади загалом і щодо розпорядження земельними ресурсами не означає автоматичного наближення до європейських стандартів рівня та якості життя домогосподарств у сільській місцевості. Це лише шанс, яким можуть скористатися територіальні громади, адаптуючись до динамічно змінюваної реальності, захищаючи свої законні інтереси. Для цього вони ще мають стати впливовими суб'єктами влади на місцях, позбавленими від втручання політико-бізнесових структур. Не виключена загроза, що найбільш успішна реформа в Україні у повоєнний період відновлення нормальних умов для діяльності може завершитися за Френсісом Фукуямою, коли «децентралізація, особливо в бідних країнах, просто здає владу місцевим елітам».

---

¹¹² Про формування територіальних громад. Портал «Децентралізація». URL : <https://decentralization.gov.ua/gromadas>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації
2.2.2. Загострення глобальної конкуренції за аграрні угіддя

Повертаючись до земельних відносин, маємо оптимістичні сподівання хоча б тому, що в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697¹¹³ визначено першопричини екологічних проблем. Серед них: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах, зокрема, у рішеннях Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади. Окремий розділ присвячено охороні земель і ґрунтів, стан яких визнано «близьким до критичного».

Сподіваємося, що розміри штрафів суттєво підвищаться після прийняття Закону України «Про управління відходами від 20 червня 2022 р. № 2320¹¹⁴. Крім того, він запроваджує:

- європейську ієрархію поводження із відходами;
- інституційну рамку для організації планування системи управління відходами на національному, регіональному та місцевому рівнях;
- можливість закрити старі сміттєзвалища, а ті, що залишаться, привести до європейських норм;
- передумови для побудови в Україні сучасної сміттєпереробної інфраструктури за європейськими правилами і відкриття кордонів для інвесторів;
- принцип «забруднювач платить»;
- розширену відповідальність виробників продукції за порушення норм цього Закону.

Важливо також ухвалити законопроект «Про державний екологічний контроль» (*реєстр. номер 3091 від 19.02.2020*), який прийнято за основу 15 липня 2021 року. Передбачається наділяти Державну екологічну інспекцію правом контролю за консервацією деградованих і малопродуктивних земель, здійсненням заходів, спрямованих на запобігання забрудненню земель хімічними і радіоактивними речовинами,

---

¹¹³ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Закон України від 28.02.2019 № 2697. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹¹⁴ Про управління відходами. Закон України від 20.06. 2022 № 2320. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

різними відходами, стічними водами, додержання екологічних нормативів з питань використання та охорони земель. На часі формування єдиної ґрунтової інформаційної системи з метою прозорого управління земельними ресурсами, моніторингу та запобігання втрати продуктивності (деградації) ґрунтів, визнання національних критеріїв сталості у виробництві на міжнародному рівні тощо. Зазначене передбачено законами «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28 квітня 2021 р. № 1423 і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони» від 18 травня 2021 р. № 1444¹¹⁵, іншими нормативно-правовими актами. Проте маємо усвідомлювати, що це лише наміри, які ще потрібно реалізувати з урахування втрат, завданих російською агресією земельним, лісовим, водними ресурсам та екології. Необхідно підготувати тисячі відповідальних і національно свідомих фахівців, забезпечити достатніми матеріальними ресурсами та розробити механізми впливу на ситуацію політичною волею й інституційною спроможністю до їх неухильного виконання.

Розробниками нинішньої аграрної політики занадто великі надії покладаються на діджиталізацію сервісів: Національну інфраструктуру геопросторових даних, геопортали територіальних громад, електронні торги земельними ділянками, Державний аграрний реєстр та інші адміністративні послуги «Держава в смартфоні». Складається враження, що за 30 років в Україні виросло нове покоління романтиків, які сліпо повірило у цифрову трансформацію як панацею від земельної корупції, дієвий інструмент виведення з «тіні» товарно-грошових потоків, профілактики ухилення від сплати податків та інших негараздів аграрного сектору економіки. Із цього приводу мимоволі виникають асоціації з недавнім минулим. Свого часу попереднє покоління реформаторів так само повірило в трансформацію від централізовано-планової до ринкової економіки

---

¹¹⁵ Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин». Закон України від 28.04.2021 № 1423; Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони. Закон України від 18.05.2021 № 1444. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.2. Загострення глобальної конкуренції за аграрні угіддя

завдяки неоліберальній політиці, втіленій у рекомендаціях Вашингтонського консенсусу. До чого призвів черговий соціально-економічний експеримент над народом України вже знаємо на власному досвіді. Адже земельні відносини, незважаючи на новітні електронні сервіси, були і залишаються в першу чергу відносинами між людьми з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, а вже в другу – ці правочини реалізуються відповідними технічними засобами. Тобто людський фактор не зникає, а масштабує операції, процедури й відповідальність.

У цьому сенсі В. Р. Сіденко¹¹⁶ цілком обґрунтовано вважає, що запровадження у так званому турборежимі технологічних інновацій – це «стрибок у безодню без парашута», оскільки як такі вони «не є носіями моралі та совісті», а в наших реаліях «їх можливостями можуть скористатися, насамперед, особи та угруповання із злочинними асоціальними намірами». Біл Гейтс¹¹⁷, найбільший землевласник у США, також бачить переваги, які штучний інтелект може надати сільському господарству. Проте, як і всі винаходи, нову технологію можна використовувати не тільки на благо, а й на шкоду. Він вважає, що найбільшу загрозу становить людський чинник, тобто зловмисники, «озброєні штучним інтелектом», а рішення, спрямовані на зниження ризиків, вбачає у контролі урядів за цією діяльністю. Отже, з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і цифрових інструментів активізувалася діяльність окремих осіб і компаній, які використовують ці засоби для скоєння кіберзлочинів. У подальшому загрози лише зростатимуть, адже однією з умов європейської інтеграції стане цифровізації інструментів підтримки фермерів, зайнятості і сільських територій, ідентифікації та картографування земельних ділянок в рамках Спільної аграрної політики. На нашу думку, масштабна корупція в земельних відносинах існуватиме й надалі, якщо вона економитиме на транзакційних витратах її учасників.

---

¹¹⁶ Сіденко В. Р. Виклики і ризики цифрової трансформації: світовий та український контексти. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 40–58.

¹¹⁷ Гейтс Біл розповів, якою буде епоха штучного інтелекту і які загрози вона несе. URL : <https://internetua.com>.

2.2.3. Поліфункціональність земельних ресурсів як характеристика планетарного значення

Фундаментальною ознакою землі є її поліфункціональність, адже через природні механізми вона виконує загальнопланетарну роль у екосистемі «організми-грунти», гідрологічному циклі планети, регулюванні газового режиму біосфери, є харчовою базою і життєвим простором для рослинного і тваринного світу тощо. Водночас, як уже зазначалося, у «Векторах економічного розвитку – 2030» земельні ресурси віднесено до «наскрізної інфраструктури», яка обслуговує сільськогосподарське виробництво¹¹⁸. Незважаючи на те, що угіддя - це основний засіб виробництва, предмет і знаряддя праці, вони не можуть бути «інфраструктурою» аграрного сектору за самим визначенням останньої.

По-перше, обслуговуюча інфраструктура – це результат людської праці, а земля створена Природою. Звідси, за будь-яких умов вона має ціну, але не має вартості.

По-друге, земля згідно із ст. 14 Конституції України є «основним національним багатством що перебуває під особливою охороною держави» не за цінними показниками, а незамінністю як засобу сільськогосподарського виробництва. Вона просторово обмежена, постійно виснажується і дефіцитна, а заміна її функції для виробництва продовольства інноваційними агропродовольчими стартапами пов'язана з багатьма, поки що невідомими, ризиками для здоров'я людей, тварин і довкілля.

По-третє, учені вважають, що знання про властивості землі постійно доповнюються, оскільки тісно пов'язані з розвитком науки в цілому і оновленням накопичених емпіричних даних прискореними темпами. Молдаван Л. В.¹¹⁹ різноманітні функції ґрунту згрупувала за притаманними йому властивостями: а) фізичними, б) хімічними та біохімічними, в) фізико-хімічними, г) біогеоценотичними, д) акумулятора і джерела речовин та енергії, е) інтегратора біологічного і геологічного колообігів, є) чинника біологічної еволюції, ж) поглинання і відбивання сонячної енергії, з) джерела мікроорганізмів,

---

¹¹⁸ Вектори економічного розвитку. С. 139, 150.

¹¹⁹ Молдаван Л. В. Механізми упередження негативних соціоекологічних наслідків глобальної спеціалізації сільгоспвиробництва... С. 122–123.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.3. Поліфункціональність земельних ресурсів як характеристика планетарного значення

і) поглинання й утримування деяких газів та регулювання газового режиму, к) трансформування поверхневих вод у ґрунті, л) формування річкового стоку, м) фактору біопродуктивності водойм, н) передачі акумульованої сонячної енергії у глибокі її частини тощо.

Важко не погодитися з Арсеном Вітером¹²⁰ та іншими авторами, які доводять, що уявлення про цінність землі у доісторичні часи відмінне від сприйняття в античні часи; феодальний устрій у цій сфері також змінив людську свідомість; зовсім інші світоглядні засади про атрибути землі й відповідні їй функції досліджено в період промислової й науково-технічної революцій. Тепер є всі підстави говорити про те, що в майбутньому буде відкрито невідомі нині унікальні властивості землі, які через брак знань поки що залишаються недоступними науці. Отже, за такого зваженого й далекоглядного підходу, недопустимо порівнювати земельні ресурси з «наскрізною інфраструктурою», квартирами чи гаджетами.

Під цим кутом маємо оцінювати природно-ресурсний потенціал країни з урахуванням неухильного дотримання принципів збалансованого розвитку аграрної сфери. Нагадаємо, Україна володіючи 28% світових запасів чорнозему, які займають 40% території, має найбільший у світі рівень розораності земель. За цим показником наша держава перевищує інші країни в 1,8 раза та на 20% більше, ніж аграрна освоєність території Європи. При цьому стан ґрунтів, як вже зазначалося, «близький до критичного». Зокрема до повномасштабної війни в Україні планувалося вилучити з інтенсивного обробітку від 6 до 9 млн га орних земель. Такі наміри відповідають Європейській стратегії захисту біорізноманіття, на виконання якої необхідно вивести з обробітку до 2030 року близько 30% всіх сільськогосподарських земель країн-членів Євросоюзу. ООН також оголосила про проведення заходів з відновлення не менше мільярда деградованих земель у світі до цієї дати.

Тож нічого крім подиву не викликають заяви високопосадовців, оголошуваних ними час від часу на міжнародних інвестиційних форумах на кшталт: «держава має великий і невичерпний потенціал виробництва сільськогосподарської продукції»; «із розпродажем

---

¹²⁰ Вітер Арсен. Ринок землі. Погляд біолога. *Дзеркало тижня*. 21 грудня 2019 року.
URL : <http://www.zn.ua>.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

земель очолимо рейтинги країн-експортерів аграрної продукції» тощо. На нашу думку, до подібних висловлювань потрібно ставитись із пересторогою з урахуванням соціо-еколого-економічних наслідків такої недалекоглядної політики і вчитися на чужому досвіді.

По-перше, родючий шар ґрунту в Україні і світі є обмеженим ресурсом, який дедалі більше виснажується внаслідок господарської діяльності та глобальної зміни клімату. Інтенсивні технології також мають свої обмеження, адже екосистеми не встигають відновлюватися за темпами антропогенного навантаження на довкілля.

По-друге, маємо нагадати, що Україна в межах Угоди про асоціацію з Євросоюзом взяла на себе низку зобов'язань з питань екологізації аграрної політики і мінімізації впливу сільського господарства на зміну клімату. Кабінет Міністрів України постановою «Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань координації подолання наслідків зміни клімату в рамках ініціативи Європейської комісії «Європейський зелений курс» від 24 січня 2020 р. № 33¹²¹ затвердив склад та відповідне Положення про її повноваження. У серпні 2020 р. було направлено рамковий документ щодо участі України у зеленому переході із пропозицією налагодження регулярного діалогу для залучення української сторони до реалізації цієї політики й розроблення спільної дорожньої карти.

За іншого сценарію, як вважають вчені¹²², можемо втратити спільний європейський ринок, незважаючи на виконання інших інтеграційних вимог як країни-кандидата щодо членства в Євросоюзі. На підтвердження послідовності реалізації політики екологічного протекціонізму в ЄС обговорюється можливість введення окремого «екологічного податку» на імпорт агропродовольства із країн, де еколого-кліматичні стандарти виробництва нижчі, ніж у континентальному об'єднанні. Це вже стало однією з причин блокади експорту агропродовольства з України у 2023-му і на початку 2024 р. до країн-членів цього блоку.

¹²¹ Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань координації подолання наслідків зміни клімату в рамках ініціативи Європейської комісії «Європейський зелений курс». Постанова Кабінету Міністрів України від 24.01. 2020 № 33. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹²² *Попова О. Л.* Новації Спільної аграрної політики ЄС у програмному періоді 2021—2027 рр. *Економіка України.* 2020. № 6. С. 83—95. <https://doi.org/10.15407/econo-myukr.2020.06.083>.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.3. Поліфункціональність земельних ресурсів як характеристика планетарного значення

По-третє, як вже зазначалося, вузько економічні інтереси окремих бізнесменів не можуть домінувати над соціальними й екологічними. Доведено вітчизняним і світовим досвідом: бізнес-стратегії корпорацій призводять до земельної експансії на зразок *land grabbing*. У цьому контексті варто нагадати звернення державного діяча, талановитого організатора сільського господарства, вченого і публіциста Федора Моргуна до всіх керівників – від підприємств до держави: «не дайте пройти плугом по долях майбутніх поколінь». Основні виклики у сфері використання природно-ресурсного потенціалу в аграрному секторі України та відповіді на них узагальнено в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Основні виклики та відповіді на них у сфері збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу аграрним сектором України

Ресурси	Виклики	Відповіді
Земельні	Критична деградація ґрунтів (водною та вітровою ерозією уражені 57%, понад 12% зазнають підтоплення, за різними критеріями забруднені майже 20%); розораність угідь найбільша у світі (57% території і 78% угідь); хижацька експлуатація земель з метою максимізації прибутку	Науково обґрунтовані державні цільові програми із фінансуванням за принципом субсидіарності на: а) виведення земель з інтенсивного обробітку; б) стимулювання аграрних практик з охорони і відтворення родючості ґрунтів та агроландшафтів; в) моніторинг за дотриманням екологоощадних технологій; г) запровадження відповідальності за порушення екостандартів землекористування
Водні	Територія України найменш водозабезпечена серед держав Європи; води забруднені або дуже забруднені скидами промисловості, застарілою інфраструктурою водовідведення та очисних споруд, недотриманням норм водоохоронних зон, змивом та дренажування токсичних речовин із сільськогосподарських земель; неспроможність зрошувальних і дренажних систем забезпечувати сталі врожаї	Кращі світові практики управління водними ресурсами та відродження природно-територіальних комплексів з метою оптимального використання сільгоспугідь: а) відновлення малих річок, озер, водосховищ, боліт, ставків, лиманів та інших об'єктів; б) забезпечення сучасного управління водними ресурсами за басейновим принципом; в) втілення стратегії зрошення та дренажу в Україні

**РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ
НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ**

Продовження табл. 2.2

Кліматичні	Клімат України змінюється удвічі швидше, ніж глобальний (середньо-світове підвищення становить 1,1 ⁰ С, в Україні – 1,5 ⁰ С, а за останнє десятиліття –2,0 ⁰ С); за умовами вегетаційного періоду рослин вся територія стала «південними областями», які також потеплішали; 2/3 площ у зоні ризикованого землеробства; спостерігається тривалий процес опустелювання земель, раніше придатних для ведення сільського господарства	Кліматичний протекціонізм шляхом участі України в «Європейській зеленій угоді»: а) специфікація прав власності, відновлення, утримання та збереження полезахисних лісових смуг, об'єктів природно-заповідного фонду; б) запровадження зональних систем землеробства, адаптованих до зміни клімату; в) селекція традиційних рослин, стійких до кліматичних аномалій, та апробація нових культур, раніше не властивих для наших умов вегетації
------------	--	--

Джерело: Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Закон України від 28.02.2019 № 2697; Про схвалення Стратегії зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 № 688-р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

Насамкінець зазначимо, що в розділі «Бачення розвитку аграрного сектору»¹²³ передбачено основні напрями включно з освітою. Проте у ньому навіть не згадується про розвиток вітчизняної аграрної науки. Воно й не дивно, адже серед 20 учасників робочої групи розділу «Агросектор» не було жодного відомого вченого-аграрія. На наше переконання, без фундаментальних і прикладних досліджень більшість заходів будуть морально застарілими, не враховуватимуть реальних викликів і загроз. Тож звично блукатимемо манівцями й шукатимемо виправдання чергових «провалів» аграрної політики. Тобто, економлячи на вітчизняній науці, Україна платитиме вдвічі більше зарубіжним вченим за розробки їхніх ідей і ноу-хау. Це стосується й амбітного плану створення світової системи продовольчої безпеки, де Україна претендує на одну із ключових ролей. *Довідково.* П'ять провідних міжнародних технологічних компаній лише на дослідження у рослинництві сумарно вкладають 10 млрд дол. щорічно, не враховуючи кошти на створення та функціонування відповідної інфраструктури для проведення фундаментальних і прикладних досліджень.

¹²³ Вектори економічного розвитку. С. 151–158.

2.2. Земельні відносини України в жорнах глобалізації

2.2.3. Поліфункціональність земельних ресурсів як характеристика планетарного значення

В Україні аграрна наука традиційно не має належного фінансування. Організація наукових досліджень розкидана по різних наукових, освітніх і адміністративно-управлінських системах. Розуміємо і підтримуємо першочерговість державних видатків під час війни, але й без науково-практичного супроводу реконструкції аграрного сектору не отримаємо належної віддачі від інвестицій – внутрішніх і зарубіжних. Наукова діяльність безповоротно втрачає престижність в суспільстві, особливо серед молоді. Із загальної кількості науковців кожен четвертий доктор і кандидат наук у віці 60 років і старше, а середньомісячна заробітна плата одного працівника за рахунок коштів загального фонду наукової установи у 2022 р. дорівнювала 8640 грн (по економіці – 14 847, в сільському господарстві – 12 243 грн). Через ці та інші проблеми зростає імпортозалежність аграрної країни, адже вітчизняні товаровиробники змушені придбавати зарубіжні товари за різними інноваційними напрямками – від насіння та посадкового матеріалу до засобів захисту рослин і цифрових сервісів.

Висновки до розділу 2

У глобальних умовах ХХІ ст. з позиції гуманності не існує альтернативи нарощуванню продуктивності сучасного сільського господарства. Виходячи із розглянутих нами мегатрендів і загроз у сфері земельних відносин, можна припустити, що між світовими гравцями – глобалізаторами агропродовольчих ринків, й надалі загострюватиметься боротьба за контроль над дефіцитними сільськогосподарськими угіддями. Без перебільшення, земельні ресурси України опинилися в жорнах гео економічної конкуренції, і стейкхолдери в цій боротьбі не зважатимуть на ціну. Адже переможці отримають контрольний пакет акцій для формування нового світового порядку денного в боротьбі із продовольчою, водною, кліматичною, пандемічною, енергетичною та іншими кризами.

Беручи до уваги національні виклики й загрози, Україні не варто копіювати моделі ринкового обігу прав на земельні ділянки розвинутих економік із неоліберальними системами, а тим більше – земельні реформи латиноамериканських чи постсоціалістичних країн. Адже їхній досвід формувався за інших геополітичних умов, не було

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ВІД СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЇ НА РИНКОВИЙ ОБІГ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

відвертого шантажу голодом країни-агресорки росії, іншою була динаміка соціально-економічних, демографічних і екологічних процесів. А головне – в їх основу закладена застаріла парадигма наукової картини світу. Як не дивно, але зволікання з доленосною для України реформою дає унікальний шанс після війни сформуванню національно орієнтовану й найбільш прогресивну у світі проселянську аграрну політику, врахувавши наукові відкриття про суспільну цінність, властивості та функції землі, інших природних ресурсів та екосистем. Сповідуючи філософію поміркованого глобалізму, європейського раціоналізму та української неспішності, незважаючи на різні кон'юнктурні спокуси, маємо не втрачати контроль за своїми земельними ресурсами заради сьогодення і добробуту майбутніх поколінь.

Повномасштабна війна росії проти України триває вже більше двох років. Агроресурсний потенціал зазнає безпрецедентного руйнування. У цих умовах держава і бізнес мають продемонструвати соціальну відповідальність і бути чесними перед громадянами: реальною є загроза повного виснаження сільськогосподарських земель, перенесення брудних виробництв на нашу територію, зниження екологічних вимог до імпортованих пестицидів та інших агрохімікатів. Претендувати на роль «одного з глобальних центрів продовольчої безпеки» шляхетно, але завчасно потрібно готуватися до нових викликів і загроз. Стрижневою вимогою державної аграрної політики має бути адаптація галузі до кліматичних змін шляхом дотримання стандартів екологічної доброчесності із запровадженням жорсткого моніторингу сільськогосподарських практик, першочергово підприємствами-одержувачами бюджетної підтримки.

На часі започаткування комплексних повоєнних стратегій, спрямованих на досягнення науково обґрунтованої експлуатації всіх категорій аграрних угідь, відновлення екологічної рівноваги на сільських територіях, виведення з експлуатації еродованих і малопродуктивних земель, відновлення полежахисних лісосмуг, малих річок, озер, ставків, рекреаційних зон, зменшення обсягів застосування пестицидів, антибіотиків та інших еколого й кліматично безпечних методів ведення сільського господарства. На вимогу сільських територіальних громад запровадити механізми компенсації господа-

Висновки до розділу 2

рюючим суб'єктам інвестицій у спорудження складів для агрохімікатів, пунктів утилізації вибухонебезпечних предметів, гноєсховищ та інших природозахисних об'єктів.

Подальші розвідки щодо майбутнього земельних відносин України та світу мають розглядатися через призму дотримання конституційних прав людини на гарантії продовольчої безпеки, на правдиву інформацію про якість харчових продуктів, стан довкілля та його вплив на здоров'я людей і тварин, на соціально захищені гідні робочі місця в сільській місцевості. Особливо загострюються ці проблеми в екстремальних умовах, під час дії правового режиму воєнного стану в країні та 10-річний період після його скасування або припинення.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Під час воєн, пандемій чи техногенних катастроф уповноважені державні органи запроваджують екстраординарні (де)регуляційні заходи для збереження життя і здоров'я людей, підтримання економічної активності бізнесу, усунення загроз продовольчому забезпеченню населення, доступності товарів першої необхідності, упорядкування міграційних потоків і якнайшвидшого усунення наслідків форс-мажорних обставин. Після чого триває складний період повернення домогосподарств, бізнесу, всіх життєзабезпечуючих сфер суспільства і держави до нормального стану. Економіка України мала б відновитися від падіння ВВП у 2020 р. на 4,4%, спричиненого коронавірусом *SARS-CoV-2*, упродовж наступних двох років. Проте загарбницька війна росії проти України звела нанівець всі прогнози. До того традиційні порівняльні й конкурентні переваги аграрного сектору значною мірою вже втратили визначальний вплив на зовнішніх ринках.

3.1. Руйнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

Унаслідок повномасштабної неспровокованої військової агресії росії проти України, розпочатої 24 лютого 2022 р., аграрний сектор зазнав трагічних людських втрат і руйнування основних засобів виробництва та ринкової інфраструктури, які гарантували продовольчу безпеку населення країни та світу. Серед них, зокрема:

➤ ризики для життя і здоров'я працівників під час проведення весняно-польових робіт та збирання врожаю в тимчасово окупованих, звільнених і прифронтових територіях. За різними оцінками, частково було втрачено майже 8 млн га орних земель, або 25% від

3.1. Руїнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

загальної площі. Зруйновано об'єкти зрошувальних і меліоративних систем, знищено майже 15% поголів'я тварин;

➤ нестача кваліфікованих працівників і спеціалістів сільського господарства, мобілізованих до лав Збройних Сил України у перші місяці війни. Багато підприємств не змогли забронювати працівників через вимогу Міністерства оборони України щодо обов'язкового виконання мобілізаційних завдань (замовлень). Сама процедура бронювання займає багато часу – від 1 до 2 місяців. *Довідково.* За 8 міс. 2023 р. в аграрному виробництві зберігався найгостріший дефіцит водіїв (R-індекс – 4,2)¹²⁴ і трактористів (R-індекс – 2,1). Тільки офіційно зареєстровані вакансії на онлайн платформі *CEO robota.ua*, з оплатою праці 18,3 і 24,8 тис. грн відповідно¹²⁵. Станом на 29 березня 2024 року в агропромисловому виробництві було заявлено 2615 вакансій¹²⁶;

➤ сплеск цін на засоби сільськогосподарського виробництва та неможливість їх придбати через загострення дефіциту, найперше на бензин і дизельне паливо, насіння, добрива, агрохімікати та інші ресурси;

➤ руїнування підприємств з виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції: нафтових баз, складів пально-мастильних матеріалів, зернових елеваторів, морських і річкових терміналів, техніки, обладнання, тепличних комбінатів, тваринницьких приміщень та інших господарських споруд, знеструмлення великих птахівничих комплексів тощо;

➤ крадіжки і примусове вивезення врожаю сільськогосподарських культур з тимчасово окупованих територій та блокування транспортних перевезень ягід, фруктів, овочів, іншої продукції на ринки, непідконтрольні Україні. Згідно з даними компанії *OneSoil*, яка використовує супутникові знімки та машинне навчання для визначення меж полів і культур, за два роки війни росія могла зібрати з окупованих територій лише пшениці понад 10 млн тонн¹²⁷.

---

¹²⁴ R-індекс показує співвідношення активних кандидатів, які взаємодіють з вакансією, до кількості вакансій за вибраними параметрами.

¹²⁵ *Решетняк Валерій.* Як відновлюється ринок праці. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns...706673>.

¹²⁶ Єдиний портал вакансій. URL : <https://jobportal.dcz.gov.ua>.

¹²⁷ Які історії про Україну журналісти розказали завдяки аналізу даних. URL : <https://www.epravda.com.ua/weeklycharts/2024/01/4/708363>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

➤ мінування акваторії Чорного і Азовського морів, блокада морських портів, через які здійснювалися 98% поставок аграрної продукції за експортними контрактами, що призвело до їх скасування, розриву виробничих і маркетингових ланцюгів;

➤ звуження пропускнуої можливості логістики та надвеликий тоннаж експорту аграрної сировини: активізували діяльність перекупники сільськогосподарської продукції, зросли масштаби тіньових товарно-грошових потоків за готівкові кошти та обсяги несанкціонованого ввезення товарів виробничого і споживчого призначення на митну територію України, особливо ранніх овочів, ягід і фруктів, які до війни поставлялися із Запорізької, Миколаївської, Одеської і Херсонської областей;

➤ понесені втрати товаровиробниками аграрного сектору погіршили продовольчу безпеку держави. У глобальному індексі цього показника Україна посідала останнє місце в Європі. На тлі скорочення реальних доходів населення у 2022 р. на 25% вартість споживчого кошика за підсумками року зросла до 40%. Це спричинило масштабну бідність населення, зниження попиту на якісні харчові продукти і перехід на дешевші замітники-фальсифікати, поглиблення залежності від критичного імпорту та невдоволення суспільства політикою невтручання уповноважених державних органів у стримування цін в торговельних мережах.

За підрахунками Світового банку¹²⁸, станом на грудень 2023 року збитки сільського господарства України від війни складають близько 80,1 млрд дол. США, у тому числі: пошкодження машин та обладнання – 57%; крадіжки виробничих ресурсів і руйнування складських приміщень – по 18%. Крім того, ще 69,8 млрд дол. США аграрний сектор втратив від зменшення урожаю (49% до загальних втрат), від зниження закупівельних цін на експортоорієнтовані товари (35), від спаду виробництва тваринницької продукції (8), внаслідок зростання витрат на виробничі ресурси (6), від зменшення обсягів виробництва багаторічних культур (1), втрати від рибальства та аквакультури (1%). На відновлення водних ресурсів та зрошува-

---

¹²⁸ Світовий банк: на відновлення агросектору України необхідно \$56 млрд. URL : <https://agroportal.ua/news>.

3.1. Руйнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

льних систем, зокрема через руйнування Каховської греблі, необхідно 10,7 млрд дол. США. Гуманітарне розмінування в Україні потребуватиме 34,6 млрд дол. США.

У звіті ФАО¹²⁹, станом на травень 2023 року, зазначено, що збитки виробництву та доходам малих фермерських господарств перевищили 3,85 млрд дол. США. Опитування 1927 представників малих підприємств, які спеціалізуються на рослинництві і тваринництві й мають земельні ділянки площею до 250 га у 23 областях, включаючи підконтрольні Україні окремі райони Донецької, Харківської, Херсонської та Запорізької областей показало, що майже 80% призупинили та/або тимчасово скоротили свою діяльність.

Серед причин, які призвели до такого стану, названо втрату контролю над сільськогосподарськими землями, смерть власників від рук російських терористів і продаж ділянки, пов'язаний із ескалацією війни. За інформацією ФАО, близько 12% малих виробників повідомили, що частина їхніх угідь забруднена боєприпасами, що не вибухнули. Надто постраждали прифронтові області, де цю інформацію підтвердили 32% респондентів. Більшість опитаних вказали на складність доступу до ресурсів через високі ціни, нестачу працівників, пально-мастильних матеріалів або відсутність електроенергії. Нагальними потребами для відновлення виробництва, на їхню думку, є забезпечення добривами, паливом, посівним матеріалом, кормами, поповнення поголів'я тварин і легальний доступ до ринків збуту продукції.

Через втрату доступу до води та їжі цивільними особами внаслідок бойових дій росії, цілеспрямоване знищення продовольчих складів й іншої інфраструктури постачання їжі та води, викрадення збіжжя, спалення посівів, мінування сільськогосподарських угідь та інше у багатьох співвітчизників виникає моторошне відлуння Голодомору 1931–1932 рр., організованого сталінським режимом, внаслідок якого загинули мільйони людей. Воєнні дії на території нашої держави погіршили внутрішню продовольчу ситуацію. За Індексом продовольчої безпеки міжнародної організації *Global Food Safety Initiative*

---

¹²⁹ Втрати малих фермерів перевищили 3,8 млрд доларів. URL : <https://agrotimes.ua/agromarket/vtraty-malyh-fermeriv-perevyshhyly-38-mlrd-dolariv>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

(*GFSI*), у 2022 р. Україна посідала 71-ше місце (2021 – 58), поступаючи усім країнам Європи і країнам нетто-імпортерам продовольства, у тому числі Єгипту, Тунісу, Марокко та ін¹³⁰.

Створена росіянами державна компанія «Государственный зерновой оператор» (ГЗО) лише у 2023 р. вивезла з окупованої частини Запорізької області майже 212 тис. т зерна вартістю 46 млн дол. США. Про це свідчать російські експортні дані, проаналізовані незалежним антикорупційним центром (*NGL.media*)¹³¹. Українське збіжжя вивозили у Туреччину, Лівію та Ізраїль, а причетні до цього також європейські компанії. Під «парасолькою» ГЗО діють російські компанії-прокладки – «Агрогруп», «Самсон», «Тезорі Делла Терра», «Глобал Трейд» та «Женіді Груп». Саме з ними міжнародні трейдери укладають договори про закупівлю збіжжя. Найбільшим покупцем українського зерна у російських компаній, де ГЗО є декларантом, а часто й експортером, стали турецька компанія *Trans World Agro Tarim Ihracat Ithalat Limited Sirketi* (майже 134 тис. т). На другому – *Daliland Alliance Ltd*, зареєстрована на Маршалових островах (28,5). На третьому – швейцарська компанія *Vivalon AG* (26,4 тис. т).

The Independent (британський вебсайт новин) повідомляє про зібрання доказів міжнародною юридичною компанією *Global Rights Compliance* в новому звіті «Перетворення сільського господарства на зброю». Вони свідчать про те, що задовго до військового вторгнення росія розпочала підготовку голодомору в Україні. Нею спровоковано глобальну продовольчу кризу і здійснено руйнування сільськогосподарського сектору як тактику ведення війни. Награбоване в Україні зерно оцінюється в 12 тис. т щодня і 1 млрд дол. США на рік. Докази «скоординованого рівня попереднього планування» будуть надані Міжнародному кримінальному суду¹³².

Нинішня гуманітарна трагедія примушує повернутися до відозви Вищої Ради українців в еміграції, оприлюдненої у червні 1930 року в Парижі: «...У нього (українського селянина) відбирають його

¹³⁰ Global Food Security Index. Strengthening food systems and the environment through innovation and investment / The Economist Intelligence Unit. London [etc.]: The Economist Intelligence Unit Limited, 2020. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com>.

¹³¹ Стало відомо, які компанії торгували краденим українським збіжжям. URL : <https://agronews.ua/news>.

¹³² Росія ще до війни почала готувати голод в Україні: правозахисники готують нову справу проти Путіна. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/16/706683>.

3.1. Руйнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

худобу, його інвентар, усе його добро, набуте важкою працею протягом багатьох років. Ці заходи, що розглядаються комуністами як тріумф їхньої доктрини, мають зрештою лише руйнування селянства та подолання таким чином активного опору України проти московських окупантів. <...> Від імені величезної кількості українських емігрантів, розселених у Європі, ми звертаємось до цивілізованого світу та просимо не підтримувати нечесну радянську торгівлю, не купувати український хліб, вкритий кров'ю нашого селянства, не фінансувати окупаційну радянську владу в Україні. Не купуйте хліба, вкраденого в Україні. Припиніть торгівлю з Радами. Торгуючи з Радами, Ви підтримуєте російську окупаційну армію в Україні, Ви підтримуєте знищення, терор, голод, Ви допомагаєте розповсюдженню злочинної пропаганди в усьому світі і сприяєте політичним посяганням, спрямованим проти Вас самих, проти всесвітньої цивілізації»¹³³. Цей заклик співзвучний офіційній заяві парламентарів України, в якій також попереджають держави про небажаність придбання зернових і олійних культур, які були вкрадені зі тимчасово окупованих територій росією.

Після початку повномасштабного вторгнення росії, у 2022 р. визнали Голодомор геноцидом українського народу парламенти Бразилії, Ірландії, Молдови, Німеччини та Чехії, а вже у 2023-му — парламенти Болгарії, Бельгії, Франції, Ісландії, Великої Британії, Словенії, Словаччини, Хорватії, Люксембургу, Нідерландів, Вельсу, а також сенат Італії¹³⁴. Свідченням відновлення історичної справедливості та всесвітнім вшануванням жертв трагедії стало ініційоване Україною підписання в ООН Декларації до 90-х роковин Голодомору 55 державами-членами ООН та делегацією Євросоюзу¹³⁵.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від

---

¹³³ Голодомор XXI століття: у розвідці показали архівні документи про мародерство росіян у минулому столітті. Галузевий державний архів. 1. - Спр. № 12628. - Т. 8. - Арк. 44). URL : <https://flot2017.com>.

¹³⁴ Усі провінції Канади визнали Голодомор геноцидом. URL : <https://detector.media/infospace/article/219772>.

¹³⁵ 55 держав-членів ООН та делегація ЄС підписали Декларацію до 90-х роковин Голодомору. URL : <https://www.holosameryky.com/a/holodomor/7368802.html>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

20.03.2022 р. № 326 (з численними змінами)¹³⁶ розпочато системну оцінку руйнування всіх секторів економіки і сфер життєдіяльності суспільства. Станом на вересень 2023 року за 16 методиками, розробленими та затвердженими міністерствами і відомствами, вони становлять понад 708 млрд дол. США (без оцінки військових втрат)¹³⁷. Урядом затверджено також порядок використання коштів на компенсацію до 80% витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення¹³⁸.

З огляду на продовольчі виклики воєнного стану ухвалено Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 жовтня 2023 року «Про стан забезпечення продовольчої безпеки»¹³⁹. Цим документом Уряду України доручено: а) опрацювати зміни до Плану заходів щодо реалізації Стратегії забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту за принципом «єдине здоров'я» на період до 2025 року; б) активізувати співпрацю із Всесвітньою продовольчою програмою ООН; в) розробити план заходів із відновлення аграрного виробництва на деокупованих територіях; г) сформулювати запаси продовольчих ресурсів Держрезервом України для забезпечення продовольчої безпеки та ін.

Військами РФ здійснено також численні екологічні злочини:

- захоплення головної споруди Північно-Кримського каналу, підриг греблі Каховської ГЕС і гідротехнічних вузлів, що регулювали постачання води з Каховського водосховища на півострів Крим. Крім того, затоплено 620 км² суші, постраждало 333 тис. га

---

¹³⁶ Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹³⁷ Жук В. М. Наукове забезпечення політики визначення збитків та шкоди агропідприємств від війни. *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного часу й повоєнного відновлення України* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжн. наук.-практ. конф., редкол.: Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, О. М. Нечипоренко та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 17.

¹³⁸ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2024 № 284. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹³⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 жовтня 2023 року «Про стан забезпечення продовольчої безпеки». Указ Президента України від 09.10.2023 № 681. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.1. Руїнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

природоохоронних територій, 11,3 тис. га лісових насаджень, залишилися без джерел води 94% зрошувальних систем в Херсонській, 74% – в Запорізькій і 30% – в Дніпропетровській областях¹⁴⁰;

- руїнування складів з агрохімікатами;
- знищення довкілля та екологічна шкода, завдана сільськогосподарським угіддям і підземним водам хімічними речовинами, що просочуються в землю, отруюючи ґрунти та живлення рослин;
- вирубування й спалювання лісів, полезахисних лісосмуг, лісопаркових та рекреаційних зон;
- руїнування природних агроландшафтів та інших екосистем вибуховими пристроями, фортифікаційними спорудами і військовою технікою тощо.

Масштаби безпрецедентних руїнувань засобів сільськогосподарського виробництва в Україні і мінування росією акваторій Чорного й Азовського морів, блокада портів Миколаєва й Одеси призвели до зменшення обсягів виробництва лише зернових культур у 2022 р. на 37% – до 53,9 млн т у порівнянні з 2021 роком¹⁴¹.

Як показала практика, компенсувати повною мірою такі втрати на глобальних ринках в 2022/23 МР було надзвичайно складно. *Довідково.* До війни Україна входила до переліку трьох найбільших постачальників агропродовольства на світові ринки й посідала п'яту позицію за експортом пшениці, четверту – реалізацією кукурудзи, третю – ячменю та першу – соняшникової олії. У разі затягування війни внесено зміни до Спільної аграрної політики ЄС, розрахованої до 2027 р., які дозволяють вирощувати кормові культури на тих землях, які раніше були відведені для біорізноманіття, рекреацію, чи з інших міркувань досягнення цілей стратегії сталого розвитку. Наприклад, у Німеччині фермерам запропоновано відкласти введення нових правил щодо сівозмін з метою збільшення виробництва пшениці. Активізувалися лобістські пропозиції щодо підвищення продуктивності галузі та послаблення вимог у контексті стратегії

---

¹⁴⁰ Вітчизняне сільське господарство в сучасних умовах: виклики та шляхи їх подолання / Доповідь на сесії Загальних зборів Національної академії аграрних наук України 29 листопада 2023 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 32.

¹⁴¹ Виробництво зернових скоротилося на 37%. УКАБ. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3675809>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

сталості за нинішніх умов¹⁴². На нашу думку, перехід на генномодифіковані корми, запровадження жорсткіших митно-тарифних бар'єрів і нових нетарифних обмежень та заборона експорту критичних продуктів можуть поліпшити продовольчу безпеку, але лише для громадян тих країн, які мають достатньо високий рівень самозабезпечення.

Водночас, в умовах загострення енергетичної кризи, можливе розширення посівних площ під відповідними культурами, що також погіршить продовольчу безпеку. Заходи, вжиті Всесвітньою продовольчою програмою (ВПП) при ООН для закупівлі зернових культур в Україні, частково розв'язали проблему з розблокуванням традиційних логістичних маршрутів. У 2021 р. цією міжнародною організацією в Україні закуплено більше половини всієї гуманітарної допомоги продуктами. *Довідково*. Станом на 30 березня 2022 р. в українських портах було заблоковано 94 кораблі із майже 4,5 млн т зернових культур та продовольства¹⁴³.

Всього, за даними Мінагрополітики України¹⁴⁴, до настання 2022/23 МР потрібно було вивезти ще як мінімум 20 млн т зернових і технічних культур – залишків минулих років. Загальні елеваторні ємності для зберігання розраховано на 57 млн тонн, кожна четверта з яких була зруйнована або знаходилася на тимчасово окупованій території. Тож аграрії шукали альтернативні технології зберігання нового врожаю (полімерні рукави, силоси, інші мобільні склади). Вимушений перехід трейдерів на дунайські термінали, залізничне сполучення і автомобільне транспортування через сусідні країни-члени Євросоюзу збільшили логістичні витрати. У середньому вартість логістики зросла у 5–7 разів, перевантажування в портах/на баржі і загалом фрахт – у 7–10 разів, перевантажування у портах – у 2,5 раза.

---

¹⁴²Попова О. Л. Зміни у глобальній агропродовольчій спеціалізації України в контексті реалізації нового зеленого курсу Європи. *Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці* : колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О. В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – Електрон. дані. – Київ, 2023. 254 с. Режим доступу : URL : <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/Vyklyky-ta-naslidky-ahroprodovol'choi-spetsializatsiiUkrainy>. С. 161.

¹⁴³ Російський флот блокує в Україні сотню суден із продовольством. URL : <https://landlord.ua/news>.

¹⁴⁴ Україна переорієнтовує кошти на пільгове кредитування аграріїв. URL : <https://agronews.ua/news>.

3.1. Руйнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

Значно ускладнювало фінансову ситуацію трейдерам призупинення відшкодування ПДВ за експортовану аграрну продукцію, до того ж були розірвані ф'ючерсні контракти. Про гостроту й масштаби проблеми свідчать дані представника Касаційного адміністративного суду Верховного Суду України¹⁴⁵. З 1 січня по 30 квітня 2023 р. на розгляді перебувало 2152 справи щодо зупинення реєстрації податкових накладних, а це 9% загальної кількості справ і матеріалів. З них 1937 справ і матеріалів указаної категорії (або 13%) надійшли до суду впродовж цього періоду. За результатом розгляду справ і матеріалів зазначеної категорії щодо 26 касаційних скарг відкрито провадження у справі, а стосовно 1697 (87 %) – відмовлено у відкритті провадження. Це свідчить про неоднозначність позовних заяв з боку трейдерів, або упередженість суду при розгляді клопотань. Далі повернемося до цього питання в контексті ціноутворення на експортовану українську продукцію.

Підвищення облікової ставки НБУ 4 червня 2022 року з 10 до 25% річних (знижена 28.07.2023 до 22%, 27.10.2023 – 16%, 15.12. 2023 – 15, з 15.03.2024 до 14,5%) здорожчало вартість кредитних ресурсів, адже не для всіх мікро-і малих аграріїв доступні кредитні програми державної підтримки. До того ж регулятор зобов'язав банки з 24 лютого 2022 р. купувати іноземну валюту в експортерів за офіційним курсом 29,25 грн/долар. Водночас, експортери купували її за комерційним курсом (більше 36 грн/долар) і автоматично втрачали близько 20% власного доходу. Отже, агротрейдери опинилися як би між молотом російської агресії і ковадлом Державної податкової служби та Національного банку України.

Як завжди в такій ситуації, спостерігався ефект бумеранга. Наступні місяці 2022 року на 50% і більше знизилися закупівельні ціни у безпосередніх товаровиробників, пожвавився тіньовий агротрейдинг, що передбачувано призвело до збитковості сільськогосподарського виробництва. Багато підприємств вирішили зберігати зернові й олійні культури до підвищення цін експортерами. Це загрожувало руйнуванням стійкості агропродовольчого сектору і частковою втратою Україною зовнішніх ринків. Адже трейдери не

---

¹⁴⁵ Питання щодо блокування податкових накладних обговорили на конференції.
URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1421744>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

лише закупають зерно на експорт, але й створюють цілісні логістичні ланцюги через контрагентів ринкової інфраструктури, включно з торгами на світових біржах, забезпечуючи світові ціни для вітчизняних аграріїв.

Вимушеним регуляторним кроком в умовах багатьох викликів продовольчому забезпеченню населення стало рішення Уряду «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 року № 1236» ухвалене 29 квітня 2022 року за № 488¹⁴⁶. Ним, зокрема, встановлено торговельну надбавку не більш як 10% на харчові продукти, які мають істотну соціальну значущість, на період воєнного стану та трьох місяців після його припинення з урахуванням витрат на рекламу, маркетингові послуги, послуги з підготовки, обробки, пакування та інших, пов'язаних з реалізацією.

У чергове ритейл майже не відреагував на ці ніби то регуляторні обмеження, а уповноважені державні органи, на які покладено права і обов'язки у сфері торгівлі продовольством відповідними нормативно-правовими актами, лише фіксували необґрунтоване підвищення цін на харчові продукти масового споживання. Хоча згідно із Законом України «Про ціни і ціноутворення» від 21 червня 2012 р. № 5007¹⁴⁷ податкові органи мають контролювати дотримання платниками податків вимог законодавства щодо встановлених державою фіксованих цін, граничних цін та граничних рівнів торговельної надбавки (націнки) шляхом проведення фактичних перевірок. Контрольні заходи можуть провадитися за наявності хоча б однієї з таких підстав:

а) отримання від державних органів або органів місцевого самоврядування інформації, що свідчить про можливі порушення платником податків законодавства про ціни і ціноутворення;

б) одержання письмового звернення від покупця (споживача) про порушення платником податків визначеного порядку формування, встановлення та застосування державних регульованих цін.

---

¹⁴⁶ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1236. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 488. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁴⁷ Про ціни і ціноутворення. Закон України від 21.06.2012 № 5007. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.1. Руйнування аграрного виробництва та вжиття невідкладних заходів для підтримання діяльності підприємств

Інформацію від органів влади або звернення покупця (споживача) необхідно оформити відповідно до вимог Закону. Під час проведення перевірки податкові органи мають право отримувати від суб'єктів господарювання документи та/або інформацію, які підтверджують вартість придбання товару, що є предметом перевірки.

Змінами і доповненням до нормативно-правових актів посилено регуляторну роль уповноважених державних органів, зокрема, Законом України від 18 травня 2017 р. № 2042 «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин»¹⁴⁸. На період до припинення або скасування воєнного стану в Україні Уряду надано повноваження здійснювати державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин. Можливий контроль вантажів із продуктами, живими тваринами, харчовими продуктами нетваринного походження та кормами нетваринного походження, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України. Проте, з різних причин державні регуляторні органи діяли за інерцією мирного періоду і як би самоусунулися від виконання важливих функцій для безпеки суспільства. Тож доцільно розглянути інституційні передумови такої бездіяльності.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

Упродовж тривалої історичної трансформації від вільного до регульованого державою ринку накопичено значний досвід взаємного стримування та компліментарності різних за своєю природою інститутів. Водночас, залишаючись несхожими за онтологією, вони мають спільну ваду так званих провалів, оскільки не виправдовують очікувань людей на підвищення добробуту, справедливий розподіл

---

¹⁴⁸ Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин. Закон України від 18.05.2017 № 2042. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

ресурсів і новоствореної вартості, забезпечення належними суспільними благами тощо. А відтак ні ринок, ні держава та їх взаємодія в різних пропорціях не стали гарантією запровадження людиноцентричного підходу, передусім під час техногенних катастроф, різного роду пандемій, воєн та інших екстремальних ситуацій. Через загострення продовольчої, екологічної, енергетичної, кліматичної та інших криз локального, регіонального й глобального рівнів дедалі менше залишається часу для простих рішень щодо вибору відповідних форм, методів та інструментарію, спрямованих на стійкий розвиток аграрного сектору і гарантування продовольчої безпеки населенню в новій радикально зміненій реальності.

Змістом трансформаційного періоду в Україні, що триває більш ніж три десятиріччя, став перехід від тотально одержавленої соціалістичної системи управління господарськими процесами до капіталістичних ліберально-демократичних відносин. Академік А. Чухно, аналізуючи цей період, зазначає, що не лише реформаторські дії, а й економічна теорія як наука були обмежені теорією ринкової економіки. Категорія «ринковий механізм» як би витіснила категорію «господарський механізм» із наукових досліджень і підручників з економічних дисциплін. На його думку, «ринковий фундаменталізм зумовив перевищення ролі ринку, ринкового механізму і недооцінку ролі держави, підміну господарського механізму та механізму функціонування і розвитку ринковим механізмом»¹⁴⁹.

Важко не погодитися з авторитетним вченим, адже на початку ключових економічних реформ відбулося обмеження всієї системи управління економікою ринковим механізмом саморегулювання відтворювальних процесів. Це призвело до нинішнього стану економіки України, яка до початку реформ у 1990-х роках давала великі сподівання на прорив до когорти середньо розвинених країн. Проте сповзла до найбільш бідної країни європейського континенту. Має ключові ознаки малої за розміром ВВП і залежної від зовнішньої кон'юнктури сировинних ринків, занепаду переробних і високотехнологічних виробництв, фізично зношеної та морально застарілої інфраструктури, істотного погіршення якості життя й добробуту

---

¹⁴⁹ Чухно А. А. Економічна теорія : [у 2-х т.]. Київ : ДНУ АФУ, 2010. Т. 2. С. 456–457.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

більшості домогосподарств, критичного розшарування населення за майновим станом і доходами.

Перш ніж перейти до методологічних засад у відносинах держави і ринку, визначимося із термінологією. Поділяємо думку науковців Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку¹⁵⁰ стосовно того, що процес дерегуляції економічних процесів – це специфічний прояв політики регулювання. У конкретний період, залежно від стану національної економіки, ситуації в окремих секторах та ефективності об'єктів державно-регуляторного впливу, матимемо певне співвідношення механізмів регулювання і дерегулювання щодо втручання в діяльність підприємств. Від ступеня їх раціональності (доцільності) залежать динаміка й рівень розвитку всіх галузей економіки, поява нових виробництв, конкурентоспроможність господарюючих суб'єктів і загалом бізнес-клімат у державі.

Висловлюються й інші думки щодо терміна (де)регуляція або втручання держави в економічні процеси – це регламентація діяльності компаній (організацій). Тлумачний словник української мови надає дещо відмінне пояснення змісту цього слова: регулювати – «впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі»; регламент – «сукупність правил, постанов, що регулюють роботу установи, державної чи громадської організації»¹⁵¹. Тобто, в нашому контексті ці поняття близькі за змістом і не суперечать, а доповнюють одне одного. Адже процес (де)регуляції здійснюється відповідними законами, постановами, розпорядженнями й іншими актами, обов'язковими для виконання контрагентами ринкових відносин. На нашу думку, найбільш доцільним і виваженим все ж таки є термін «регулювання». Він застосовується в Господарському кодексі України від 16 січня 2003 р. № 436, в Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. № 1160¹⁵² та інших нормативно-правових актах щодо тих видів

---

¹⁵⁰ Теоретичні аспекти дерегулювання економіки України та її регіонів в умовах вступу країни до інтеграційних об'єднань. НДЦ індустріальних проблем розвитку. Звіт з фундаментальної науково-дослідної роботи. Електронна версія. Харків, 2016. С. 14.

¹⁵¹ Новий тлумачний словник у чотирьох томах. Київ: Вид-во «АКОНІТ». Київ, 1998. Т. 3. С. 886.

¹⁵² Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436, Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності. Закон України від 11.09.2003 № 1160. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

діяльності і виробництв, які підлягають державному регулюванню – відповідно й дерегуляції.

У нормативних документах Євросоюзу вживаним є поняття «краще регулювання» (*better regulation*), а не «дерегулювання». На думку Анатолія Щербака¹⁵³ ідеться не про елементарну заміну термінології, а про відхід ініціаторів законодавчих актів від практик разового перегляду норм. Створена система регулювання, «яка забезпечує досягнення намічених цілей і мінімізує ризики прийняття документів, що негативно впливають на економіку та життя громадян». Обов'язковою умовою дотримання комплексної ефективності такої системи є аналіз регулюючого впливу з послідуочим (кожні 3 – 5 років) моніторингом змін з урахуванням поведінки бізнесу й споживачів та їхніх інтересів, мінливої кон'юктури ринків, екологічного сліду нових технологій тощо.

Імплементация термінології в сфері нормативно-правового регулювання аграрної діяльності Євросоюзу є однією з вимог членства України, але все ж зазначимо, що в умовах обставин непереборної сили чи в екстремальних умовах уповноважені регуляторні органи змушені скасовувати певні обмеження на ведення підприємницької діяльності. Йдеться про зниження податкового тиску на бізнес; відстрочення слати кредитів комерційних банків без штрафних санкцій; надання преференції щодо митних платежів та зборів на критично важливі товари; відміна квотування і ліцензування експортно-імпортних операцій; перегляд бюрократичних правил проходження фітосанітарних і ветеринарних перевірок для соціально чутливих груп товарів; спрощення дозвільних процедур; мораторій на документальні позапланові перевірки; пом'якшення екологічних вимог та ін. У надзвичайних умовах такі дії держави – це не «краще регулювання», а вимушене дерегулювання, коли дії інституційних регуляторів спрямовані на усунення або пом'якшення загроз для життєдіяльності суспільства, підтримання економічної активності підприємств, забезпечення населення продовольством і звичних споживацьких стандартів домогосподарств тощо. Комплекс таких екстраординарних заходів було прийнято державою на час право-

---

¹⁵³ Щербак Анатолій. Знову дерегуляція! Може, час здійснити якісну регуляторну реформу? *Дзеркало тижня*. 9 серпня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr>.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

вого режиму воєнного стану із строком дії до скасування або припинення такого стану. Тоді й можливе повернення до «кращого регулювання» економічних відносин між державою, бізнесом і споживачами.

Виходячи з наведених аргументів, на нашу думку, є підстави вважати ці два поняття відносно самостійними, що принципово відрізняються результатами опосередкованої (через мотивацію об'єктів регулювання) дії, спрямованої на різнобічне підтримання підприємницької ініціативи чи, навпаки, адміністративного обмеження певних видів діяльності. Співвідношення регулювання і дерегулювання можна оцінити методами порівняльного аналізу щодо певних секторів економіки відносно базового періоду або зіставлення з (де)регуляційними практиками інших країн.

Додатковим викликом у цій важливій сфері може стати забезпечення узгодження національного законодавства з положеннями рекомендації Ради ОЕСР щодо підвищення якості державного регулювання всіх секторів національної економіки. З цією метою Урядом України затверджено відповідний план реалізації конкретних заходів до 2027 року¹⁵⁴.

Показником впливу регулювання підприємництва на економічне зростання упродовж 17 років був Індекс легкості ведення бізнесу (*Doing Business*), який щороку визначав і публікував Світовий банк на підставі десяти внутрішніх індикаторів. Методологія обрахунку загального індексу включала:

- а) започаткування бізнесу;
- б) отримання дозволів на будівництво;
- в) підключення до електропостачання;
- г) реєстрація комерційної нерухомості;
- д) доступність кредиту;
- е) захист прав міноритарних акціонерів;
- є) адміністрування податків та їхня частка в прибутку;
- ж) здійснення експортно-імпортних операцій;

---

¹⁵⁴ Деякі питання співробітництва Кабінету Міністрів України та Організації економічного співробітництва та розвитку в контексті діалогу щодо вступу до Організації. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2023 № 1165. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

з) забезпечення виконання контрактів, зокрема час, витрачений на примусове стягнення боргу;

і) додаткові витрати на закриття підприємства.

Оцінка країни щодо умов ведення бізнесу варіювала від 1 до 190. Рейтинг вищий за середнє значення означав, що регуляторний клімат сприятливий для створення та функціонування місцевих компаній. Станом на травень 2019 р. Україна отримала 64 бали, розмістившись між Індією (63) і Пуерто-Ріко (65). Розрив між «отримання дозволів на будівництво» і «додатковими витратами на закриття підприємства» становив 122 бали, або 20 і 146 відповідно¹⁵⁵.

Проте Світовий банк змушений був закрити свій рейтинг регуляторного клімату у 2020 р. через ймовірні маніпуляції з даними на користь певних країн, що призводило до викривлення результатів і втрати довіри до нього ключових стейкхолдерів. Але фахівці вважають, що причини набагато глибші.

По-перше, слабким місцем методології став волюнтаризм експертів, які фактично були заінтересованими виконавцями і працювали на рейтинги своїх держав.

По-друге, лише формальний аналіз законодавчих актів регуляторного характеру та механізмів їх виконання, які можуть залишатися на папері.

По-третє, усереднений підхід не давав реальної картини легкості ведення бізнесу.

Отже, Індекс легкості ведення бізнесу перестав відповідати критерію достовірності за дедалі більшого різноманіття ринків, форм ведення бізнесу й торгівлі, сфер застосування нових технологій та взаємодії бізнесу, влади і громадян¹⁵⁶.

Незважаючи на недоліки існуючих методик щодо світових рейтингів, окремі держави, міжнародні установи та приватні компанії все ж таки потребують інформації про бізнес-клімат економік інших країн під час ухвалення інвестиційних рішень. Канадський Інститут Фрейзера, який входить до глобальної мережі 80 аналітичних центрів, оновив свій рейтинг «Економічна свобода у світі» (*Economic Freedom Index*), згідно з яким Україна вперше вийшла з групи

---

¹⁵⁵ Рейтинг країн. URL : <https://archive.doingbusiness.org/ru/rankings>.

¹⁵⁶ Кузяків Оксана. Doing Business більше не публікуватимуть. Може, це на краще. URL : <http://www.ier.com.ua/ua/publications/articles?pid=6744>.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

аутсайдерів надмірно зарегульованих країн. За підсумками 2021 р., наша держава посіла 112-те місце зі 165 юрисдикцій, що взяли участь в опитуванні, отримавши 6,17 бала із 10 можливих. Для порівняння. Найвищий результат Сінгапуру становив 8,56. Україна перебуває в групі, куди увійшли також Китай, Індія, Бразилія та Туреччина¹⁵⁷.

У новітній історії аграрних відносин в Україні (де)регулювання запам'яталося непомірно високою ціною для товаровиробників, селян і держави за членство в СОТ і поглиблену й всеохоплюючу зону вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС та за інші політичні поступки. Згідно з останньою, Україна понизила (або обнулила) ввізні мита на 95% товарної номенклатури, тоді як ЄС – лише на 20%, а квоти на експорт були символічними і вибиралися за один–два місяці. Унаслідок порушення паритетності частка українського аграрно-сировинного експорту в зовнішньоторговельних операціях зросла в рази¹⁵⁸. Водночас відкритість внутрішнього продовольчого ринку для імпорту готової продукції, як вже неодноразово зазначалося нами в інших контекстах, до структурного і технологічного реверсу від індустріально-аграрної економіки України дореформеного періоду до аграрно-індустріальної рентної моделі із споживацькою експлуатацією природних ресурсів вітчизняними й іноземними компаніями.

Упродовж перехідного періоду склалася вже певна традиція, коли зміна верхівки державних органів влади призводила до зміни регуляторних пріоритетів, ігнорування попередніх реформ і спроб розпочати нові, якими також легковажила наступна влада. Як приклад. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності» від 18 березня 2015 р. № 357, яке було скасовано рішенням від 23 серпня 2016 р. № 615. Чотири роки поспіль (2015–2018) відповідними розпорядженнями Уряду вносилися зміни до Плану дій щодо імплементації кращих практик якісного та ефективного регулювання, відображених Групою Світового банку в методології рейтингу «Ведення бізнесу». Нарешті рішенням Кабінету Міністрів

---

¹⁵⁷ *Леонов Олексій*. Більше не аутсайдер. Як рейтинг Фрейзера оцінив економічну свободу України. URL : <https://focus.ua/uk/opinions/596011>.

¹⁵⁸ *Гайдуцький П. І.* Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. С. 349.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

України від 4 грудня 2019 р. № 1413¹⁵⁹ (зі змінами і доповненням включно до 31.01.2023) було скасовано дію п'яти регуляторних актів у сфері господарської діяльності.

Електоральні цикли сплеску регуляторної активності у державі збігалися із частковою реалізацією передвиборних обіцянок стосовно радикального (де)регулювання підприємницької діяльності, спрощенням сервісів до «єдиного вікна», переходом від дозвільного до заявочного принципу відкриття і закриття бізнесу, введенням мораторію на перевірки технологічних процесів на виробництві та правил торгівлі, крім тих, що загрожують життю і здоров'ю людей тощо. Зважаючи на таку «активність», за даними експертів, вартість регулювання в нашій країні оцінюється в діапазоні від 3 до 4% ВВП, що значно більше порівняно з кращими світовими практиками.

Неодноразово під час (де)регуляційної кампанії відбувалася реструктуризація органів державного управління з регуляторними повноваженнями. Так була ліквідована Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель з передачею її функцій Державному комітетові із земельних ресурсів¹⁶⁰, який у свою чергу було реорганізовано шляхом перетворення в Державне агентство земельних ресурсів України¹⁶¹. Останнє реорганізовано в Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру¹⁶². Частково функції ліквідованої інспекції з контролю за дотриманням законодавства про охорону земель перейшли до Державної екологічної інспекції. Цей контроль також можуть здійснювати виконкоми

---

¹⁵⁹ Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 357; Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2016 № 615; Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та покращення бізнес-клімату, плану дій щодо покращення умов ведення бізнесу в Україні та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1413. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁶⁰ Про ліквідацію Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.11.2010 № 1068. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁶¹ Про реорганізацію Державного комітету України по земельних ресурсах. Постанова Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 № 69. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁶² Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 442. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

сільських, селищних, міських рад у разі взяття на себе таких повноважень. Також на рівні Уряду визнано помилковими попередні рішення, оскільки з метою подолання корупції: «Існує потреба у розділенні повноважень Держгеокадастру щодо розпорядження землями державної власності, здійснення контролю за використанням та охороною земель, регулювання землеустрою, ведення Державного земельного кадастру між окремими органами, інституціями або організаціями»¹⁶³.

Часто одним пакетом скасовувалася дія багатьох чинних законодавчих та інших нормативно-правових актів регуляторного характеру попередніх років, як таких, що уповільнювали розвиток бізнесу (ліцензії, дозволи, погодження тощо). Наводилися й цифри економічного ефекту від таких політичних кампаній. Згодом, на замовлення наближених до центрів прийняття регуляторних рішень груп інтересів, приймалися лобістські закони та підзаконні акти, і ситуація поверталася на круги своя, але з іншими отримувачами бюджетних та інших преференцій. Лояльні до влади компанії отримували вигідні неконкурентні переваги, а інші зазнавали втрат через економічну дискримінацію.

Адже в економіці, як і в природі, згідно з першим законом термодинаміки, ресурси не зникають безслідно, вони лише змінюють власників та юрисдикцію, перерозподіляються між контрагентами, впливаючи на структуру ринків та місце в рейтингах 100 найбагатших осіб за Forbes України. Таким чином, національна економіка в ручному режимі перманентно перебувала в кон'юнктурно зарегульованому (коли держава сильніша за бізнес) або недорегульованому (коли бізнес сильніший за державу) стані й украй рідко надавався пріоритет функціонуючим інститутам на користь підвищення добробуту населення країни.

Надзвичайною проблемою завжди була і залишається низька якість законотворчого процесу та відсутність дієвого контролю за виконанням законів, які стосуються (де)регулювання, в тому числі аграрного сектору економіки. Стало звичною практикою, коли Верховна Рада ухвалює законопроекти незважаючи на негативні екс-

---

¹⁶³ Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2023. № 220. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

пертні висновки свого ж Інституту законодавства, без чітко визначеної мети, аналізу вигід і втрат від регуляторних нововведень. Звідси безперервне внесення змін і доповнень до ухваленого законодавства, що дезорієнтує бізнес, створює атмосферу невизначеності в плануванні господарській діяльності та витісняє його в тіньовий сектор для виживання за своїми правилами.

Узагальнюючи різні думки Галицького О. М., Лівінського А. І., Дяченка О. П.¹⁶⁴, Лузана Ю. Я.¹⁶⁵, Чухна А. А.¹⁶⁶, а також інших науковців з питань (де)регулювання економіки, вважаємо, що ключовими ознаками трансформаційного періоду і переходу до нової реальності стали:

по-перше, заміна господарського механізму централізовано-планово-директивної моделі економіки на організаційно-економічний механізм (де)регулювання відтворювальних процесів як ринковими засобами, так і методами адміністративного впливу на ситуацію;

по-друге, делегування державою виконання невластивих їй функцій, які ефективніше виконуються ринковими інститутами і самоврядними неурядовими організаціями товаровиробників;

по-третє, запобігання і недопущення державою деструктивних проявів ринкової стихії, що призводять до загострення соціально-економічного становища, особливо в екстремальних обставинах, які змінюють звичні правила та кон'юнктуру внутрішнього і зовнішнього агропродовольчого ринку.

Маємо зазначити, що вказані заходи трансформації від застарілої до сучаснішої системи економічних відносин не можуть реалізуватися за короткий проміжок часу або миттєво за помахом чарівної палички. Незважаючи на розуміння цієї казалося би поширеної аксіоми, розроблялися проекти державних програм 1990-х років про перехід від планової соціалістичної економіки Радянського Союзу до капіталістичної ринкової системи за 500 днів!? Було навіть своєрідне змагання серед колишніх республік, хто швидше подолає цей шлях. Нині, з урахуванням власного досвіду, це сприймається як

---

¹⁶⁴ Галицький О. М., Лівінський А. І., Дяченко О. П. Організаційно-економічний механізм державного регулювання аграрного виробництва в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 93–98.

¹⁶⁵ Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: монографія. Київ : ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2010. 470 с.

¹⁶⁶ Чухно А. А. Економічна теорія.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

ірраціоналізм або намагання зупинити стоп-краном потяг на великій швидкості. На жаль, тоді в ці проєкти повірило багато політиків і науковців, які долучалися до їх розроблення. З часом стало зрозуміло, що для тектонічних зрушень в багатосекторальній економічній системі потрібен певний період, осмислена політична воля і мудрість еліт, на долю яких випала місія забезпечити перехід до нової суспільно-політичної й соціально-економічної поведінкової системи координат.

На нашу думку, це не суперечить тому, що наслідування актуального досвіду ринкових реформ успішних країн на їх початку – це закономірний етап, якщо ним не зловживати і не підміняти імітацією замість конкретних дій. Закономірність економіки перехідного періоду обумовлена формальними і неформальними інституційними чинниками. Серед них:

- ✓ інерційність самої економічної системи;
- ✓ конфлікт нових ринкових форм і методів державного регулювання з віджилими підходами до відтворення суспільного виробництва;
- ✓ спротив заінтересованих груп інтересів у збереженні важелів впливу на централізований розподіл ресурсів;
- ✓ відсутність достатньої кількості фахівців з ринковим мисленням і компетенціями на всіх рівнях державного управління й місцевого самоврядування;
- ✓ сліпе копіювання законодавства інших країн без належного врахування національних традицій і особливостей поведінкових стереотипів суб'єктів господарювання і споживачів;
- ✓ повільна зміна системи підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів в усіх секторах економіки, архаїчність програм підготовки молодих науковців та фахівців у закладах передвищої і вищої освіти;
- ✓ об'єктивно обумовлена економічна необізнаність населення, яке зневірилося у «соціалізмі з людським обличчям», сподівалося розбагатіти на масовій приватизації заводів і фабрик та реалізувати свій потенціал в умовах капіталістичного індивідуалізму.

З урахуванням стану турбулентності й невизначеності реформаторам, критично важливо бачити світло в кінці тунелю, не розтягувати транзитивну фазу на десятиліття, а квазіринковість відносин не нав'язувати суспільству як норму. Бажано максимально ефективно

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

використати цей перехідний період для розбудови спроможностей державних органів втілювати на практиці засадничі принципи ринкової демократії. Тобто перейти від управління економікою в ручному режимі до регулювання на інституційних засадах.

Вітчизняний досвід переконливо довів, що в умовах соціально-економічних і політичних трансформацій як ринкове саморегулювання не гарантує від «провалів ринку», особливо щодо справедливого розподілу успадкованого і новоствореного багатства та доступу до суспільних благ, так і державне (де)регулювання може супроводжуватися корупцією, фаворитизмом, поширенням бюрократичної, кумівської та інших рент. Тобто за нерозвинених інститутів і ринок, і держава потенційно несуть ризики неефективного витрачання суспільних ресурсів, призводять до викривлення конкурентного середовища, падіння виробництва, до інфляції, безробіття та низки інших негативних процесів і явищ в економіці. Частково запобігти цьому можна, якщо застосуванню державою фінансово-економічного, податкового чи митно-тарифного (де)регуляційного інструментарію передуватимуть аналітичні розрахунки альтернативних варіантів розв'язання проблеми, ґрунтовні докази ефективності задіяних при цьому ресурсів та розглянуто всебічні наслідки для національного добробуту на середню і довгострокову перспективу.

Зазначені та інші заходи передбачені вже згаданим Законом України від 11 вересня 2003 р. № 1160. Проте на практиці не завжди дотримуються принципи державної регуляторної політики. З порушеннями строків відстежується результативність регуляторних актів, несвоєчасно здійснюється їхній перегляд із аналізом заздалегідь визначених маркерів, відсутня звітність розробника документа про досягнуті/недосягнуті цілі та причини, які призвели до негативного ефекту тощо.

За інформацією Державної регуляторної служби України (ДРС)¹⁶⁷, за вісім останніх років кількість надісланих до неї звітів про відстеження результативності прийнятих актів зменшилася майже вдвічі із 1226 у 2013 р. до 635 у 2021-му. Щодо 2022 р., то всього подано 445 таких звітів, у тому числі центральними органами виконавчої влади 367, місцевими органами – 78. Найбільш поширеною

---

¹⁶⁷ Сайт Державної регуляторної служби України. URL : <https://www.drs.gov.ua>.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

стала відсутність даних про показники результативності регуляторного акта і обґрунтованого висновку про ступінь досягнення цілей, визначених при його прийнятті. Тож можна припустити, що окремі інструменти приносять більше шкоди ніж користі громадянам, бізнесу і суспільству, оскільки витрати на адміністрування перевищують пов'язані з ними вигоди. Безперечно, на дані 2022 р. вплинули російсько-українська війна, тимчасова окупація частини території нашої країни, прийняття законодавчих документів терміново в екстремальних умовах та закриття ДРС доступу до публічної інформації на період правового режиму воєнного стану.

Надання Україні в червні 2022 року статусу кандидата в Євросоюз та необхідність наближення до її законодавства, спричинила нову хвилю реформи дерегулювання в сфері економіки. Ухвалено розпорядження Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та покращення бізнес-клімату» від 31 січня 2023 р. № 89¹⁶⁸. Зазначений документ, що включає 32 завдання, визначив відповідальними 19 центральних органів виконавчої влади та строки їхньої реалізації у 2023 р. або до прийняття відповідного Закону. Загалом поліпшення передбачають спрощення умов провадження підприємницької діяльності в аграрній, будівельній і медичній галузях, соціальній, екології та охороні навколишнього природного середовища, транспорту, логістики, інформаційних і електронних технологій, торгівлі, виробництва та реалізації товарів, а також спрощення адміністративних процедур регулювання господарської діяльності.

За даними Мінекономіки, Міжвідомча робоча група (МРГ) з дерегуляції станом на 12 грудня 2023 року переглянула 1025 регуляторних механізмів для бізнесу, з них 235 рекомендовано скасувати, 537 – спростити або цифровізувати. Уже відмінено майже 100 інструментів, значна частина імплементована в нормативно-правових актах¹⁶⁹. Наприклад, МРГ працює над спрощенням алгоритмів отримання 94 дозволів у сфері регулювання Державної служби

---

¹⁶⁸ Про внесення змін до Плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та покращення бізнес-клімату. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.01.2023 № 89. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁶⁹ Павличин Віталій. В Україні хочуть скасувати майже 75% від всіх державних санітарних правил і норм. URL : <https://trueua.info/news>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держспоживслужба). Серед них: реєстрацію бізнесу з переробки і зберігання зерна рекомендовано цифровізувати; ідентифікацію та реєстрацію тварин мають доручити авторизованим ветеринарним лікарям під контролем Держспоживслужби, а в майбутньому – запровадити онлайн-сервіс на весь процес і створити цифровий кабінет власника тварин; повноваження з реєстрації аграрних транспортних засобів пропонується передати Міністерству внутрішніх справ та ін. За попередніми розрахунками, економічна вигода для бізнесу від втілення рекомендацій МРГ в аграрній галузі становитиме 8,5 млрд гривень¹⁷⁰.

Законопроектом «Про внесення змін і доповнень до Закону «Про основи державної регуляторної політики в сфері господарської діяльності»¹⁷¹ передбачено:

- відкриття Регуляторного порталу для переведення регуляторної діяльності в єдиний інформаційно-комунікаційний простір з метою забезпечення дотримання вимог Закону;
- поширення дії цього Закону на здійснення регуляторної діяльності постанов Верховної Ради України, окремих актів Національного банку України, рішень низки національних комісій і служб, актів Рахункової палати, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб з питань виведення неплатоспроможних банків з ринку; нормативно-правових актів, що містять положення, спрямовані на виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, у тому числі додатків до неї;
- доповнено нормою про те, якщо регуляторний акт, прийнятий з порушенням вимог статей 8 «Підготовка аналізу регуляторного впливу» та 9 «Оприлюднення проектів регуляторних актів з метою одержання зауважень і пропозицій цього Закону», то він може бути скасований судом у встановленому законодавством порядку;

¹⁷⁰ Проміжні підсумки реформи дерегуляції: МРГ переглянула більше тисячі дозволів, далі – фокус на опрацювання звернень підприємців, Юлія Свириденко. URL : <https://www.kmu.gov.ua>.

¹⁷¹ Сайт Державної регуляторної служби України. URL : <https://www.drs.gov.ua>.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

- регуляторний акт, не зареєстрований в органах юстиції, підлягає невідкладному скасуванню наступного робочого дня з моменту отримання повідомлення регуляторним органом;
- дія закону не поширюється на здійснення регуляторної діяльності, пов'язаної із запровадженням та здійсненням заходів правового режиму воєнного, надзвичайного стану, оголошення зони надзвичайної екологічної ситуації, а також з питань мобілізації та демобілізації.

Проте це лише проєкт, опублікований на сайті ДРС для обговорення, тож варіант законопроєкту, надісланого на розгляд заінтересованих центральних органів виконавчої влади та законодавчого органу, ще зазнає суттєвих змін. Зокрема, вже пропонується для активнішого залучення громадськості та бізнес-співтовариства до перегляду законодавчих ініціатив публікувати на Регуляторному порталі плани заходів із відстеження їхньої результативності, а також проєкти відповідних звітів суб'єктів законодавчих ініціатив. Протокол розгляду зауважень і пропозицій до таких звітів має бути оприлюднений і відправлений в Державну регуляторну службу України¹⁷².

Як зазначалося раніше, заплановані дерегуляційні наміри не завжди реалізовувалися на практиці. Через це Україна у різноманітних міжнародних рейтингах Індексу економічної свободи та інших показників регулювання бізнесу із року в рік на аутсайдерських позиціях. Тож залишається відкритим для дискусій вибір мети, напрямів удосконалення форм, методів та інструментарію державного (де)регуляторного впливу на функціонування механізму ринкового саморегулювання та їх співвідношення в умовах повоєнного реконструктивного відновлення економіки для досягнення середнього рівня доходів країн-членів Євросоюзу. На думку фахівців¹⁷³, це потребуватиме щонайменше три десятиліття і неабияких зусиль від розробників політики, суб'єктів її реалізації та від суспільства в цілому.

---

¹⁷² Щербак Анатолій. Знову дерегуляція! *Дзеркало тижня*, 9 серпня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr>.

¹⁷³ Фурман Василь, Чона Олександр. Гонитва за зростанням, або чи можливий економічний стрибок України? URL : <https://zn.ua/ukr/macroeconomics>. *Дзеркало тижня*, 26 лютого 2024 року. URL : <https://zn.ua/ukr/macroeconomics>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Прийнято вважати, що залежно від присутності держави в економічних процесах (кількості державних підприємств, обсягів перерозподілу ВВП через державний і консолідований бюджети, частки податків у національному доході, стану дотримання соціальних стандартів та соціальних гарантій тощо) формується той чи інший тип економіки. Очевидно, що в централізовано-плановій, ліберально-демократичній, змішаній, перехідній економіках і в майбутній економіці повоєнного відновлення вони мають суттєві відмінності в головному – ступені втілення філософії людиноцентричності, інклюзивності реалізації підприємницького потенціалу населення та модернізації суспільних порядків на всіх рівнях – від мікролокацій до макропросторових екосистем.

На відміну від регулювання процесів розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в мирних умовах, (де)регуляції в ситуації правового режиму воєнного стану передбачають значне послаблення прямих (адміністративно-правових) процедур і суттєву лібералізацію непрямих (економічних) методів впливу державних інститутів на поведінку господарюючих суб'єктів. Як правило, активізується діалог уряду із міжнародними фінансовими організаціями й окремими державами-донорами, бізнес-асоціаціями, самоврядними професійними організаціями товаровиробників, іншими структурами громадянського суспільства перед прийняттям рішень, які торкаються критично важливих безпекових інтересів людини, суспільства, підприємств і держави в цілому.

Функціонування економіки України під час війни регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389¹⁷⁴ і потребує окремого дослідження. Не торкаючись всього комплексу заходів, спрямованих на забезпечення рівноваги секторальних і макроекономічних параметрів, лише зазначимо, що (де)регулювання має свої особливості, викликані надзвичайними обставинами:

по-перше, пріоритетом є оборонна сфера, правоохоронні органи і надання всебічної допомоги населенню, що постраждало від росій-

---

¹⁷⁴ Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.2. Теоретико-методичні підходи до процесу (де)регуляції аграрної економіки та їх запровадження

ського агресора. Згортаються інвестиційні програми і призупиняється бюджетна підтримка тих видів економічної діяльності, які безпосередньо не працюють на Перемогу і безпеку країни;

по-друге, значні ресурси перерозподіляються в «пожежному режимі» з частковим порушенням процедур мирного періоду. Тож окремі представники органів державної влади і органів місцевого самоврядування та недоброчесний бізнес прагнуть скористатися нагодою й порибалити в каламутній воді, заробивши на державних закупівлях і преференційних умовах увезення критично важливих товарів, у тому числі гуманітарної допомоги з метою перепродажу для особистого збагачення;

по-третє, має посилюватися контроль держави за економічно необґрунтованим зростанням цін на базові харчові продукти, медичні препарати, паливо, а також за тарифами для населення з водо-, газо-, тепло- та електропостачання.

Нагадаємо, що правовий порядок в Україні ґрунтується на демократичних засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. В умовах воєнного стану Президент України та Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, військове командування, військові адміністрації, органи місцевого самоврядування діють виключно на підставі, у межах повноважень та в спосіб, визначених Конституцією та законами України. Тож переведення на воєнні рейки функціонування економіки в цілому та її аграрного сектора потребувало термінового внесення змін і доповнень переважно дерегуляційного спрямування до земельного, податкового, митного кодексів, кодексу законів про працю та екстреного прийняття Кабінетом Міністрів України, іншими центральними й регіональними органами влади та органами місцевого самоврядування правових механізмів щодо їх виконання.

3.3. Нормативно-правові зміни у сфері земельних відносин

Законом України від 28 квітня 2021 р. № 1423¹⁷⁵ передбачено комплексний перехід до умов воєнного стану. Зазнали змін і доповнень кодекси України «Про землю», «Про надра», «Водний кодекс», «Цивільний кодекс», а також низка інших законодавчих і нормативно-правових актів щодо їх втілення на практиці. Це об'ємний за розмірами Закон, тож в узагальненому вигляді для спрощеного розуміння аграріями й іншими стейкхолдерами його було викладено на сайті Держгеокадастру України (див. рис. 3.1).

Іншим Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р. № 2145»¹⁷⁶ внесені доповнення до Перехідних положень (пункти 27, 28) Земельного кодексу України та Прикінцевих положень Закону України «Про оренду землі». Основними для сільськогосподарських землекористувачів і землевласників стали такі положення.

Перше. Вважаються поновленими на один рік без волевиявлення сторін відповідних договорів і без внесення відомостей про поновлення договору до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, строк користування земельними ділянками щодо яких закінчився після введення воєнного стану, а також щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення:

а) державної, комунальної власності, невитребуваних, нерозподілених земельних ділянок та земельних ділянок, що залишилися у колективній власності й були передані в оренду органами місцевого самоврядування;

б) приватної власності.

Друге. Передача в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року земельних ділянок всіх форм власності, а також земельних ділянок, що залишилися

---

¹⁷⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин. Закон України від 28.04.2021 № 1423. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

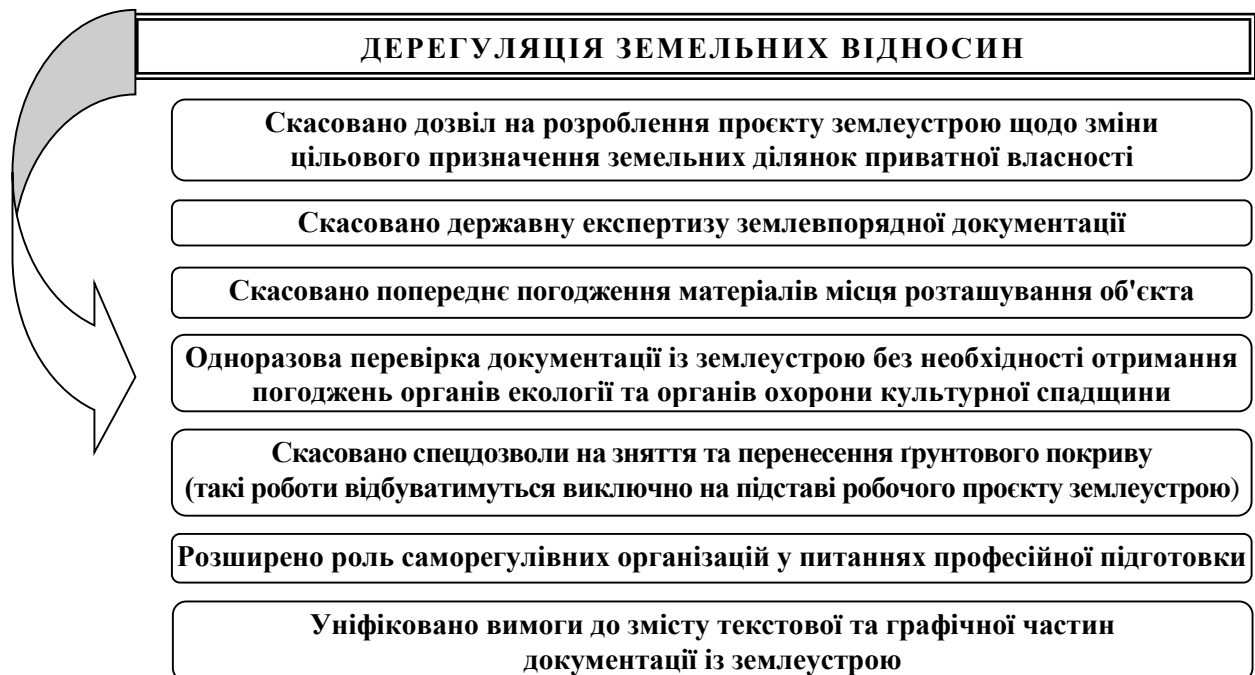
¹⁷⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Закон України від 24.03.2022 № 2145. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.3. Нормативно-правові зміни у сфері земельних відносин

у колективній власності, нерозподілених та невитребуваних земельних ділянок і земельних часток (паїв) здійснюється на таких умовах:

– розмір орендної плати не може перевищувати 8% нормативної грошової оцінки земельної ділянки, що визначається від середньої нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по області;

– орендар земельної ділянки не має права на: компенсацію власних витрат, пов'язаних із поліпшенням земельної ділянки; поновлення договору оренди землі, укладення договору оренди землі на новий строк з використанням переважного права орендаря; передачу земельної ділянки в суборенду; встановлення земельного сервітуту; зміну угідь земельної ділянки; будівництво на земельній ділянці об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд); закладення на земельній ділянці багаторічних насаджень; переважне право на купівлю орендованої земельної ділянки у разі її продажу; відчуження, передачу в заставу (іпотеку) права користування земельною ділянкою; поділ земельної ділянки, об'єднання її з іншою земельною ділянкою; використання для власних потреб наявних на земельній ділянці загальнопоширених корисних копалин, торфу, лісу, водних об'єктів, а також інших корисних властивостей землі; зміну цільового призначення земельної ділянки;

Рис. 3.1. Основні напрями законодавчих змін дерегуляції земельних відносин в умовах правового режиму воєнного стану

Джерело: Деретуляція земельних відносин. Держгеокадастр України. URL : <https://land.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

– договір оренди земельної ділянки укладається лише в електронній формі та засвідчується кваліфікованими електронними підписами орендаря і орендодавця;

– передача в оренду земельної ділянки здійснюється без проведення земельних торгів;

– формування земельної ділянки з метою передачі її в оренду здійснюється без внесення відомостей про таку земельну ділянку до Державного земельного кадастру та присвоєння їй кадастрового номера на підставі технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель, яка розробляється за рішенням органу, уповноваженого передавати земельну ділянку в оренду, та затверджується таким органом. Технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель не може передбачати поділ чи об'єднання земельних ділянок і є додатком до договору оренди землі.

Третє. Вимоги Земельного кодексу та Закону України «Про оренду землі» щодо мінімального строку договору оренди землі не застосовуються до договорів, укладених в період воєнного стану. Вони можуть бути продовжені автоматично на один рік. Скасовано аукціони з прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення комунальної власності.

Тимчасово не підлягають державній реєстрації договори оренди землі та зміни до них, але це не поширюється на розірвання таких договорів. Їх реєстрація здійснюється районною військовою адміністрацією (РВА) в установленому порядку. Крім того:

– власники, користувачі земельних ділянок не несуть відповідальності за невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;

– земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності можуть надаватися у користування лише для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

– безоплатна передача земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, а також розроблення такої документації забороняються;

– земельні торги щодо прав оренди, емфітевзису, суперфіцію щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення

3.3. Нормативно-правові зміни у сфері земельних відносин

державної, комунальної власності не провадяться, а оголошення нових забороняється.

Четверте. Землекористувачі, які використовують земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності на праві постійного користування (крім державних, комунальних підприємств, установ, організацій), емфітевзису, можуть передавати такі земельні ділянки в оренду строком до одного року для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

П'яте. Орендарі, суборендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності можуть передавати на строк до одного року належне їм право оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Така передача здійснюється без згоди власника земельної ділянки на підставі письмового договору про передачу права землекористування між землекористувачем та особою, якій передається право користування земельною ділянкою, що укладається в електронній формі, яка повинна містити певні відомості.

Перехід права оренди, суборенди земельної ділянки за договором про передачу права землекористування не підлягає державній реєстрації. Право оренди, суборенди вважається переданим з дня державної реєстрації договору про передачу права землекористування і припиняється зі спливом строку дії договору про передачу права землекористування.

Шосте. Книга реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану ведеться РВА у паперовій та електронній формах. У Книзі реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану здійснюється державна реєстрація за встановленими даними:

- договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, переданих в оренду органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування;
- договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, переданих в оренду постійними користувачами, емфітевтами;
- договорів про передачу права землекористування;
- договорів про внесення змін до зазначених у цьому підпункті договорів, договорів про розірвання зазначених договорів.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Форма книги реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану та офіційні роз'яснення щодо порядку її ведення визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері земельних відносин.

Сьоме. Припинення чи скасування воєнного стану в Україні, або у відповідних окремих її місцевостях, не є підставою для припинення дії (існування):

– зміни договорів оренди, укладених відповідно до цього Закону, зупинення прав оренди, які виникли на підставі таких договорів;

– зміни договорів оренди, суборенди земельних ділянок, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, припинення відповідних прав оренди, суборенди земельних ділянок, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту;

– договорів про передачу права землекористування та припинення права оренди, суборенди земельних ділянок, переданих на підставі таких договорів;

– як об'єктів цивільних прав земельних ділянок, сформованих відповідно до цього Закону. Після закінчення строку дії договору оренди земельної ділянки, сформованої для передачі її в оренду, така земельна ділянка припиняє своє існування як об'єкт цивільних прав.

У місячний строк з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, або у відповідних окремих її місцевостях, книги реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану підлягають передачі до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин (або визначеного ним територіального органу, державного підприємства, що належить до сфери його управління).

Іншим Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2120¹⁷⁷, починаючи з 1 квітня 2022 р. і до скасування воєнного стану, введено низку податкових пільг та значно лібералізовано процедуру контролю за дотриманням добросовісних практик у фіскальній політиці. Зокрема тимчасово, на період з 1 березня 2022 р. по 31 грудня року,

---

¹⁷⁷ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану. Закон України від 15.03.2022 № 2120. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.3. Нормативно-правові зміни у сфері земельних відносин

наступного за роком, у якому припинено або скасовано воєнний, надзвичайний стан, не нараховуються та не сплачуються земельний податок і орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності. Крім того, тимчасово, за 2022 та 2023 податкові (звітні) роки не нараховується та не сплачується загальне мінімальне податкове зобов'язання за земельні ділянки.

У перелічених випадках податкові преференції поширюються на території, де ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих збройними формуваннями росії, та/або на сільськогосподарські земельні ділянки (на листопад 2023 р. – 0,5 млн га), визначені ОВА як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих визначається Кабінетом Міністрів України.

Наступним етапом адаптації земельних відносин до умов правового режиму воєнного стану вважається ухвалення низки законодавчих актів та організаційно-економічних і правових механізмів на їх виконання під час другого року війни. Ідеться про Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» від 11 квітня 2023 р. № 3050¹⁷⁸. Також 8 червня 2023 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання вчинення нотаріальних та реєстраційних дій при набутті прав на земельні ділянки» від 2 травня 2023 р. № 3065¹⁷⁹. Серед іншого цим документом визначено наступні обмеження й уточнення:

❖ площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення, яка належать на праві спільної сумісної власності подружжю,

---

¹⁷⁸ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно. Закон України від 11.04.2023 № 3050. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁷⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання вчинення нотаріальних та реєстраційних дій при набутті прав на земельні ділянки. Закон України від 02.05.2023 № 3065. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

враховується до загальної площі земельних ділянок сільськогосподарського призначення лише того з подружжя (колишнього подружжя), за ким зареєстровано право власності;

- ❖ надана можливість передавати переважне право купівлі земельної ділянки лише на певний строк, а не безстроково, як передбачено земельними торгами;

- ❖ розширено перелік осіб, яким заборонено набувати у власність земельні ділянки, включивши до нього учасників (акціонерів, членів) або кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб, до яких застосовано санкції;

- ❖ встановлено, що у разі державної реєстрації набуття права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення за суб'єктом переважного права чи державної реєстрації припинення права оренди такої ділянки одночасно проводиться державна реєстрація зупинення переважного права її купівлі, зареєстрованого в Державному реєстрі прав, без подання відповідної заяви заявником тощо.

Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України» від 24.02.2023 р. № 2952¹⁸⁰ збільшено лінію кордону із країною агресоркою (протяжність – 1974,05 км) та білоруссю (1084,2 км) до 2 кілометрів. Військовим надано можливість в межах цієї смуги змінювати цільове призначення земель державної та комунальної власності (для інженерно-технічних і фортифікаційних споруд) та без відшкодування збитків вилучати сільськогосподарські угіддя на земельних ділянках вздовж лінії державного кордону. Закон забороняє виконання тут аграрних та інших видів діяльності, крім випадків, які стосуються безпосередньої охорони кордону. Незважаючи на це, всі землі сільськогосподарського призначення у двокілометровій зоні підлягають обов'язковому оподаткуванню, а це, в переважній більшості, орендна плата у сумі 12% від НГО на рік, земельний податок та запроваджене у 2022 р. мінімальне податкове зобов'язання (МПЗ). Про останній ітиметься також в наступному підрозділі щодо земельних ділянок, власники яких мобілізовані до

---

¹⁸⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України. Закон України від 24.02.2023 № 2952. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.3. Нормативно-правові зміни у сфері земельних відносин

лав ЗСУ та інших військових структур. За інформацією з місць, багато малих фермерських господарств не мають таких коштів, оскільки виробництво фактично призупинено.

Згідно із постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2023 р. № 1078¹⁸¹ з листопада 2023 року стартував пілотний проєкт щодо масової оцінки земель, який триватиме майже рік. Метою такого заходу є напрацювання правових, технічних та технологічних інструментів проведення та запровадження масової оцінки земель, а також забезпечення відкритого доступу до результатів такої оцінки. Цим рішенням зобов'язано Мінагрополітики разом з Мін'юстом та Держгеокадастром забезпечити електронну взаємодію інформаційних систем Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в обсязі, необхідному для реалізації пілотного проєкту. За результатами проєкту будуть встановлені ціни на земельні ділянки та інші об'єкти нерухомого майна, які на них розташовані. Також планується провести оцінку речових прав або встановити розміри плат за користування чужими земельними ділянками. Координатором пілотного проєкту визначено Мінагрополітики, держателем геоінформаційної системи масової оцінки земель – Держгеокадастр, адміністрування бази даних здійснюватиме державне підприємство «Центр державного земельного кадастру».

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

Розглянемо найбільш важливі (де)регуляційні заходи центральних органів влади щодо зміни інструментів бюджетно-податкових, фінансово-кредитних та митно-тарифних механізмів. Але спершу одне важливе застереження для розуміння ситуації, що склалася в перші місяці війни під час весняно-польових і збиральних робіт 2022 року. Усі програми державної підтримки аграріїв із уведенням правового режиму воєнного стану було призупинено, крім двох: формування статутного капіталу Фонду часткового гарантування кредитів

---

¹⁸¹ Деякі питання реалізації пілотного проєкту щодо проведення масової оцінки земель. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.10.2023. № 1078. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

у сільському господарстві в сумі 360 млн грн і фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників – 201 млн гривень¹⁸². На другий рік війни через щомісячне недоотримання державним бюджетом до 50% податків та інших платежів і суттєве збільшення витрат на захист від агресора, Урядом фінансувалися лише найпріоритетніші й захищені статті. Для порівняння. Структура окремих видатків державного бюджету у 2023-му порівняно з 2021 р.: оборона – 43 і 8,6%; соціальні програми – 17 і 22,8; обслуговування боргу – 12 і 10,4; охорона здоров'я – 7 і 11,4; освіта – 6 і 4,3; відновлення економіки/економічна діяльність – 2 і 12,1%. Фінансування сектору безпеки і оборони в цьому році становило 2,1 трлн грн, або майже третину ВВП, що більше порівняно з 2021 р. у 6 разів. За експертними даними, жодна країна в стані війни не виділяла таких коштів. У рф ці витрати становили у 2024 р. 8,7% ВВП.

У 2024 р. ситуація з підтримкою аграріїв може дещо поліпшитись. Державним бюджетом передбачено фінансування окремих програм підтримки сільського господарства, розвиток переробних підприємств вітчизняного машинобудування. Зокрема заплановано 200 млн грн на підтримку товаровиробників, які використовують меліоровані землі; 5 – на компенсацію сімейним фермам сплаченого ЄСВ; 80 – на кредити фермерським господарствам; 796 млн грн – на підтримку фермерських господарств та інших виробників сільськогосподарської продукції¹⁸³.

Оподаткування. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 1 квітня 2022 р. № 2173¹⁸⁴, з 1 квітня 2022 року і до скасування чи відміни воєнного стану уведено низку податкових пільг та значно спрощено процедуру адміністрування, зокрема, й щодо контролю за дотриманням добросовісних практик.

---

¹⁸² Про Державний бюджет України на 2023 рік. Закон України від 03.11.2022 № 2710. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁸³ Бойко Іван. Держпідтримка аграріїв: в Раді озвучили повний перелік програм. URL : <https://www.unian.ua/economics/agro>.

¹⁸⁴ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану. Закон України від 01.04.2022 № 2173. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

Великому бізнесу з річним оборотом до 10 млрд грн надано право вибору: залишатися на оподаткуванні прибутку чи перейти на спрощену систему зі ставкою 2% від обороту. Як показала практика, не скористалися цим нововведенням платники єдиного податку 4-ї групи – юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми, у яких частка сільськогосподарського товарного виробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнювала або перевищувала 75%. У зміненому варіанті податок на додану вартість (ПДВ) не нараховувався і не сплачувався (станом на 14.06.2022 р. відновлено відшкодування ПДВ експортерам, а реєстрація податкових накладних мала відбуватися в штатному режимі).

Екологічний податок також можна було не платити, але лише за місцем реєстрації бізнесу на тих територіях, де велися (ведуться) бойові дії, або які тимчасово окуповані військовими РФ. При ввезенні пального в Україну скасовано всі податки, акциз, митні платежі та знижено ПДВ з 20% до 7%. Для фізичних осіб-підприємців (ФОП) та членів фермерських господарств сплата за себе єдиного соціального внеску (ЄСВ) стала добровільною. Зазначений підхід мав застосовуватися з 1 березня 2022 р. і діяти ще рік після скасування воєнного стану. ФОПам 2-ї та 3-ї груп також дозволено не платити ЄСВ за найманих працівників, призваних до лав Збройних Сил України.

Проте зазначені преференції тривали 18 міс. і скасовані в обмін на чергову макрофінансову допомогу МВФ. З 1 серпня 2023 року відмінено спеціальну 3-тю групу оподаткування єдиним податком за 2%-ою ставкою і здійснено автоматичне повернення до ставки 5%; відновлено податкові перевірки, насамперед для реалізаторів підакцизних товарів; з 1 жовтня цього ж року застосовуються штрафні санкції за порушення застосування РРО і ПРРО (програмний реєстратор розрахункових операцій). Зазначене не поширюється на ФОПів 1-ї та 2-ї груп спрощеної системи оподаткування, що знаходяться на прифронтових територіях та територіях можливих бойових дій. Для них залишається добровільна сплата єдиного податку.

На тлі податкової лібералізації на земельні ділянки фермерів, інших малих виробників, призваних до різних збройних формувань на час війни, нараховується мінімальне податкове зобов'язання (МПЗ), крім земель, забруднених вибухонебезпечними предметами. За 150

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

несплату наростає пеня й описується майно таких фермерських господарств з метою відшкодування боргу. Значною проблемою для селян стало нарахування податку на будівлі й споруди сільськогосподарського призначення, які в умовах війни були зруйновані (повністю чи частково) або не використовуються за призначенням. На переконання фахівців, це ще одна з причин, що в кінцевому підсумку може призвести до витіснення малих товаровиробників з їхньої землі¹⁸⁵.

Кредитне забезпечення. У зв'язку з воєнним станом Уряд змінив механізм забезпечення кредитної підтримки малих і середніх аграрних товаровиробників з оборотом не більше 20 мільйонів євро в рік. Зазначене поширювалося на підприємства, які обробляли від 100 до 10 000 гектарів землі. Передбачалася компенсація відсоткової ставки за кредитами до 50 млн грн для проведення робіт, пов'язаних з висівом ярих культур. Строк дії кредиту становив 6 місяців, а також було визначено максимальний розмір державної гарантії за портфельними кредитами до 80% і терміном подачі заявки – до 31 травня 2022 року.

Як з'ясувалося згодом, фермери із земельними ділянками до 100 га мали значні проблеми з отриманням кредитної підтримки від держави – таких господарств налічувалася майже третина. За даними Держстату України¹⁸⁶, на листопад 2020 року від 20 до 100 га мали 14 тис. фермерських господарств, або 29,4% від загальної кількості підприємств із сумарною площею 686 тис. га, що дорівнювало 3,3% від усіх сільськогосподарських угідь.

Постановами Кабінету Міністрів України «Про надання фінансової державної підтримки» від 24 січня 2020 р. № 28 та «Про надання державних гарантій на портфельній основі» від 14 липня 2021 р. № 723¹⁸⁷ (зі змінами 12.03.2022, 27.03.2022, 05.04.2022, ...) розширено програму «Доступні кредити «5-7-9%», яка була започаткована

---

¹⁸⁵ Право на землю. Бюлетень Громадської організації «Платформа знань – аграрний розвиток та сільські інновації». 2023. Вип. 2. С. 14. URL : https://arci.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Bulletin-Land_UKR.pdf.

¹⁸⁶ Сільське господарство. Стат. зб. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹⁸⁷ Про надання фінансової державної підтримки. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 28; Про надання державних гарантій на портфельній основі. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2021 № 723. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

у 2020 р. в умовах пандемії *Covid-19*. Кредит під 0% на максимальну суму до 60 млн грн могли отримати аграрії протягом дії воєнного стану та місяць після його скасування або припинення, а далі кредитна ставка має збільшитися до 5%. Строк кредитування за цією програмою залежав від потреб компанії. На реалізацію інвестиційного проекту і на рефінансування заборгованості кредит надавався максимум на 5 років. Для фінансування оборотного капіталу – на 3 роки. Одночасно збільшено кількість інструментів, які дозволяли банкам кредитувати у разі недостатнього забезпечення позики. Спершу визначено 17 банків – кредиторів під державні гарантії на портфельній основі, потім перелік розширили до 27 установ. Проте й це було не остаточне рішення.

На той час кредитну гарантію було визначено в розмірі 80% від суми кредиту для мікро-, малого та середнього підприємництва (крім великих компаній). Експортно-кредитному агентству надано право страхувати кредити підприємців-експортерів, що значно спростило доступ до фінансування за цією програмою. Було знято деякі інституційні обмеження щодо участі в ній аграрних трейдерів. На кредитну підтримку могла розраховувати та українська компанія, в якій кінцевими бенефіціарами з часткою понад 50% є українці. Водночас не мали такої можливості підприємства, учасником або кінцевим бенефіціаром яких були громадяни держави-агресорки або ж особи, які належали до терористичних організацій. Загальний бюджет кампанії «Посівна – 2022» становив 50 млрд гривень. Вона реалізувалася через Фонд розвитку підприємництва, єдиним учасником якого є уряд в особі Міністерства фінансів України.

Незважаючи на зусилля Уряду ситуація з кредитуванням аграріїв у регіонах була різною. За інформацією товаровиробників¹⁸⁸, доступність до державних програм залежала від території України, поділеної на певні зони: червону (ведуться бойові дії), помаранчеву (перебуває під тимчасовою окупацією ворога та райони, що мають спільні кордони з рф або білоруссю) і зелену (знаходиться в тилу бойових дій). Зі зрозумілих причин не можливо було отримати допомогу від держави на територіях, віднесених до червоної і пома-

---

¹⁸⁸ Топ-5 регіонів за обсягами аграрного кредитування. URL : <https://agroportal.ua/news>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

ранчевої зон, які змінювалися під час посівної кампанії в бік розширення. За даними Міністерства фінансів України¹⁸⁹, станом на 21 квітня 2022 року банки видали кредити 3070 сільськогосподарським товаровиробникам на суму 8,8 млрд грн, з них за напрямом портфельних гарантій – 7,1 млрд гривень. Серед лідерів-бенефіціарів були Кіровоградська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська і Львівська області, які на вказану дату можна було віднести до тилкових, хоча й вони перебували під постійними обстрілами з метою нібито руйнування критичної інфраструктури подвійного призначення. Кількість позичальників та обсяги отриманих ними кредитів збільшувалися пропорційно звільненню території України від російських окупантів.

Водночас значно ускладнилися проблеми з традиційними партнерами аграріїв, які мали позитивну кредитну історію. Менеджери державних і приватних банків, незважаючи на 80% портфельних гарантій забезпечення кредиту, дотримувалися довоєнних процедур і вимог до позичальників. Мається на увазі:

- надання застави на решту 20% суми кредиту із значно більшим покриттям застрахованим майном;
- вимоги до власного капіталу – не менше 40%;
- обов'язкове страхування майбутнього врожаю, яке було унеможливлено через відсутність потрібних комунікацій;
- формування всього пакета документів (підтвердження прибуткової діяльності за один–два останніх роки, наявність бізнес-плану для новостворених господарств та ін.), які не завжди можна було відновити, оскільки втрачалися через викрадення комп'ютерів, пошкодження серверів, відсутність інтернету тощо.

Багато нарікань у фермерів викликала функціональна спроможність самих банківських установ, оскільки:

- використовували лише паперовий документообіг, що унеможливило віддалено в режимі реального часу відкрити рахунок і верифікувати позичальника;
- не всі відділення банків, що працювали на той час за програмами кредитування з Урядом, перебуваючи в «зеленій» зоні, відновили роботу через відсутність персоналу;

---

¹⁸⁹ Аграрії отримали 8,8 млрд гривень банківських кредитів. URL : <https://agravery.com/uk>.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

➤ недовіряли як урядовим гарантіям через загрозливий дефіцит державного бюджету, так і фермерам, адже залишалися нереалізованими значні залишки зернових і олійних культур минулих років і ще було не відомо чи відновиться морська логістика для експорту майбутнього врожаю.

Довідково. Незважаючи на значне відставання обсягів експорту від 2021 р., завдяки «Зерновому коридору» у вересні 2022 року майже вдалося вийти на довоєнні показники й експортувати 6,9 млн тонн, у тому числі через порти Великої Одеси – 55%, Дунайські порти – 19%, залізницею – 17% і автомобільним транспортом – 9%. Вантажі відправляли переважно в країни Азії, Африки і Європи. Завдяки вжитим заходам Урядом країни та її партнерів, односторонній вихід рф із цієї угоди у липні 2023 року мало впливав на ситуацію 2023/24 маркетингового року.

Як наслідок комплексу інституційних шоків, викликаних воєнним станом, державна програма кредитування товаровиробників функціонувала із значними затримками і далеко не всі аграрії змогли нею скористатися, незалежно від розміру земельних активів, організаційно-правової форми власності та виду діяльності. Судячи з інформації пресслужби Ощадбанку¹⁹⁰, він одним із перших відреагував на заклики Кабінету Міністрів України, спростивши умови отримання кредитів. Зокрема:

- зменшено час ухвалення кредитних рішень із 8 до 4–5 днів;
- кошти надходили на рахунок позичальника за 1–2 дні після позивного розгляду заявки;
- лібералізовано умови щодо застави і скасовано вимогу до мінімального розміру земельної ділянки в обробітку.

При цьому до позичальника застосовувалися мінімальні вимоги: а) не повинно бути податкової заборгованості та внесків перед соціальними фондами; б) позитивна кредитна історія; в) регулярна звітність перед податковими і статистичними органами; г) офіційно підтверджена наявність угідь для проведення посівної кампанії. Завдяки відкритості до потреб аграріїв і спрощенню процедур Ощадбанк став лідером фінансування посівної кампанії, видавши майже 2 тис. кредитів на загальну суму понад 5 млрд грн, із них

---

¹⁹⁰ Ощадбанк спростив кредитування для аграріїв. URL : <https://news.agro-center.com.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

кожний четвертий аграрій вперше звернувся до банківської установи.

За повідомленням Мінфіну України¹⁹¹, у рамках державної програми «Доступні кредити 5-7-9%» станом на початок грудня 2023 року видано кредитів для сільськогосподарських товаровиробників на суму 36,09 млрд грн, або 21,6% до підсумку за всіма напрямками (інвестиції, антикризові кредити, рефінансування попередньо отриманих кредитів, антивоєнні цілі та ін.). З метою оптимізації цієї державної програм та програми «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%» Уряд ухвалив постанову «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва» від 14 березня 2023 р. № 229¹⁹². Загалом порівняно з довоєнним періодом частка аграрних кредитів у портфелі банківських установ зросла майже втричі – до 16%. Крім масштабних державних програм пільгового фінансування посівних кампаній і збиральних робіт у 2022–2023 рр., відносний ріст пояснюється зменшенням у 2023 р. загального обсягу наданих банками працюючих кредитів іншому бізнесу, який становив близько 450 млрд грн, або 7% ВВП, що менше, ніж на початку війни на 3 в. п. і був найнижчим серед країн з ринками, що формуються. Всього ж за час війни рівень банківського кредитування економіки скоротився з 18,8% ВВП у 2021-му до 14,2% ВВП у 2023 році¹⁹³.

Проте, на той час навіть маючи кошти на рахунку, сільськогосподарські підприємства не завжди могли вчасно придбати засоби виробництва, оскільки постачальники палива, насіння, добрив, засобів захисту рослин повільно адаптувалися до реальної ситуації, в якій велася посівна кампанія 2022 року. Окремі з них перейшли на 100% передоплату за ресурси. Хоча до війни вони йшли на зустріч, використовуючи різні банківські інструменти, зокрема, й відстрочення платежу строком до одного року.

---

¹⁹¹ Мінфін: За час дії воєнного стану в межах програми «Доступні кредити 5-7-9%» видано 42116 пільгових кредитів. URL : <https://borgexpert.com/news>.

¹⁹² Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.2023 № 229. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁹³ Данилишин Богдан. Економічні підсумки 2023 року та завдання на 2024 рік. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/01/1/708280>.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

З метою забезпечення аграріїв насінням для проведення посівної кампанії Кабінетом Міністрів України були скасовані процедури із сертифікації насінневого матеріалу. Дозволено експлуатацію сільськогосподарської техніки без її реєстрації. Водночас, за інформацією Українського клубу аграрного бізнесу¹⁹⁴ (УКАБ), почастишали випадки, коли районні територіальні центри комплектування та соціальної підтримки (РТЦК) вилучали у підприємств понад 50% від наявного парку вантажних автомобілів на потреби оборони країни, хоча планувалось не більше 30 відсотків.

З метою оперативного реагування на подібні сигнали з місць, розблокування каналів матеріально-технічного постачання та компенсації втрат земельних ділянок і врожаю в полях, у тому числі від підпалів ворожими засобами, при Мінагрополітики України було створено аграрну платформу, на якій узагальнювались актуальні потреби на час посівних і збиральних робіт у режимі реального часу (<https://agrostatus.org>), а також відкрито онлайн-платформу для зміни логістичних маршрутів реалізації аграрної продукції (<https://prodsafety.org>). Урядовцями було заявлено про те, що власники сільськогосподарських угідь можуть розраховувати на компенсацію матеріального збитку, зібравши максимальну кількість доказів. Ушкодження необхідно зафіксувати на фото і відео самостійно або за допомогою працівників Державної служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС), поліції чи службовців Держгеокадастру. *Довідково.* Станом на 14 липня 2022 р. лише вартість викрадених російськими окупантами в Україні зернових, олійних культур та олії орієнтовно становила 613 млн дол. США.

Державне замовлення. Для гарантування продовольчої безпеки Урядом було введено державне замовлення на 30 базових харчових продуктів, які виробляються в Україні. Це стосувалося хлібобулочних виробів, круп, цукру, соняшникової олії, молочних і м'ясних виробів. За інформацією Мінагрополітики України, в реєстрі відомства налічувалося 722 вітчизняних виробника, яким зараховано 30% попередньої оплати від суми замовлення. Решту коштів підприємці отримували після виконання контракту на поставку продукції для

---

¹⁹⁴ Аграрії закликають уніфікувати підхід до вилучення техніки на оборону держави. URL : <https://agroportal.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

гуманітарних цілей в повному обсязі, у тому числі безкоштовної роздачі спеціальних продуктових наборів мешканцям тимчасово окупованих росією і постраждалих від її агресії районів.

Планом заходів Кабінету Міністрів України щодо забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, ухваленого розпорядженням від 29 квітня 2022 р. № 327¹⁹⁵, визначено три критично важливих напрями:

- а) належне адміністрування системи продовольчої безпеки;
- б) забезпечення населення територіальних громад продовольчими товарами;
- в) дерегулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Митно-тарифні та нетарифні дерегуляції. Кабінет Міністрів України постановою «Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану» від 1 квітня 2022 року № 398¹⁹⁶ тимчасово скасував перевірки при імпорті продовольства. Спрощення імпорту стосувалося овочів, їстівних коренеплодів та бульб, їстівних плодів і горіхів, кави, чаю, прянощів, зернових культур, продукції борошномельно-круп'яної промисловості, крохмалю, інуліну, пшеничної клейковини, насіння та плодів олійних рослин, плодів і зерен технічних або лікарських рослин, соломи та фуражу. Контроль таких вантажів здійснювався державними фітосанітарними інспекторами за спрощеною процедурою.

Законом України від 12 травня 2022 р. № 2246¹⁹⁷ внесені чергові зміни до таких технічних процедур:

- спрощення фітосанітарних заходів при експорті, імпорті та переміщенні територією України сільськогосподарської продукції рослинного походження;
- забезпечення аграріїв пестицидами і агрохімікатами;
- підтримка органічного виробництва;

---

¹⁹⁵ План заходів щодо забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 327. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁹⁶ Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2022 № 398. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

¹⁹⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану. Закон України від 12.05.2022 № 2246. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

➤ урегулювання ввезення (пересилання) на митну територію України вантажів, що підлягають документальним перевіркам, перевіркам відповідності та фізичним перевіркам;

➤ розблокування доступу суб'єктів тваринництва до сучасного племінного (генетичного) матеріалу, який походить з господарств тих країн, що є вільними від африканської чуми свиней та інших небезпечних хвороб тварин, занесених до списку Міжнародного епізоотичного бюро і до яких відповідні тварини є сприйнятливими.

Серед інших заходів, спрямованих на дерегуляцію умов ведення аграрного бізнесу, також:

➤ спрощення маркування імпортованих харчових продуктів і кормів;

➤ зняття бюрократичних перепон щодо експорту та ліцензування дозволених груп товарів;

➤ скасування ліцензування експорту кукурудзи й соняшникової олії.

Встановленням нульової квоти заборонено експорт жита, вівса, гречки, проса, цукру і солі (у червні 2022 р. скасовано на просо і цукор). Після проходження процедури ліцензування було дозволено також експорт пшениці, меслини, живої великої рогатої худоби, м'яса великої рогатої худоби, м'яса птиці та яєць свійських курей. Крім того, було встановлено заборону на вивезення азотних, калійних і фосфорних добрив. Пізніше рішення щодо азотних добрив було переглянуто і визначено квоту на експорт у розмірі до 210 тис. тонн, проте не більш як 70 тис. тонн на місяць.

Лібералізація соціально-трудових відносин. На період дії воєнного стану введено часткові обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина, що передбачені статтями 43 (права на працю) і 44 (права на страйк) Конституції України. Призупинено дії окремих статей Кодексу законів України про працю, що стосуються святкових і неробочих днів та скорочення тривалості роботи напередодні таких днів. Окремим рішенням Уряду¹⁹⁸ затверджено Порядок

---

¹⁹⁸ Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні. Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 331. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Компенсація має надаватися у розмірі 6500 грн щомісяця на особу, за яку роботодавцем сплачувався єдиний соціальний внесок (ЄСВ). Загальна тривалість надання компенсації витрат не мала перевищувати двох місяців з дня працевлаштування особи. Обов'язковою передумовою для отримання статусу внутрішньо переміщеної особи стало офіційне працевлаштування працівника.

Низка дерегуляційних заходів у відносинах між роботодавцями і найманими працівниками особливо важлива для діяльності аграрних компаній, оскільки початок воєнних дій припав на період проведення весняно-польових робіт. Хоча експертним середовищем визнається, що значну кількість військовозобов'язаних водіїв автотранспортних засобів і механізаторів було мобілізовано до лав ЗСУ через несвоєчасне оформлення керівниками аграрних компаній броні на ці категорії осіб.

У той же час, через військові дії відбулося збільшення безробіття в сільській місцевості осіб без спеціальної підготовки. З метою сприяння відновленню й розвитку бізнесу, створенню нових робочих місць і підприємств, підтримки сільськогосподарських товаровиробників на умовах співфінансування розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 21 червня № 532 та від 24 червня 2022 р. № 531¹⁹⁹ з 1 липня започатковано вісім програм безповоротної грантової підтримки мікро-, малого й середнього бізнесу для створення ними нових робочих місць, із них три в аграрному секторі. Мінекономіки України доручено виділити 16 млрд грн за новою бюджетною програмою «Надання грантів для створення або розвитку бізнесу». Це безповоротні кошти на придбання обладнання для переробки сільськогосподарської продукції; часткову компенсацію вартості теплиць площею до 2 га; гранти на закладку нових фруктових садів

---

¹⁹⁹ Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для надання державної підтримки підприємствам переробної промисловості, стартапам в Україні та проведення експерименту з організації навчання осіб за освітніми програмами у сфері інформаційних технологій «Старт в ІТ». Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 № 532; Про виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для надання грантів з метою створення або розвитку бізнесу. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.06.2022 № 531. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

і ягідників. Відповідні механізми щодо їх реалізації було затверджено наказом (з численними змінами і доповненнями) Мінагрополітики України²⁰⁰. Від початку дії програми (липень 2022 р.), станом на 14 листопада 2023 року, всього виплачено 550,3 млн грн 131 суб'єкту господарювання, у тому числі 430,3 (73,3%) отримали 109 господарств на розвиток садівництва, ягідництва та виноградарства на площі 2230 га і 119,9 млн гривень – 22 підприємства на закладення теплиць площею 46 га²⁰¹.

За даними Мінагрополітики, на середину грудня 2023 р. за площею закладених садів перші три місця посіли Івано-Франківська (167,7 га), Житомирська (161,3) і Волинська (131,6) області. Щодо теплиць, то лідерами за проєктною площею були Закарпатська (4,36 га), Київська (3,45) і Дніпропетровська (2,38) області. Хоча за сумою погоджених і виплачених грантів на вказану дату по закладенню садів зберегла свої позиції лише Івано-Франківська область, а в розвитку тепличного господарства всі три зазначених регіони зайняли від 1-го по 3 місце. Обов'язковою умовою грантової підтримки 70% вартості проєкту (але не більше 10 млн грн) є працевлаштування для садів – від 5 до 10 постійних і 125–425 сезонних робітників залежно від культур, для теплиць – не менше 4 та 10 на гектар відповідно.

Крім позитивного досвіду виявлено і стримуючі чинники щодо поширення грантових програм. Основними серед них стали²⁰²:

- частий банківський моніторинг й державні перевірки ще на початку підготовчих робіт;
- земля, на якій планується створення насаджень має бути сільськогосподарського призначення та перебувати у власності або користуванні на строк не менше семи років;
- перелік культур, які можна висаджувати, а сорти внесені до Державного реєстру сортів, придатних для поширення в конкретних регіонах України;

---

²⁰⁰ Деякі питання реалізації Порядку надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 № 738. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 12.07.2022 № 447. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁰¹ Розвиток садів і теплиць: аграрії отримали понад 550 млн грн. – Мінагрополітики. URL : <https://ua.news/ua/money/rozvytok-sadiv-i-teplyts-agrariyi-otrymaly-ponad-550-mln-grn-minagropolityky>.

²⁰² Гранти на сад і теплиці для фермерів від Уряду. Чи виправдала програма сподівання бізнесу? URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/03/26/711609>.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

- наявність джерела водозабору (із 2023 р. можна вказати майбутнє джерело зрошення, а водопостачання налагодити після отримання гранту);
- надмірні критерії щодо створення не менше 14 робочих місць на кожен гектар теплиці (восени 2023 р. уряд дозволив виробникам наймати мінімум чотирьох постійних людей і ще десятих сезонних на вісім місяців на рік);
- недотримання строків розгляду заявок на гранти, що приймаються через портал «Дія» або відділеннями уповноваженого банку в паперовому вигляді та ін.

Суттєвою, а головне – своєчасною, була також допомога міжнародних організацій²⁰³. З початком війни для підтримки мікро- і малих фермерів в Україні ФАО реалізувала Програму швидкого реагування, що мала три напрями допомоги:

- 1) сільському населенню та внутрішньо переміщеним особам, які переїхали до сільської місцевості;
- 2) Кабінетові Міністрів України з метою забезпечення функціонування аграрного сектору, спрямовану на розв'язання проблем з експортом продукції, логістикою та ветеринарією;
- 3) фермерським господарствам для збереження їхнього виробничого потенціалу.

У межах реалізації цієї Програми ФАО надала допомогу 37 тис. фермерським господарствам. Крім того, організація разом із Євросоюзом реалізували інвестиційну грантову допомогу на придбання фермерами обладнання для підтримання ланцюгів доданої вартості, а також кооперативам, асоціаціям і виробникам продукції із географічними зазначеннями. Своєчасні адресні програми було реалізовано за кошти гранової підтримки *USAID* з питань аграрного і сільського розвитку (АГРО) та окремих держав-партнерів України.

Отже, за аналізований нами період дії правового режиму воєнного стану, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України застосовано системну (де)регуляцію й кредитну підтримку підприємств аграрного сектору і постачання засобів виробництва, задіяно низку

---

²⁰³ Нечипоренко Олександр. Пріоритети державної політики відтворення аграрного сектору України. *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного часу й повоєнного відновлення України* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжн. наук.-практ. конф., редкол.: Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, О. М. Нечипоренко та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 132.

3.4. Податкові, кредитні, митно-тарифні та інші механізми (де)регуляції діяльності аграрних товаровиробників

грантових програм для мікро-, малих і середніх підприємств, пом'якшено митно-тарифні й нетарифні процедури, а також лібералізовано соціально-трудові відносини. Проте одночасно було посилено контроль за ціноутворенням на базові харчові продукти та експортно-імпорتنі операції агропродовольчими товарами тощо.

Висновки до розділу 3

В умовах правового режиму воєнного стану в Україні через військову агресію росії, застосовано безпрецедентні (де)регуляції щодо підтримання сільськогосподарських товаровиробників бюджетно-податковою, фінансово-кредитною, митно-тарифною, фіто-санітарною політиками, а також послаблення в соціально-трудовах відносинах. Водночас, вже нині на порядку денному має бути перегляд всіх документів стратегічного характеру, прийнятих в умовах мирного періоду розвитку аграрного сектору.

Стан сільського господарства України виявився особливо вразливим під час повномасштабної війни росії через ускладнення польових робіт, замінування угідь, фізичне знищення матеріальних і біологічних активів, сплеску цін на засоби виробництва, розрив виробничо-постачальницьких зв'язків, неможливість реалізації на експорт значних залишків урожаю 2020/21 МР морським транспортом тощо. У цьому контексті потребують невідкладного розв'язання проблеми, пов'язані з: а) низьким рівнем інвестицій в переробну індустрію і короткими ланцюгами створення доданої вартості; б) утрудненим доступом до зовнішніх ринків реалізації сільськогосподарської і переробленої продукції, найперше малими і середніми підприємствами; в) імітацією антимонопольної політики і нерозвиненим конкурентним середовищем на ринках засобів виробництва; г) дисбалансом корпоративних, регіональних та суспільних інтересів щодо належного землекористування, відшкодування ПДВ при експорті сировини й готової продукції; д) земельними об'єктами та корупцією в органах державної влади, які не припиняються навіть в умовах правового режиму воєнного стану; е) несанкціонованим (контрабандним) завезенням продовольства на митну територію України тощо.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ (ДЕ)РЕГУЛЯЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Незважаючи на адаптацію більшості підприємств до екстремальних умов третього року війни, галузь перебуває в зоні ризику й невизначеності. Ситуація загострилася через руйнування засобів виробництва й заміновані землі; неможливість навіть короткострокового передбачення економічної ситуації; масштабний дефіцит працівників всіх спеціальностей; подорожчання вартості виробництва й падіння цін на продукцію; втрату частини зовнішніх ринків; нестабільність внутрішньої постачальницько-збутової інфраструктури; євроінтеграцію з багатьма невідомими тощо.

РОЗДІЛ 4.

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

У суспільстві зберігається інституційна пам'ять про волонтаристські перетворення аграрного ладу упродовж більш ніж 100 років, які провадилися на теренах нашої країни. Звідси, має загострюватись усвідомлення особистої відповідальності керівників уповноважених органів всіх рівнів управління за наслідки радикальних перетворень у сфері земельних відносин та їхній фундаментальний вплив на процеси націє- і державотворення країни. Адже політико-економічні, соціально-психологічні, демографічні, міграційні, екологічні та інші результати невиважених реформаторських дій, як завжди, будуть неочікуваними. Таке вже було в новітній історії України, коли реформували колгоспно-радгоспну систему, а зруйнували поселенську мережу, довели до крайнього зубожіння селян, спричинили гуманітарну катастрофу в сільській місцевості. Як кажуть, «урожай» пожинатимуть не лише нинішні, а й майбутні покоління українців.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

За перші шість довоєнних місяців (липень – грудень 2021 р.) функціонування ринку селянських сільськогосподарських земель було продано 150,7 тис. га, або 3,6% від усіх аграрних угідь країни. За площею проданих земель ситуація наступна: 98,9 (65,6%) тис. га – для товарного виробництва, 46,4 (30,8%) – для ведення ОСГ. Незначну частку від реалізованих угод становили землі для організації фермерського господарства – 4,3 (2,9%) тис. га. Землі іншого цільового призначення сумарно склали лише 1,1 тис. га, або 0,7% від площі усіх ділянок, що перебували в обігу. За категоріями угідь більшість проданих земель віднесено до ріллі – 88,7%, сіножаті та пасовища становили 11,1%, інші та суміші різних видів угідь – 0,2 відсотка. Середня площа відчужених земель на одну транзакцію

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

становила 2,1 гектара. Найактивнішою були Харківська область, де продано 1% від загальної площі аграрних угідь, на другому місці Херсонська – 0,7%. У кінці цього рейтингу – Рівненська, Львівська та Івано-Франківська області, де продано лише 0,1% сільськогосподарських земель, що знаходяться в їхніх адміністративних кордонах. Щодо ціни земельних ділянок, то в державному реєстрі за шість місяців 2021 року вона вказувалася в договорах лише для 55% угод із зменшенням у наступні періоди (2022 р. – 34,4%, 01.07.2023 – 18,8%). У 60% випадків, коли ціна зазначалася, вона була мінімальною – на рівні нормативної грошової оцінки (НГО) і нижчою. Середньозважена ціна купівлі/продажу коливалася навколо позначки 40 тис. грн за гектар. Ціна земельної ділянки варіювала залежно від цільового призначення, площі, типу угідь та її розташування²⁰⁴. За розрахунками KSE²⁰⁵, станом на січень 2022 року середня медіанна ціна (ціна, при якій половина ділянок дешевша, а половина – дорожча) для проданих ділянок сільськогосподарського призначення дорівнювала 31,3 тис. гривень. При цьому ціна ділянок, призначених для ведення ОСГ, становила 30 тис. грн, а для товарного аграрного виробництва – понад 104 тис. гривень. Як бачимо, різні методики дають різні результати. Тож можемо припустити, що налагодження обліку в державному реєстрі не відобразатиме реальної цінової кон'юнктури. Для фіскальних та інших контролюючих органів держави вона залишиться «комерційною таємницею», адже подібні схеми так званої податкової оптимізації вже мають давню історію, оскільки застосовувалися на транзакціях із підмораторними земельними ділянками та при купівлі/продажу інших об'єктів нерухомого майна.

З метою виправлення ситуації з маніпулюванням цінами експертами пропонується запровадити масову оцінку земельних ділянок на основі фактичних цін, що склалися на ринку, замість НГО. Такий захід має підвищити їх ліквідність як застави і збільшити доходи місцевих бюджетів. При цьому без відповіді залишається все те ж запитання: як визначити ринкову ціну, адже менше 20% контрагентів вказують її в угодах купівлі/продажу і більшість із них – на рівні

---

²⁰⁴ Ринок землі: за перші пів року продано на понад 5 млрд грн. URL : <https://finclub.net/ua/news>.

²⁰⁵ *Кравченко Анастасія*. Ринок землі: як повномасштабна війна вплинула на земельну реформу. <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3692064>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

НГО, або навіть нижче. Очевидно, що актуальні ціни на оренду земельних ділянок, у тому числі державної власності, що зафіксовані на електронних аукціонах, не зовсім коректно порівнювати з цінами при їх відчуженні.

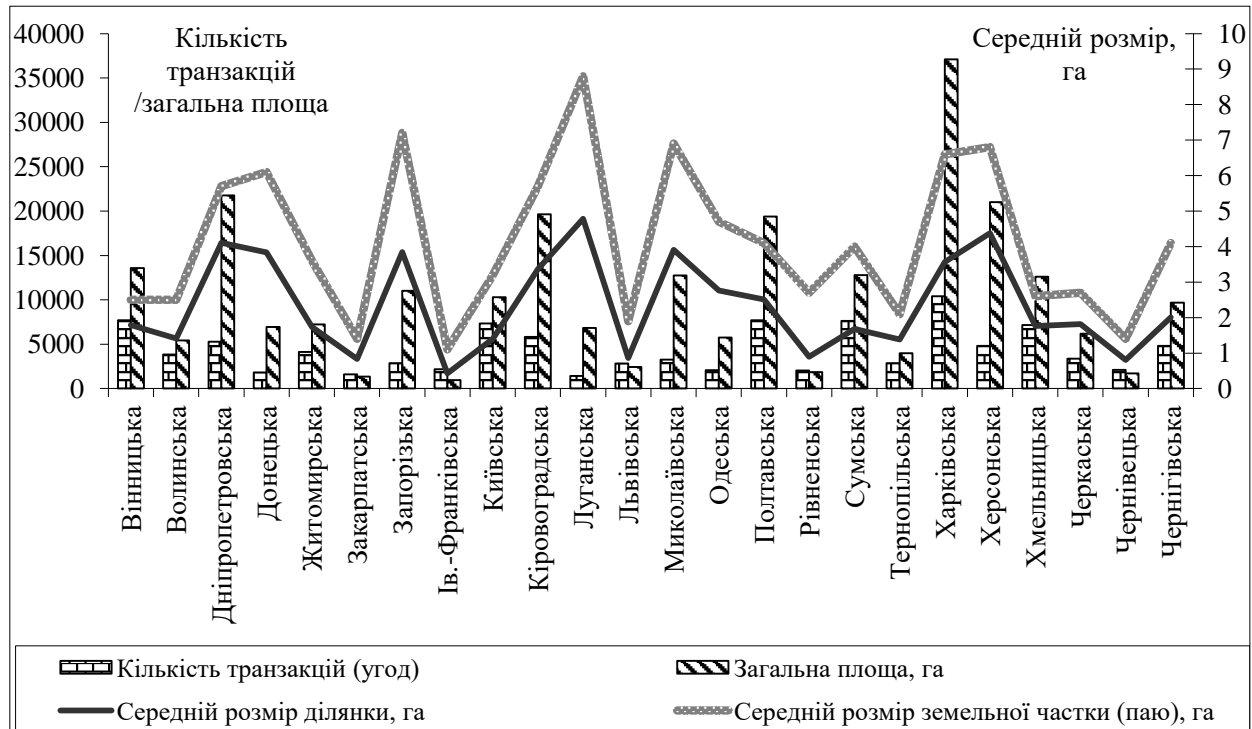
За підсумками року (липень 2021 – липень 2022 -го) тенденції, що склалися в перші шість місяців ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, за основними структурними характеристиками (суб'єктний склад учасників, категорії земель, цільове призначення та ін.) залишилася майже незмінними. Маємо зважати на те, що з початком російської агресії у березні – квітні 2022 року ринок не функціонував, оскільки було обмежено доступ до бази даних про права власності на землю. Усього за цей період було здійснено 86,7 тис. транзакцій із приватними земельними ділянками загальною площею 208,3 тис. га – це 0,5% від наявних сільськогосподарських угідь, або 0,77% від площ, розпайованих під час реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Це менше порівняно з першими 6 міс. у 2,6 раза як щодо кількості угод, так і площі земель, які перебували в обігу. Середній розмір наділу залишився незмінним – 2,1 га, а вартість на кінець періоду зменшилася на 1,6 тис. грн і дорівнювала 29,7 тис. за гектар.

По адміністративних областях України стан активності ринку суттєво різниться (рис. 4.1) На п'ять областей-лідерів (Харківська, Полтавська, Вінницька, Сумська і Київська) припадало майже 39% від усіх транзакцій. Замикали рейтинг за цим показником Луганська, Закарпатська, Донецька, Рівненська та Івано-Франківська області. Це пояснюється тим, що частина земель Луганської і Донецької областей були частково окуповані ще в 2014 р., а окремі райони Запорізької, Харківської і Херсонської областей – на початку повномасштабної війни з 24 лютого 2022 року. Відставання інших областей пояснюється високими цінами продавців цього активу. Більш розлогий аналіз кон'юнктури ринку земель представлено далі.

За площею відчужених земель одноосібним лідером, як і за перші пів року, залишалася Харківська (37 116 га), далі із значним відставанням слідує Дніпропетровська (21 783 га), Херсонська (21 026), Кіровоградська (19 656) і Вінницька (13 578 га) області. Хоча за розміром площ сільськогосподарських угідь названі регіони

**РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ**

не так суттєво відрізняються від лідера. Наприклад, у Дніпропетровській області зазначені площі навіть більші на 131 тис. га, а в Херсонській – менші на 419 тис. гектарів. Замикають список за площею залучених в ринковий обіг малоземельні й аграрно перенаселені західні області: Івано-Франківська (942 га), Закарпатська (1347), Чернівецька (1702), Рівненська (1840) та Львівська (2431 га).

Рис. 4.1. Основні показники ринкового обігу прав на земельні ділянки, з 1 липня 2021-го по 1 липня 2022 року.

Джерело: Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2021 № 1147. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/>; Держгеокадастр України. URL : <https://e.land.gov.ua/>; Середній розмір земельної частки (паю) в розрізі регіонів URL : <https://docs.dtkr.ua/download/pdf/1221.616.1>; Віталій Кравченко. Рік без мораторію: перші підсумки ринку земель сільськогосподарського призначення. URL : <https://mind.ua/publications/20243928>.

Розподіл за розміром земельних ділянок, на які було поширено правочини зі зміною власників чи інші дії, в більшості областей корелює із середнім розміром земельної частки (паю), отриманої селянами в 2000-х роках під час розпаювання та приватизації земельних масивів КСП. У Луганській області їх співвідношення становить 0,53 (4,7/8,8 га); Херсонській – 0,64 (4,38/6,8); Миколаївській – 0,56 (3,91/6,9); Запорізькій – 0,53 (3,85/7,2). Незважаючи на відчутно нижчий рівень землезабезпечення, майже така сама

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

залежність простежується в західних областях: Івано-Франківська – 0,39 (0,43/1,1 га); Чернівецька – 0,58 (0,81/1,4); Закарпатська – 0,59 (0,83/1,4) та Львівська – 0,45 (0,86/1,9 га). Хоча діапазон коливання співвідношення тут майже удвічі більший і становить 0,2 (0,59-0,39) проти 0,11 (0,64-0,53) у південно-східних областях.

Стосовно доступної для аналізу цінової кон'юнктури, то визначальними упродовж аналізованого періоду були фундаментальні чинники пропонування і попиту, які своєю чергою детерміновано ключовими показниками:

- ✓ ліквідність земельних ділянок та їх цільове призначення;
- ✓ відстань до міських поселень і ринків збуту сільськогосподарської продукції;
- ✓ стан інженерної та шляхової інфраструктури;
- ✓ природно-кліматична зона, родючість ґрунтів і геометрія ділянки;
- ✓ перспектива отримувати додатково екологічні послуги;
- ✓ можливість перепродажу на вигідних умовах;
- ✓ рівень орендної плати та переукладення угоди на прозорих аукціонах і якомога на триваліший строк (до 15–20 років);
- ✓ терміновість транзакції для власника та інвестора і вартість оформлення угоди нотаріусом.

Після 24 лютого 2022 року додатковим маркером ціноутворення на земельні ділянки була відстань до району бойових дій. Коефіцієнт відхилення найвищих та найнижчих цін (розмах варіації) по областях дорівнював 9,36: Львівська – 216 812 і Херсонська – 23 157 грн за гектар. Ще однією проблемою стало повернення земельних ділянок до нормального стану. Середні витрати на такі роботи становлять близько 1000 дол. США на гектар, включаючи вартість обстеження, розмінування, рекультивації, хімічного (біологічного) знезараження тощо. Загальна вартість повного відновлення таких ділянок на окремих територіях може перевищувати нормативну грошову оцінку землі²⁰⁶. За розрахунками ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського, станом на листопад

---

²⁰⁶ Заяць Віктор. Методологія оцінки земельних ділянок, порушених в ході бойових дій. *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного часу й повоєнного відновлення України* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжн. наук.-практ. конф., редкол.: Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, О. М. Нечипоренко та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 107.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

2023 року під впливом воєнних дій знаходилося понад 15 млн га сільськогосподарських земель, а збитки оцінювалися в 15 млрд дол. США²⁰⁷.

Маємо також розуміти, що перебіг ринкового обігу прав на земельні ділянки залежить від низки чинників неконкурентного характеру – корупції, рейдерства, лобізму, кумівства, політичного впливу місцевих еліт тощо. У таких випадках електронні торги не завжди впливають на цінову ситуацію, а лише прикривають замовні транзакції із земельними ділянками. Через це визначити з математичною точністю відхилення від середньозваженої ціни земельної ділянки, залежної від кон'юнктури ринку, практично не можливо.

У третини областей середня заявлена ціна в угодах купівлі-продажу вказана нижчою від НГО гектара ріллі, визначеної Методикою, що була ухвалена постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2021 р. № 1147²⁰⁸. По областях середній коефіцієнт варіації між вказаними в угодах цінами і НГО становив майже 6 (від 9,36 до 1,57) (рис. 4.2). Найбільшою така різниця була в Донецькій – 3469, Миколаївській – 2220, Запорізькій – 1763, Дніпропетровській – 1333 грн/га областях. Водночас ціна купівлі-продажу земельної ділянки в рази перевищувала НГО у Львівській (10 разів), Київській (5,7), Івано-Франківській (5,3), Рівненській (1,8) та Вінницькій (1,5) областях. В Україні середня ціна транзакцій була на 37,7% вищою від НГО (37,9 проти 27,5 тис. грн).

Для з'ясування причин заниження цін земельних ділянок порівняно з НГО, крім приховування доходів і транзакційних витрат, потрібні достовірні дані щодо категорії відчужених угідь. Рекордні ціни в окремих областях, на нашу думку, пояснюються розрахунками на зміну новими власниками цільового призначення ділянки під житлову або комерційну забудову. Крім того, під час другого етапу земельної реформи (з 1 січня 2024 р.), коли до ринку будуть допущені юридичні особи з можливістю придбавати у власність

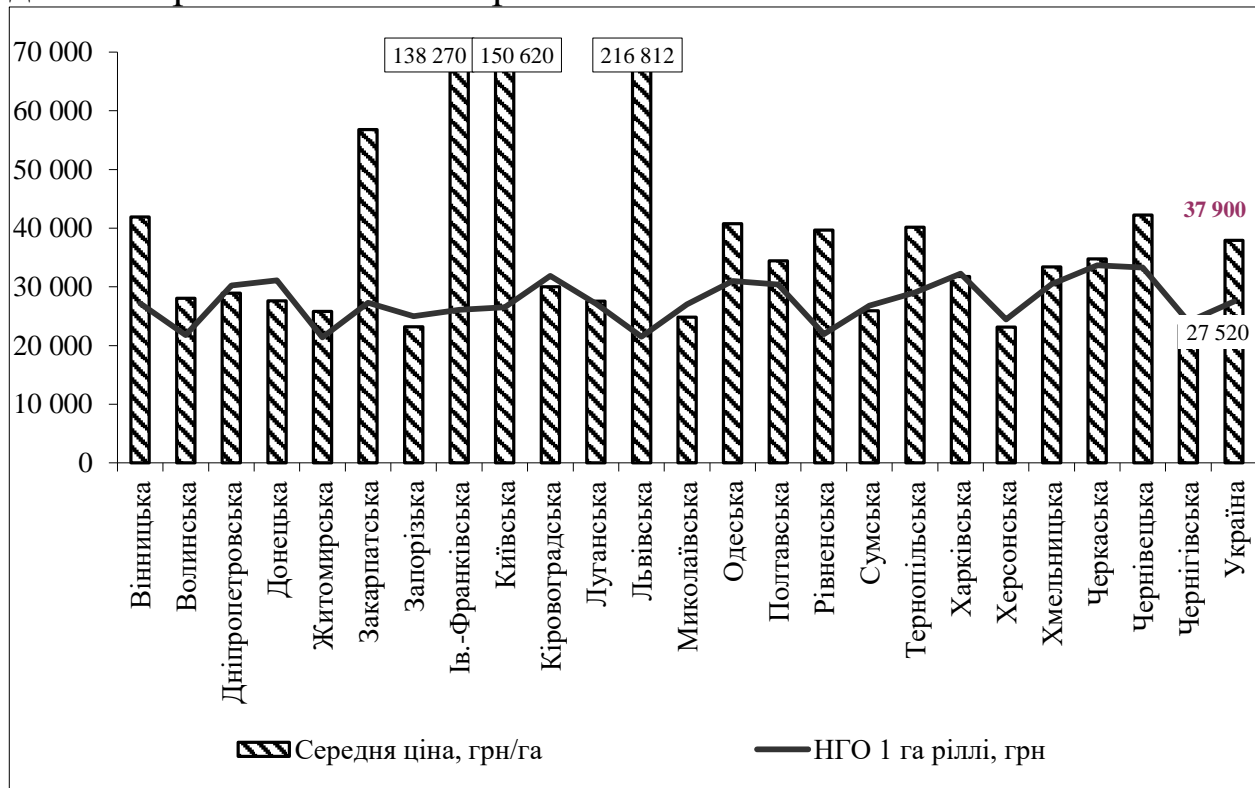
---

²⁰⁷ Вітчизняне сільське господарство в сучасних умовах: виклики та шляхи їх подолання / Доповідь на сесії Загальних зборів Національної академії аграрних наук України 29 листопада 2023 р. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 26.

²⁰⁸ Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2021 № 1147. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

«в одні руки» до 10 тис. га, вірогідно, що їх перепродаватимуть девелоперам з великою маржою.

Рис. 4.2. Середня ціна купівлі/продажу гектара земельної ділянки, яка склалася за рік з 1 липня 2021-го по 30 червня 2022 року та нормативна грошова оцінка гектара ріллі

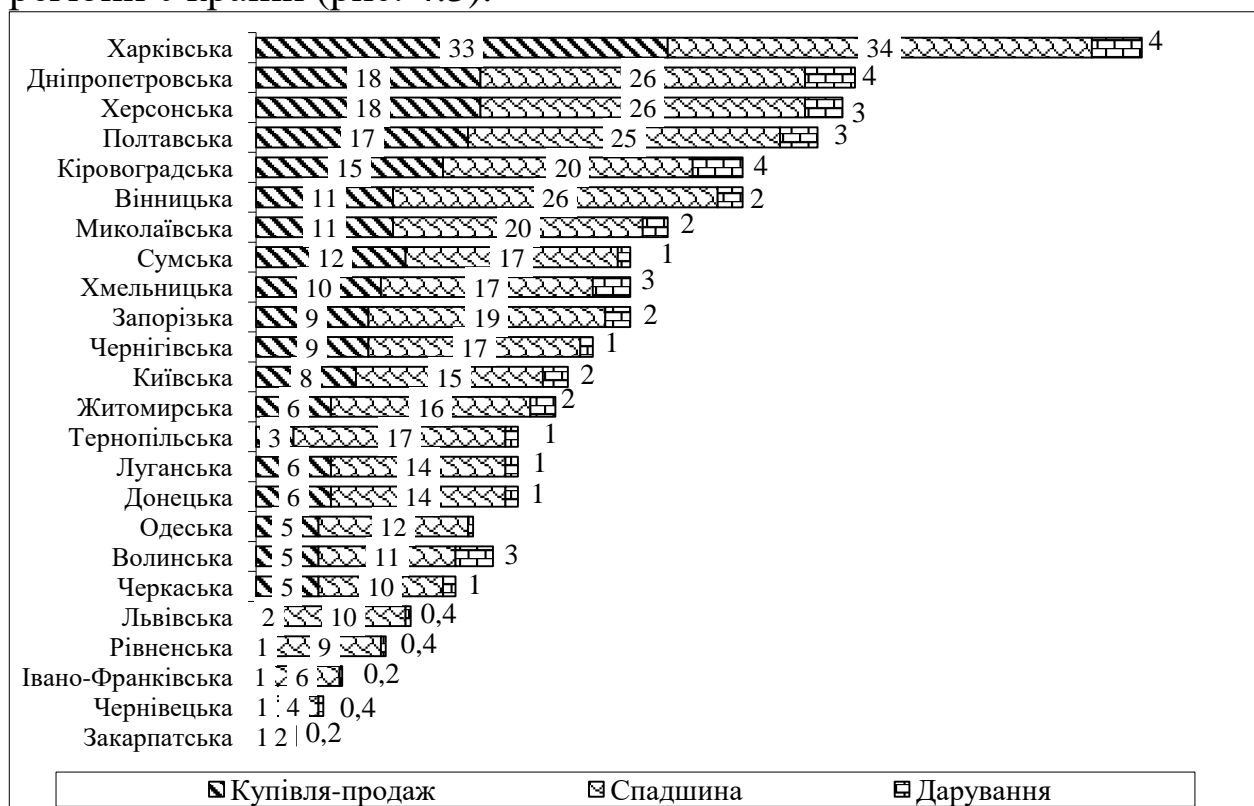
Джерело: Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2021 № 1147. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>; Держгеокадастр України. URL : <https://e.land.gov.ua>; Середній розмір земельної частки (паю) по регіонах. URL : <https://docs.dtkr.ua/download/pdf/1221.616.1>; Віталій Кравченко. Рік без мораторію: перші підсумки ринку земель сільськогосподарського призначення. URL : <https://mind.ua/publications/20243928>.

Відповідно до даних Держгеокадастру України, за півтора року функціонування ринку (01.07.2021–31.12.2022 рр.) середня вартість земельної ділянки залежно від цільового призначення становила: товарне сільськогосподарське виробництво – 31,3 тис. грн за 1 га; фермерське господарство – 29,4; ОСГ – 28,3; підсобне селянське господарство – 42,9; індивідуальне садівництво – 80,6; колективне садівництво – 97,2 тис. гривень. Як бачимо, різниця в цінах більш ніж триразова. Очевидно, що під садівництво продаються земельні ділянки, більшість із яких знаходиться поблизу міст із зручним транспортним сполученням і можливістю зміни цільового призначення, а звідси й

**РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ**

попит на них залишається доволі високим. Як підтвердження. У середньому ціна земельної ділянки в містах дорівнювала 64,9 тис. грн, у межах сіл – 43,2, а поза населеними пунктами – 30,1 тис. гривень.

У структурі всіх транзакцій, які здійснено за цей період на площі 884 тис. га, на купівлю/продаж припадало 30,2% (267 тис. га), спадщина становила 63,7% (563 тис. га) і дарування – 6,1% (54 тис. га). За площею відчужених земель та всіх правочинів провідні позиції були за Харківською, Дніпропетровською, Полтавською, Кіровоградською і Вінницькою областями, а в кінці рейтингу – західні регіони України (рис. 4.3).

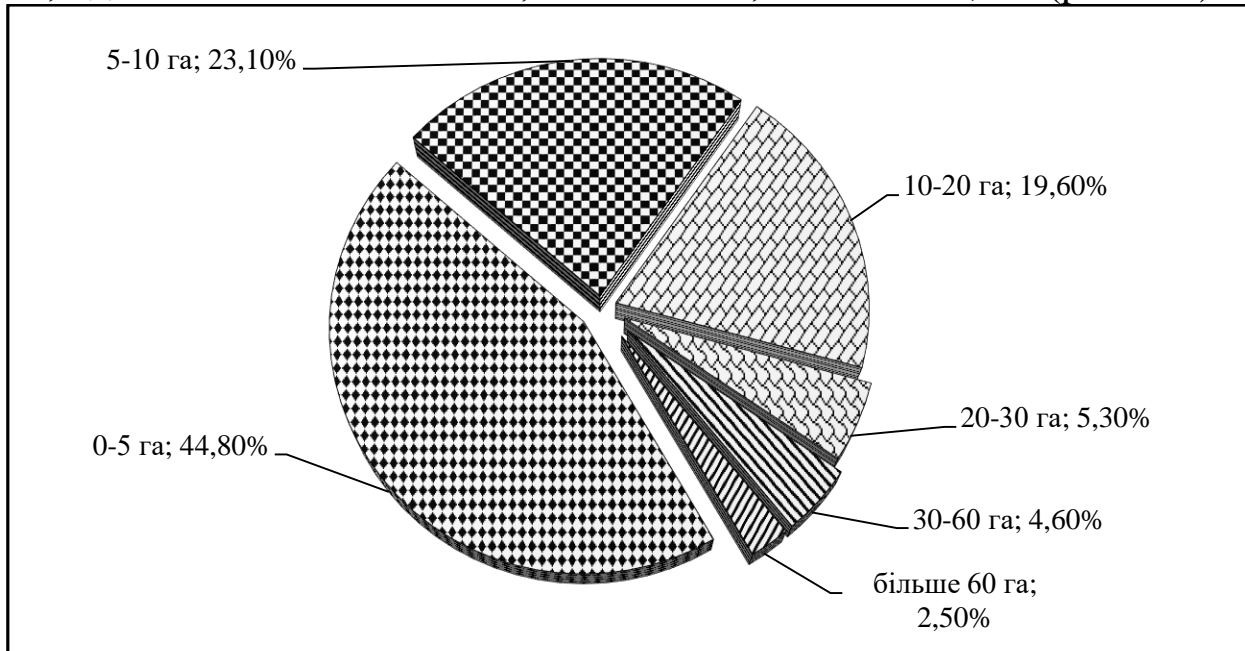
Рис. 4.3. Структура правочинів із земельними ділянками за півтора року, з 1 липня 2021-го по 31 грудня 2022 року.

Джерело: Моніторинг земельних відносин. Держгеокадастр України. URL : <https://e.land.gov.ua>.

Якщо середній розмір купівлі/продажу земельної ділянки в Україні дорівнював 2,4 га (див. рис. 4.1), то виглядає цілком обґрунтованим те, що майже 45% від усіх проведених транзакцій до 5 гектарів. Наступна за розміром група від 5,1 до 20 га – майже удвічі менша і становить 23,1%, п'яту частину від усього земельного масиву, що перебував у ринковому обігу (майже 300 тис. га), ділянки

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

в діапазоні від 5,1 до 20 гектарів. Найбільші за розміром наділи від 20,1 до 60 га становили 10%, а більше 60,1 га лише 2,5% (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Розмір земельних ділянок, що перебували в ринковому обігу, станом на серпень 2023 року.

Джерело: Лісничий Єгор. Стало відомо, хто зараз найбільше купує землі. URL : <https://agronews.ua/news>.

Аналіз першого етапу транзакцій із приватними земельними ділянками сільськогосподарського призначення (табл. 4.1) дозволяє зробити деякі узагальнення:

по-перше, суб'єкти законодавчої ініціативи не врахували радикальні трансформації в земельних відносинах, суб'єктному складі землекористувачів, стану перерозподілу земель з метою їх консолідації через механізм оренди, визначення мінімальних строків платного володіння і користування ділянкою для різних категорій земель і їхнього цільового призначення, встановлених статтею 19 Закону України «Про оренду землі»²⁰⁹ від 6 жовтня 1998 р. № 161, та обсяги тінювих обгородок, здійснених упродовж 20 років до введення мораторію на продаж земельних часток (паїв)²¹⁰;

²⁰⁹ Про оренду землі. Закон України від 06.10.1998 № 161. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²¹⁰ Арсеній Салалайко. ТОП-10 схем привласнення землі до зняття мораторію на продаж. URL : <http://agroportal.ua>.

**РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ**

Таблиця 4.1

**Підсумки першого етапу транзакцій із приватними земельними ділянками сільськогосподарського призначення
(липень 2021– грудень 2023 рр.)**

Показник	01.07.2021– 31.12.2021 (6 міс.)	01.07.2021– 01.07.2022 (12 міс.)	01.07.2021– 01.07.2023 (24 міс.)	01.07.2021– 31.12.2023 (30 міс.)
Всього договорів, тис. од.	62,5	86,7	152	197,9
Всього продано с.-г. угідь, тис. га	150,7	208,3	337,2	435,4
З них для: товарного виробництва	98,9	136,9	217	280,5
<i>відсотків</i>	65,6	65,7	64,4	64,4
ОСГ	46,4	63,4	96,9	118,6
<i>відсотків</i>	30,8	30,4	28,7	27,2
Організації фермерського гос-ва	4,3	6,5	20	31,9
<i>відсотків</i>	2,9	3,1	5,9	7,3
інше	1,1	1,5	3,3	4,4
<i>відсотків</i>	0,7	0,7	1,0	1,0
Категорія угідь, <i>відсотків</i> : рілля	88,7	89,1	89,2	90,1
сіножаті, пасовища	11,1	10,7	10,7	9,7
суміші	0,2	0,2	0,1	0,2
Середня площа ділянки, га	2,1	2,1	2,2	2,2
Середньозважена ціна, тис. грн/га	31,3	29,7	31,8	32,9
Ціна в дол. США, за офіційним курсом НБУ	1151	1017	869	861

Джерело: Моніторинг земельних відносин. Держгеокадастр України. URL : <https://land.gov.ua>.

по-друге, очікування реформаторів щодо земельного буму не справилися з різних причин, зокрема через регуляторні обмеження мирного періоду і російську військову агресію. У другій половині 2023 р. в середньому щоденно укладалось угод купівлі-продажу на площі 529 га, або на 37% менше, ніж до лютого 2022 року. За аналізований період, орієнтовно лише 1% сільськогосподарських угідь на територіях, підконтрольних Україні, було залучено в ринковий обіг;

по-третє, для товарного сільськогосподарського виробництва продано 280,5 тис. га (64,4%), із них для ведення ОСГ – 118,6 (27,2%). На організацію фермерських господарств припадало найменше – тільки 31,9 тис. га, або 7,3%.

З цього приводу можемо назвати кілька, на нашу думку, важливих чинників:

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

а) фізичні особи (фермери) не мали необхідних коштів, у тому числі через збитковість виробництва у 2022–2023 рр., або не могли документально підтвердити легальність заощаджень;

б) відсутність обіцяної державної установи, яка б виконувала функції часткової гарантії кредитів мікро- і малих товаровиробників для купівлі земельної ділянки;

в) потенційні покупці очікують прогнозованої ситуації на місцях, у регіонах і в державі після Перемоги України у війні проти росії;

г) окремі сільськогосподарські товаровиробники розраховують на інвестора-орендодавця, який викупить земельні ділянки (паї) у селян-власників.

По-четверте, суттєво гальмували процес купівлі/продажу земельних ділянок недоліки інструментального забезпечення (блокування реєстрів уперші місяці війни, зарегульованість процедури, ускладнений пошук прийняттого інвестора, неналежне оформлення прав власності, межові суперечки, затягування супроводу угод адвокатами, тіньові земельні обробки, поява недоброчесних компаній-посередників, які співпрацюють із власником земельної ділянки, товаровиробником та інвестором).

По-п'яте, загалом намітилися небажані тенденції, з такими ознаками:

а) велика кількістю сумнівних компаній та фізичних осіб, які здійснюють пошук земельних ділянок на конкретне замовлення;

б) купівля ділянок у селян-власників частково за готівкові кошти;

в) реєстрація намірів транзакції із землею за нереально завищеними цінами;

г) придбання земельних ділянок з метою спекуляції та нерозуміння того, хто ж буде майбутнім власником – аграрій чи інвестор.

По-шосте, якщо порівнювати результати перших шести місяців дії ринку приватних земельних ділянок (01.07.2021–31.12.2021) і аналогічний період 2023 року (01.07.2023–31.12.2023), то за ключовими показниками (кількість укладених договорів, всього продано сільськогосподарських угідь, заявлене цільове використання), відбувся істотний спад. Середньозважена ціна гектара нібито збільшилася на 1,6 тис. грн, але в дол. США за курсом НБУ, який суттєво відрізнявся від реального, вона зменшилася з 1151 до 861, або на 25,2 відсотка. З урахуванням підвищення середньорічного рівня інфляції з

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

9,5% (2021 р.) до 20,2% (2022 р.) ціна земельної ділянки була ще меншою. Така цінова кон'юнктура суперечить висновкам окремих експертів про те, що: «У 2023 році ринок землі був не надто активним, проте ціни на ньому все одно зросли – в середньому на 10,4% у порівнянні з 2022 роком»²¹¹.

За інформацією ТОВ «Доброзем»²¹², станом на 10 липня 2023 року на його сайті запропоновано для продажу 5630 земельних ділянок сільгосппризначення загальною площею 18 340 га з щотижневим приростом до 200 одиниць. Всього товариством проведено понад 400 угод з купівлі/продажу та оренди. Середні показники такі: ціна гектара – 58 тис. грн; розмір селянської ділянки – 2,96 га; чиста дохідність від оренди становить 7,2% річних від її ціни; ціна за нотаріальні послуги купівлі/продажу ділянки дорівнює 10 тис. гривень.

Серед більш ніж 100 активних інвесторів зі всієї України за посередництва ТОВ «Доброзем» – це банкіри, IT-фахівці, топменеджмент корпорацій, власники непрофільного для сільського господарства малого й середнього бізнесу, моряки та інші категорії. Частина з них під час транзакцій перебувала за кордоном. Основними партнерами своєрідного «Маркета землі», що замовляють купівлю земельних ділянок, є агрохолдингові компанії, більшість із яких у структурі власності мають іноземний капітал – Агропродсервіс, Епіцентр агро, Земінвест, Кернел, МХП, Укрлендфармінг, Cugnet Agrosompany. Це передбачувана ситуація, коли ще до відкриття другого етапу ринкового обігу прав на землі сільськогосподарського призначення агрохолдингові компанії активно скуповували орендовані ними ж та інші ділянки через підставних осіб з метою збереження і нарощування своїх земельних банків незалежно від наявності в їхньому капіталі іноземців. Очевидно, що нові інвестори через менші транзакційні витрати на другому етапі земельного ринку також здаватимуть земельні ділянки в оренду переважно великим землевласникам, що прогнозовано призведе до обезземлення мікро-, малих і середніх товаровиробників.

²¹¹ Вінокуров Ярослав. У що було вигідно вкладати гроші минулого року і в чому їх зберігати у 2024-му. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/01/11/708612>.

²¹² Сайт ТОВ «Доброзем». URL : <https://dobrozem.com.ua>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

За даними укладених угод «Доброземом», виділено дві групи інвесторів – активні (безпосередньо беруть участь у пошуках ділянки) і пасивні (повністю довіряють фахівцям компанії). Лише 30% товаровиробників користуються своїм правом переважної купівлі земельної ділянки, що удвічі менше порівняно з довоєнним періодом.

На думку іншого експерта²¹³, процес купівлі/продажу юридично ускладнений і потребує значних коштів, що відлякує потенційних інвесторів. Купівля ділянки передбачає проведення її оцінки сертифікованим спеціалістом (плата від 1000 грн), отримання нотаріально завіреної згоди чоловіка/дружини на угоду (від 500 грн), погодження договору з орендарем ділянки, який за законом має право на першочерговий викуп земельної ділянки, яку він обробляє (у середньому 100 дол. США, включаючи нотаріальне закріплення згоди). Дохід від продажу обкладається 5% податком на прибуток і 1,5% військового збору. Ці витрати начебто має нести продавець, але на практиці найчастіше сума податкових зобов'язань додається до вартості земельної ділянки.

Частково розв'язати порушені проблеми й зменшити тривалість пошуку земельної ділянки пропонують агроблогери, які звертають увагу своїх підписників на інструменти від Української універсальної біржі (УУБ): земельний чат-бот у месенджері *Telegram* чи аналогічний у програмі *Viber*. Завдяки цьому ресурсу здійснюється моніторинг нових оголошень щодо оренди та продажу земельних ділянок. Підписник – агровиробник чи інвестор, вказує, яка саме ділянка його цікавить: оренда чи продаж, площа, район, форма власності (можна вести пошук за ЄДРПОУ організатора чи кадастровим номером ділянки). У разі появи земельної ділянки на торгах з'являється оголошення, що відповідає запитаним критеріям. Чат-бот надсилає посилання на такий аукціон.

Земельні чат-боти від УУБ безкоштовні. До того ж програма не лише здійснює моніторинг земельних лотів, а й надає інші супутні послуги:

а) відповідає на найпоширеніші запитання щодо участі в електронних аукціонах;

---

²¹³ Кравченко Віталій. Рік без мораторію: перші підсумки ринку земель сільськогосподарського призначення. URL : <https://mind.ua/publications/20243928>.

б) інформує про вартість участі у торгах на платформі «Prozorro.Продажі»;

в) підписники можуть залишати відгуки та пропозиції;

г) додається відеоінструкція, як працювати з чат-ботом²¹⁴.

Як вже зазначалося, незважаючи на різні електронні сервіси, від початку війни росії проти України кількість транзакцій із земельними ділянками істотно скоротилася. Якщо до повномасштабної російської агресії щомісяця укладалось 8–9 тис. угод, то за пів року (з жовтня 2022 р. по березень 2023 р.) в середньому 3–5 тис. угод. Напевне, що після Перемоги України над рф, подолання структурних та інституційних шоків, післявоєнної відновлювальної реконструкції аграрного виробництва, розмінування й рекультивациі земель та стабілізації макроекономічних параметрів (дефіциту державного бюджету, валютних резервів і облікової ставки НБУ, інфляції, курсу гривні до світових валют тощо) вартість земельних ділянок може зростати. Оскільки це важливий інвестиційний актив з огляду на виведення частини сільськогосподарських угідь з обробітку внаслідок війни, перспективу відкриття спільного ринку ЄС, загострення продовольчої проблеми у світі тощо. Прогнозовано відбудеться підвищення цін за участі в ринкових транзакціях юридичних і фізичних осіб з можливістю придбавати до 10 тис. га, а також іноземних інвесторів на підставних осіб.

Щодо транзакцій із державними і комунальними сільськогосподарськими ділянками, то ситуація наступна. За повідомленням «KSE Агроцентр»²¹⁵, за рік з моменту відновлення електронних земельних онлайн-аукціонів (листопад 2022 р.) в системі «Prozorro.Продажі» було укладено 180 тис. угод купівлі/продажу площею понад 395,7 тис. га, або 1,13% сільськогосподарських земель на підконтрольних Україні територіях. Місцеві бюджети поповнились на майже 2,9 млрд грн, що на 9% більше ніж за аналогічний період 2022 року. Серед усіх видів правочинів у жовтні 2023 року переважали оренда (42,4%) та успадкування (42,3%). Угоди ж купівлі/продажу становили 12,7% від загальної кількості земельних транзакцій.

---

²¹⁴ Провідні блогери агросфери рекомендують Земельні боти від УУБ. URL : <https://agronews.ua/news>.

²¹⁵ В Україні зафіксовано абсолютний рекорд за кількістю земельних торгів на Prozorro. URL : <https://uaprom.info/news/190804>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

Всього за майже 2,5 року на державних онлайн-торгах кожному п'яту угоду організували приватні виконавці, що продавали арештовані ділянки і власники земельних ділянок. Найактивнішими учасниками електронних аукціонів були приватні особи-підприємці, виробничі кооперативи, фермерські господарства, різні товариства. Разом вони купили або орендували 40 тис. га сільськогосподарських земель. Кількість юридичних осіб серед переможців перевищувала фізичних майже у 1,3 раза. Попит на землі для ведення сільського господарства під час воєнного стану майже не змінився і в середньому становить 3 учасники. Очікувано вартість оренди гектара землі сільськогосподарського призначення під час війни знизилася, водночас медіанна ціна понад 10 тис. за гектар зберігається у Вінницькій, Полтавській та Кіровоградській областях²¹⁶.

Для наближеного розуміння якою може бути політекономія національної моделі ринкового обігу прав на земельні ділянки у повоєнних умовах необхідно активізувати ринок позитивними інституційними імпульсами:

по-перше, внести зміни і доповнення до законодавчих та інших нормативно-правових актів з урахування набутого досвіду й необхідності відновлення земельних відносин на деокупованих територіях та тих, що зазнали змін внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС;

по-друге, прийняти низку земельних та інших законів і підзаконних актів на вимогу малих і середніх товаровиробників, зокрема щодо науково обґрунтованого методу економічної оцінки земель; визначення проселянської мети ринкового обігу прав на земельні ділянки; фінансово-кредитного забезпечення розмінування і рекультивацію порушених сільськогосподарських угідь, забезпечивши доступність оцінювання таких робіт і формування прозорості та справедливості компенсаційних виплат;

по-третє, остаточно прийняти Закон України «Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств» (реєстр. номер 6236 від 24.03.2017).

---

²¹⁶ Бут Сергій. Як реалізується сільгоспземля під час війни на державних онлайн-аукціонах. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/11/28/707100>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Нарешті встановити, що сімейно-фермерський уклад є основою аграрного устрою в Україні та визначити критерії поділу на мікро-, малих, середніх і великих виробників для цілей диференціації політик аграрного та сільського розвитку;

по-четверте, розпочати повноцінну діяльність спеціального Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві (Фонду) для придбання земельних ділянок фермерськими господарствами, які мають в користуванні до 500 гектарів. Варто зазначити, що до відкриття першого етапу земельного ринку, у проекті державного бюджету на 2020 рік передбачалося 4,4 млрд грн, але в остаточному варіанті не виділено. У державному бюджеті на 2024 рік передбачено лише 374 млн грн, або майже в 12 разів менше. Станом на грудень 2023 року статутний капітал Фонду становив всього 735 млн гривень. Разом з тим, за попередніми розрахунками, комерційні банки зможуть прокредитувати, а Фонд надати гарантії на суму 2,8 млрд грн і покривати до 50% фактичної заборгованості кінцевого позичальника²¹⁷. За умови функціонування Фонду у 2024 р. позичальники отримають інвестиційні кредити на термін до 7 років, кредити для купівлі землі до 10 років та обігові кошти на строк до 3 років, з максимальною сумою кредиту на одного позичальника 30 млн гривень.

По-п'яте, імплементувати законодавство України до Європейського зеленого курсу (*The European Green Deal*), запровадження добросесних практик землеробства та програм цільової підтримки мікро-, малих і середніх форм аграрного бізнесу з питань цифровізації процесів в контексті адаптації до фінансових інструментів САП Євросоюзу.

По-шосте, реалізувати програму Євросоюзу *Ukraine Facility* щодо створення в рамках пілотного проєкту геоінформаційної системи масового оцінювання сільськогосподарських земель, налагодження автоматизованого обміну даними на нерухоме майно та відкриття системи публічного моніторингу земельних відносин.

Стосовно ризиків, то для їх мінімізації бажано вжити низку запобіжних заходів. Адже механізми (порядки, процедури, регламенти)

---

²¹⁷ Ковальчук Тетяна. Ринок землі: експерти розповіли про позитивні наслідки відкриття ринку.
URL : <https://agro-business.com.ua/agro/podiia/item/28550>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

виконання законодавчих актів визначаються нормативно-правовими документами Уряду, а виконуються конкретними керівниками і службовцями відповідних державних органів як у центрі, так і на місцях. Із досвіду вітчизняних реформ знаємо, що чиновники всіх рангів, як правило, мають свої амбіції, які не завжди збігаються із національними пріоритетами й інтересами громад. Тож маємо усвідомлювати системні ризики будь-якої моделі, пов'язані з масштабами корупції в земельній сфері. Це виклик, який залишається загрозою національній безпеці, незважаючи на інтенсивне запровадження цифрових технологій як панацеї від різних зловживань. З урахуванням цих та інших ризиків, Урядом у березні 2024 року ухвалено зміни до своїх рішень²¹⁸:

- про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг у сфері земельних відносин;
- здійснення перевірки відповідності набувача або власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним статтею 130 Земельного кодексу;
- подання органами державної реєстрації прав на нерухоме майно та органами, що здійснюють реєстрацію місця проживання фізичних осіб, відомостей, необхідних для розрахунку податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.

На перспективі функціонування ринку сільськогосподарських земель можуть вплинути й інші чинники. Серед них, зокрема:

- а) активізація транзакцій у зв'язку із збільшення граничного розміру для купівлі земельної ділянки однією юридичною і фізичною особою до 10 тис. гектарів;
- б) домінування агрохолдингових компаній через надання першочергового права орендареві на викуп земельної ділянки;

---

²¹⁸ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг у сфері земельних відносин. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.2024 № 86; Про затвердження Порядку здійснення перевірки відповідності набувача або власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним статтею 130 Земельного кодексу України. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.06.2021 № 637; Про затвердження Порядку подання органами державної реєстрації прав на нерухоме майно та органами, що здійснюють реєстрацію місця проживання фізичних осіб, відомостей, необхідних для розрахунку податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2012 № 476. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

в) удосконалення земельних електронних торгів на платформі «*Prozorro.Продажі*», налагодження безперебійного обміну даними реєстрів і діджиталізація всіх процедур у сфері земельних відносин тощо;

г) запровадження автоматизованої системи публічного моніторингу земельних відносин, передбаченого постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2023 р. № 474²¹⁹, який має забезпечити прогнозування динаміки змін у цій сфері, підвищити якість управління земельними ресурсами на державному, регіональному й місцевому рівнях, сприяти поліпшенню інвестиційної привабливості та бізнес-клімату в аграрному секторі;

д) уведення в дію геоінформаційної системи масової оцінки земель і 100%-ве наповнення Державного земельного кадастру. *Довідково:* на грудень 2023 р. зареєстровано 32,9 млн га земель сільськогосподарського призначення, або 77% від загальної кількості;

е) скасування заборони на купівлю/продаж земель державної і комунальної власності;

ж) результати перемовин про набуття Україною статусу повноправного члена Євросоюзу з питань відкриття ринку земель для іноземних фізичних і юридичних осіб. Наприклад, Польща мала 12 років перехідного періоду, Словаччина – 8 років. Поки що рано говорити про те, чи буде Україна взагалі наполягати на такому періоді й на який час. За оптимістичним сценарієм консенсусне затвердження Радою Євросоюзу «переговорних рамок» (директив) можливо після виборів до Європейського парламенту, які пройдуть 6 – 9 червня 2024 року. Разом з тим в експертному середовищі розглядається й песимістичний варіант: ухвалення такого рішення у грудні цього ж року на основі звіту Єврокомісії про прогрес розширення за 2024 рік, що створить для України низку додаткових ризиків.

Нарешті останній чинник за черговістю, який може стати визначальним. Не виключено, що фермерські й галузеві організації аграрної сфери будуть вимагати на неправомочності всіх угод з купівлі/продажу земельних ділянок здійснених під час війни. Тому нині

---

²¹⁹ Про публічний моніторинг земельних відносин. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.05.2023 № 474. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

не рекомендують своїм членам купувати землю через консалтингові фірми²²⁰.

Для такого розвитку подій є певні підстави. Різні громадські організації пропонували відтермінувати уведення другого етапу реформи (з 1 січня 2024 р.) для юридичних осіб від одного до п'яти років з дня припинення або скасування воєнного стану на території України. Пропозиція ініційована Міжнародним форумом «Малі виробники на сторожі продовольчої безпеки: Декларація ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості»²²¹, Всеукраїнським конгресом фермерів²²² і Всеукраїнською Аграрною Радою, яка від імені малого і середнього бізнесу зареєструвала петицію на сайті Президента України, в якій закликала залишити до кінця війни та ще на два роки після припинення або скасування правового режиму воєнного стану ліміт у 100 га як для юридичних, так і для фізичних осіб. Колективне звернення за два тижні набрало необхідні 25 тис. голосів²²³. Терміни відведені на оприлюднення рішення Президента України спливли, але петиція з порушеного питання не була почута. Ця норма пропонувалася проектом Закону «Про внесення змін до розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо відтермінування набуття юридичними особами права на купівлю земельних ділянок сільськогосподарського призначення (*рестр. номер 9341 від 29.05.2023*) та законопроектами № 8295, 9341-1, 10366 подібного змісту.

Проте і Кабінетом Міністрів, і Верховною Радою України вимогою громадськості щодо захисту земельних інтересів малих і середніх фермерських господарств під час війни було знехтувано. Міністр аграрної політики та продовольства України сформулював свою позицію такою заявою: «Маємо рухатись в сторону лібералізації, а не

---

²²⁰ Право на землю. Бюлетень Громадської організації «Платформа знань – аграрний розвиток та сільські інновації». 2023. Вип. 2. С. 13. URL : https://arci.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Bulletin-Land_UKR.pdf.

²²¹ Резолюція Міжнародного Форуму «Малі виробники на сторожі продовольчої безпеки: Декларація ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості». URL : <http://ief.org.ua>.

²²² Всеукраїнський Конгрес Фермерів виступає проти відкриття ринку землі для юридичних осіб під час війни. URL : <https://agronews.ua/news>.

²²³ Дукун Андрій. Війна – вагомий привід запускати запобіжники на ринку землі. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/11/24/706947>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

жорсткого регулювання. Тому що війна – це причина навпаки рухатись швидше з реформами. В першу чергу ми маємо самі дбати про себе. Бізнес сентиментами не керується. У нас мають бути зручні правила, не гірші ніж в країнах, де готові вкладати гроші»²²⁴. Це ще одне характерне свідчення того, що в Україні традиційно розраховують лише на великі іноземні інвестиції, недовіряючи вітчизняним малим і середнім підприємствам. Крім того, немало експертів, які продовжують вірити в магічну силу стихійного ринку земельних ділянок, який все врегулює в автоматичному режимі. Наприклад, Андрій Дем'янович, засновник сервісу *Feodal*, заявив: «Я вірю в саморегуляцію ринку. За десять років він себе відрегулює та почне працювати. Молоді люди, які живуть у Києві, почнуть купувати-продавати землю. Вони куплять її зараз, потім захочуть продати і ціна буде рости. Хтось буде агрегувати землю у великі ділянки і так воно врегулюється»²²⁵. Щодо молодих земельних спекулянтів, які живуть в Києві, як кажуть в такому випадку: коментарі зайві.

Наголошується, що завдяки відкриттю ринку земельних ділянок для юридичних осіб з 1 січня 2024 року, очікується зростання вартості землі приблизно на 40%, а отже і капіталізація ринку земель збільшиться до майже 50 млрд дол. США. Лібералізація та прозорість транзакцій дозволить підвищити коефіцієнт ліквідності землі до показників розвинутих країн: з 0,35 до 0,6–0,8. У свою чергу, автоматично зросте обсяг можливого кредитування під її заставу²²⁶. Неоліберальні проєкти щодо ринку земель в українській інтерпретації докладно висвітлені у розділі 2 цього дослідження. Лише додам, що прогнози МВФ на 2021–2031 рр. вже не такі оптимістичні²²⁷: відкриття ринку сільськогосподарських земель для іноземців в середньому за рік забезпечить зростання ціни на 19,43%, а ВВП підвищуватиметься на 1,26 відсотка.

²²⁴ За: *Кознова Олександра*. З 1 січня 2024 року запроваджується другий етап земельної реформи. URL : <https://biz.ligazakon.net/news/224258>.

²²⁵ *Гордійчук Дана*. Десять тисяч гектарів в одні руки. Що змінює для українців новий етап земельної реформи. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/01/8/708488>.

²²⁶ Земельний ринок в Україні. Аналітичний огляд за 4 квартал та грудень 2023 року. *Олег Нів'євський, Роман Нейтер, Еліна Юрченко та ін.* Електрон. дані. Режим доступу. КШЕ_ринок земель_2023.pdf.

²²⁷ Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки. URL : ef.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/Ukrainian-agriculture-in-wartime_resilience-reforms-and-markets_UKRAINIAN.pdf.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

Важливо наголосити, що політика ринкового фундаменталізму є дистанційованням від практик у цій сфері аграрних відносин країн-членів Євросоюзу, де в більшості країн забезпечується фермерський уклад сільського господарства. Наприклад, у статті 23 Конституції Польської Народної Республіки, ухваленої 1997 року, записано, що «основою аграрного ладу держави є сімейне господарство»²²⁸, а Закон «Про формування системи сільського господарства» від 11 квітня 2003 р. № 64 вимагає від держави протидіяти концентрації сільськогосподарських угідь та обмежити продаж таких земель фізичним особам. Така увага до малих форм господарювання на селі не випадкова і пояснюється не польською специфікою галузі, а збереженням робочих місць, диверсифікацією доходів, екологоощадністю виробництва, високою стресостійкістю до різних форс-мажорних обставин тощо. В основі їхньої мотивації не економічна, а соціальна ефективність, не прагнення до конкурентних переваг над великими компаніями, які керуються експортно орієнтованими бізнес-інтересами щодо максимізації прибутку за рахунок ефекту від масштабів виробництва, а першочергове самозабезпечення продовольством потреб членів сім'ї внутрішнього ринку держави. Це неодноразово було підтверджено власним досвідом нашої країни у кризові 1990-ті рр., під час пандемії *COVID-19* і перші місяці повномасштабної російської агресії, коли ОСГ, присадибні й дачні ділянки виконали важливу соціальну місію своєрідної подушки продовольчої безпеки для значної частини населення.

В Україні ж домінують агрохолдингові структури, не створена спеціальна земельна агенція, не визначена національна мета ринкового обігу прав на сільськогосподарські угіддя (купівля/продаж або ринок заради ринку не може бути метою), нехтуються кваліфікаційні вимоги до набувачів земельних ділянок у власність, обов'язковість проживання в сільській місцевості тощо²²⁹. Переважне право в окремих країнах-членах ЄС також є, але, на відміну від нас, для створення умов придбання земельної ділянки тими, хто безпосередньо її оброблятиме.

---

²²⁸ Конституція Польської Республіки. URL : <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-95945920>.

²²⁹ Юрченко І. В. Основні проблеми ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. Агросвіт. 2024. №1. С. 46–55. ORCID ID: URL : <https://orcid.org/0000P0002P4967P1994>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Стосовно заборони на продаж земель сільськогосподарського призначення іноземцям, то, як показує практика Євросоюзу, напрацьовано безліч відносно легальних схем як обійти таку норму до проведення загальноукраїнського референдуму з цього питання. Сергій Даців²³⁰ вважає, що в багатьох країнах-членах об'єднання діяли різноманітні схеми обходу заборони на придбання землі іноземцями. Наприклад, в Угорщині укладалися контракти без зазначення дати, яку проставляли і реєстрували в земельних книгах після зняття заборони. Кількість аграрних угідь, проданих за такою схемою, оцінюється майже в мільйон гектарів. У Польщі продаж землі іноземцям був заборонений до 2016 року. Це не завадило придбати близько 200 тис. га компаніями з Нідерландів, Данії, Німеччини, Британії із залученням номінальних покупців – поляків, які купували сільськогосподарські землі й готові були її передати своїм «довірителям» після зняття заборони.

З урахуванням зазначеного, експерт вважає:

по-перше, заборона на продаж сільськогосподарської землі іноземцям – це традиційна практика й одна з умов європейського шляху для країн Центральної і Східної Європи та Балтії;

по-друге, різні можливості обходу цієї заборони – це відпрацьовані схеми, які свого часу успішно використовували сусіди України, що є членами Євросоюзу;

по-третє, заборона на придбання землі іноземцями у такому варіанті, як вона існує в законодавстві України, не має перспектив у контексті приєднання України до Європейського Союзу.

Якою буде ціна української моделі земельного ринку суспільство зможе оцінити лише у віддаленій перспективі. Разом з тим не виключено сценарій, за яким припинення або скасування воєнного стану викличе нову хвилю масових протестів і гострої дискусії щодо екзистенційного значення аграрних земель, важливості продовольчого самозабезпечення населення країни, необхідності збереження наявних та створення додаткових робочих місць у сільській місцевості, дотримання засад сталого розвитку економіки тощо. Це стане поштовхом для запровадження нової проселянської моделі ринкового обігу прав

---

²³⁰ *Даців Сергій*. Продаж землі іноземцям: сценарії для України на шляху до ЄС. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/02/16/709981>.

4.1. Перебіг першого етапу ринкового обігу прав на приватні сільськогосподарські землі

на сільськогосподарські угіддя, в якій більше не домінуватимуть олігархія і корупція, а земля й інші природні ресурси будуть належати народові України, належно контролюватися державними інститутами, структурами громадянського суспільства й працювати на добробут людей.

На час завершення цієї праці незрозумілою залишалася ситуація з відкладеним розглядом Конституційного подання групи народних депутатів щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін і доповнень до земельних актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 р. № 552 та окремих положень Земельного кодексу України. Конституційний Суд у проєкті рішення, яке було схвалено в першому читанні та взято за основу, вказав на невідповідність чинного Закону, що скасував мораторій на ринок земель, статті 13 Конституції України.

4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання

4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади

На офіційному рівні очільниками державних органів влади не приховується, що земельні відносини в Україні є однією із найбільш корумпованих сфер державного управління. Всі аграрії та громадяни, які оформляли права власності на земельну ділянку для ведення ОСГ, індивідуального чи колективного садівництва, городництва, дачного будівництва й мали справу з уповноваженими на це чиновниками, знають це із власного досвіду. Для суспільства стала зрозумілою логіка високопосадовців і політиків щодо мораторію на купівлю/продаж земельних ділянок лише після оприлюднення Держгеокадастром України²³¹ масштабів оборудок із державними землями, площі яких зменшилися вдвічі – від 10 до 5 млн га. Саме стільки державних земель було виведено у приватну власність через схеми безоплатної приватизації до 2 га нібито для ведення особистого

---

²³¹ Країна фактично розграбована, землю вже поділили. Інтерв'ю з головою Держгеокадастру України Романом Лещенком. URL : <https://www.epravda.com.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

селянського господарства. Незаконних власників земельних ділянок відомство мало б оприлюднити після оцифрування паперових даних. На жаль, це схоже на черговий піар-хід для привернення уваги суспільства до відомства й персоналій, що претендували на лаври «великих реформаторів» XXI століття.

Коли йдеться про земельні оборудки, то плутократичне мислення і опортуністична поведінка осіб, які, не маючи будь-яких моральних застережень, прагнуть «збирати урожай там, де нічого не садили, жати там, де нічого не сіяли»²³². Побічно про це свідчить і постанова Верховної Ради України від 1 лютого 2022 р. № 2034, якою у відповідь на численні сигнали з місць було створено Тимчасову слідчу комісію (ТСК) з питань розслідування можливих фактів незаконного та неефективного проведення органами державної влади, органами місцевого самоврядування заходів щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції земельних відносин (земельної децентралізації).

Тимчасова слідча комісія мала б розслідувати факти:

✓ незаконності підстав передачі у власність та користування земель державної власності до набрання чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28 квітня 2021 р. № 1423;

✓ незаконного й неефективного користування та розпорядження землями державної і комунальної власності, у тому числі передаваними у комунальну власність відповідно до згаданого Закону;

✓ повноти надходжень до бюджетів плати за землю та інших податків, пов'язаних із користуванням землями сільськогосподарського призначення;

✓ наявності актуальних відомостей про межі територій в обсязі, що дає змогу розмежувати землі певних громад.

Звіт ТСК про виконану роботу мали б заслухати у Верховній Раді не пізніше шестимісячного строку з дня її утворення, тобто до 1 липня 2022 року. Проте через війну виконати поставлені перед нею завдання практично не можливо, оскільки на встановлену дату більше 20%

---

²³² Від Матвія 25.14-29.UMT. URL : <https://www.bible.com/uk/bible/204/MAT.25.14-29.UMT>.

4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання
4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади

території України перебувало під тимчасовою окупацією РФ (без урахування окупації окремих районів Донецької і Луганської областей та анексії АР Крим у 2014 р.). Однак маємо бути реалістами: зловживання владою і земельні афери під час правового режиму воєнного стану на контрольованих Україною територіях нікуди не поділися. Як кажуть в народі: у каламутній воді завжди є бажаючі порибалити. Підтвердженням цього прислів'я є численні звернення з місць від постраждалих землевласників і землекористувачів.

За період дії мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення чимало ділянок розподіляли і привласнювали за допомогою різноманітних обхідних схем за сприяння й участі посадовців Держгеокадастру, райдержадміністрацій, голів сільських рад та інших чиновників, наділених державними функціями у сфері земельних відносин під захистом правоохоронних органів. Згідно з результатами дослідження адвокатської компанії *Mitrax*, з посиленням на інформацію НАБУ²³³, протягом 2014–2017 рр. лише виявлені хабарі посадовцям у зв'язку із земельною корупцією переважали 2,5 млн грн, 70 тис. дол. США і 300 тис. євро. Це лише виявлені й задокументовані хабарі. Станом на грудень 2020 року відкрито 25 справ, які стосуються корупційних схем із державними землями. Втрати держави й місцевих громад від них у цілому становлять 450 млн грн та 7 тис. га землі.

Як вважає Арсеній Салалайко, головний виконавчий директор компанії *Mitrax*, найчастіше застосовують для заволодіння землею такі обхідні схеми:

- передача землі у вигляді корпоративних прав (головний негатив – виведення з обробітку орних земель внаслідок тривалих пошуків господаря на «готовий бізнес»);
- оренда на 49 років з перспективами подальшого викупу (власники агрохолдингів за 10 років (2010–2020) вже зосередили в одних руках до 40% таких земель, що частково убезпечує їх від продажу ділянок орендодавцями третім особам через механізм першочергового права купівлі);

---

²³³ Салалайко Арсеній. ТОП-10 схем привласнення землі до зняття мораторію на продаж.
URL : <http://agroportal.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

- оренда невитребуваних паїв (у Сумській, Миколаївській, Полтавській областях частка таких земель досягає 30%);
- безкоштовна державна земля «не для всіх» (згідно із Земельним кодексом України право на безкоштовну ділянку розміром до 0,12 га для садівництва, до 0,25 га для будівництва житла, до 2 га для ведення ОСГ має будь-який громадянин);
- залучення пільгових категорій громадян, зокрема, учасників АТО з можливою зміною цільового призначення ділянки та її викупу (інколи пільговик навіть і не підозрює, що став учасником земельної афери);
- отримання до 2 га землі для ведення ОСГ через підставних осіб з використанням принаймні двох варіантів: передача земельної ділянки через генеральну угоду особі, пов'язаній з агрохолдингом, або іншим великим землевласником; укладення договору оренди з формальними власниками строком на 49 років;
- відчуження земельної ділянки через фіктивний борг (з 2020 р. ця схема застосовується менше);
- тіньова передача земельної ділянки в суборенду державними установами з використанням договорів підряду або нелегально за особистою домовленістю між керівництвом державного підприємства та аграрієм.

Якщо будь-яка напрацьована оборудка заволодіння земельними ділянками втрачає актуальність чи зупиняється правоохоронними органами, з'являється кілька нових. У сприятливому середовищі тіньових афер із земельними ділянками значних масштабів набула корупція, яку публічно визнають центральні та місцеві органи влади, про що неодноразово в різних контекстах вже йшлося у цій праці. Проте загрози для стійкого розвитку не лише аграрної сфери, а й економіки держави залишаються реальними.

Як підтверджують дослідження та численні заяви постраждалих через електронні ЗМІ, повномасштабна війна російського агресора проти України не поставила на паузу корупцію у сфері земельних відносин. Не випадково послі держав «Групи семи» в Україні закликали Верховну Раду відновити електронне декларування та публічний доступ до реєстру декларацій, звітність політичних партій, які було

4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання
4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади

призупинено з початком війни, а також посилити спроможність Національного антикорупційного бюро України і Спеціалізованої антикорупційної прокуратури²³⁴. Визнається, що одночасно з розвитком незалежної судової системи ці органи боротьби зі зловживаннями чиновників на найвищому рівні державної влади є ключовими для стійкості України під час війни та в період післявоєнної відбудови.

З урахуванням викладеного, очевидно, що не сприятиме викориненню корупції закон № 3065²³⁵, який вносить зміни до законодавчих актів з метою скасування перевірки відповідності набувача земельної ділянки сільськогосподарського призначення для садівництва площею не більш як 0,25 га, а також для ОСГ площею до 2 га, розташованих у межах населених пунктів. Адже за окремими проявами її масштаби збільшилися. Три хвили телефонних інтерв'ю, проведених компанією *Info Sapiens* на замовлення USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО) у липні – серпні 2021-го (...), 2022-го (754) і 2023 р. (1010 респондентів) серед представників мікро-, малих і середніх підприємств (кількість опитаних у категорії «середні підприємства» є найменшою, а саме – 29 од. у 2021 р., 46 – 2022 р. і 52 од. у 2023 р.) в усіх областях, включно з тимчасово окупованими територіями України після 24 лютого 2022 р., показали невтішні результати²³⁶.

Для розуміння змісту й гостроти дослідження надаємо окремі методологічні роз'яснення. Розрахунок відсотка мікро-, малих і середніх підприємств (ММСП), які повідомляли, що стикалися з корупцією у земельних відносинах за останній рік, відбувався при дотриманні двох умов:

Перша – відповіли «Так» на принаймні одну з ситуацій у запитанні «Чи стикалося Ваше підприємство з такими ситуаціями у вирішенні земельних питань з органами влади за останній рік?»:

- Звернення щодо приватизації земельної ділянки;

²³⁴ Посли G7 закликали Раду відновити електронне декларування для запобігання корупції. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/10/7155954>.

²³⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання вчинення нотаріальних та реєстраційних дій при набутті прав на земельні ділянки». Закон України від 02.05. 2023 № 3065. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²³⁶ Програма USAID АГРО презентує результати дослідження «Прояви корупції серед підприємств агросектору в 2022 році». URL : <https://kharkivoda.gov.ua/news/117130>.

**РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ**

- Звернення щодо оренди земельної ділянки державної або комунальної власності;
- Зареєструвати (отримати кадастровий номер) на земельну ділянку (яка вже знаходиться у власності чи користуванні);
- Звернення щодо поділу чи об'єднання земельних ділянок;
- Звернення Вашого підприємства щодо оформлення спадщини на земельну ділянку;
- Зареєструвати право власності чи право користування земельною ділянкою у реєстрі речових прав;
- Отримати витяг з кадастру про земельну ділянку або про її НГО;
- Змінити цільове призначення земельної ділянки;
- Взяття в оренду ділянки з водним об'єктом;
- Поновлення (продовження) договорів оренди землі;
- Визначення ставки орендної плати чи земельного податку за користування земельною ділянкою державної та комунальної власності;
- Участь у земельних торгах;
- Погодження, експертиза, затвердження документації із землеустрою.

Друга – відповіді «Так» на принаймні одну з обставин у запитанні «Чи в цій ситуації виникали обставини, коли»:

- Чиновники/посадові особи своєю поведінкою давали зрозуміти (натякали), що вони очікують винагороди /подарунка;
- Чиновники/посадові особи прямо, не приховуючись, вимагали винагороду/подарунок;
- Землевпорядники або чиновники натякали на можливість вирішення проблем через певних осіб/через особисті зв'язки;
- Чиновники/посадові особи пропонували зробити внески в благодійні фонди.

Критерії відбору для інтерв'ю мікро-, малих і середніх підприємств

Категорії підприємств	Кількість працівників	Річний оборот, грн	Щорічний балансовий звіт (активи), грн
Середнє	<300	3–15 млн	3–15 млн
Мале	<50	100 000–3 млн	100 000–3 млн
Мікро	<10	<100 000	<100 000

4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання
4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади

Частка опитаних ММСП, які вважають, що корупція у земельних відносинах всеохоплююча або досить поширена, знизилась у 2022 р. порівняно з 2021-м (з 65% до 56%), у тому числі, мікро- (з 64 до 57), малі (з 56 до 46) і середні (з 86% до 48%). Найбільш поширеним видом корупції за останній рік понад половину ММСП зазначають створення штучних проблем і затягування процедур у часі.

На запитання «Які з видів корупції, на Вашу думку, є найбільш поширеними за останній рік?» відповіді серед усіх респондентів розподілилися так:

- «Отримання неправомірної вигоди для себе або іншої особи через використання службових повноважень чи свого становища та пов'язаних з ними можливостей» (2021 р. – 46%, 2022 р. – 42%);
- «Хабарництво» (39, 35%); «Участь чиновників у бізнесі через родичів чи довірених осіб» (47, 43%);
- «Відкати» (37, 29%);
- «Навмисне викривлення законів та інших нормативно-правових актів» (41, 34%);
- «Конфлікт інтересів у зв'язку з наявністю у посадової особи підприємств чи корпоративних прав» (30, 28%);
- «Створення штучних проблем та затягування процедур у часі» (57, 55%);
- «Вимагання чиновником подарунків для себе чи третіх осіб» (2021 р. – 23, 2022 р. – 15%).

Якщо на загал і серед мікропідприємств є певне зниження неправомірних дій у земельних відносинах, то серед категорії «малі підприємства», навпаки, збільшення випадків за всіма видами корупції, крім «Відкатів». Тут відмічається зниження з 39% у 2021 р. до 32% у 2022 р., проте до середнього показника серед усіх опитаних, відсоток інцидентів, пов'язаних з відкатами, залишається вищим на 2 і 3% відповідно. Збільшилася кількість представників середнього бізнесу, що відчували посилення корупційного тиску за трьома із восьми видів:

- ✓ «Участь чиновників у бізнесі через родичів чи довірених осіб» – з 34 у 2021 р. до 41% у 2022 році;
- ✓ «Створення штучних проблем та затягування процедур у часі» – з 59 до 61 відсотків;

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

✓ «Вимагання чиновником подарунків для себе чи третіх осіб» – з 3% до 11 відсотків.

На запитання «Чи стикалося Ваше підприємство у вирішенні земельних питань з такими ситуаціями з органами влади за останній рік?» відповіді також були невтішними, адже у липні–серпні 2022 року, порівняно з таким же періодом попереднього року, із семи запропонованих позицій за чотирма відзначалося посилення корупційного тиску на аграрний бізнес незалежно від розміру активів. Зокрема за такими зверненнями:

– «Отримати витяг з кадастру про земельну ділянку або про її НГО» (з 31 до 35%);

– «Зареєструвати право власності або право користування земельною ділянкою у реєстрі речових прав» (з 23 до 25%);

– «Поновлення (продовження) договорів оренди землі» (з 20 до 24%);

– «Зареєструвати (отримати кадастровий номер) земельну ділянку, яка вже знаходиться у власності чи в користуванні» (з 21 до 22%).

Незважаючи на зменшення корупції за іншими опціями, якто: «Звернення щодо оренди земельної ділянки державної або комунальної власності», «Погодження, експертиза, затвердження документації з землеустрою», «Визначення ставки орендної плати чи земельного податку за користування земельної ділянки державної та комунальної власності», різниця незначна і коливається від 24 до 19 відсотків.

Це в середньому серед усіх 754 опитаних підприємств, але по малих і середніх підприємствах ситуація з корупцією значно складніша і за останні два роки має тенденцію до погіршення:

– для отримання витягу з кадастру про земельну ділянку або про її НГО малі підприємства стикалися з таким явищем частіше, адже збільшення становило 9 в.п. (з 30 у 2021 р. до 39% у 2022 р.), середні підприємства – 16 в.п. (з 45 до 61%);

– для поновлення (продовження) договорів оренди землі – 11 в. п. (з 27 до 38%) та 17 в. п. (з 41 до 58%);

– зареєструвати право власності чи право користування земельною ділянкою у реєстрі речових прав зростання 9 в. п. (з 22 до 31%) та 16 відповідно.

У зоні підвищеного корупційного ризику під час вирішення земельних питань з органами влади перебуває середній бізнес, оскільки

4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання
4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади

майже вдвічі частіше стикається з неправомірними явищами порівняно з іншими господарюючими суб'єктами. Дослідження програми *USAID АГРО* проводилося також щодо інших категорій земель. Відмічається, що протягом 2022 року респонденти найчастіше мали справу з корупційною ситуацією з нагоди приватизації земельних ділянок та оренди із водними об'єктами.

На думку представників підприємств, антирейтинг органів влади за рівнем корупційних дій у 2021, 2022 і 2023 рр. залишався незмінним:

1. Держгеокадастр (його органи на місцях) – зростанні від 34 у 2021 р. до 36% у 2022 році;
2. Сільська рада/рада ОТГ/селищна рада/міська рада – з 27 до 28 відсотків;
3. Місцеві державні адміністрації – з 15 до 12 відсотків;
4. Органи архітектури та містобудування – 10% два роки поспіль;
5. Органи з питань екології – з 6 до 8 відсотків;
6. Державна фіскальна служба – з 8 до 7 відсотків;
7. Державний реєстратор прав, Центри надання адміністративних послуг, Державне підприємство «*Prozorro.Продажі*» – 3 відсотка;
8. Органи охорони культурної спадщини, Військово-цивільні адміністрації (включено у 2022 р.) – 2 відсотка;
9. Державне підприємство сприяння реалізації державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів або посадових осіб – 1% у 2021, 2022 і 2023 роках.

Як відомо із судової практики, корупція виникає за умови, коли є домовленість мінімум двох заінтересованих сторін, обладки яких, як правило, прикриваються силовими структурами. Тож цікавим було запитання серед тих респондентів, які стикалися з проявами корупції при вирішенні земельних питань: «Чому Ви не повідомляли про факти корупції?». При цьому реципієнти могли обрати всі релевантні варіанти відповідей, які розподілилися наступним чином:

- а) «Через недовіру до органів влади» (2021 р. – 52%, 2022 р. – 43, 2023 – 39%);
- б) «Тому що від нашої заяви нічого не залежить (55 і 45%)»;
- в) «Тому що органи влади є бездіяльними» (43 і 43%);
- г) «Через можливі репресивні дії з боку органів влади» (43 і 35%);

д) «Інше» (8 і 5%);

е) «Важко відповісти» (у 2021 р. – 5, 2021 р. – 1%).

За висновками експертки агентства *Info Sapiens* Тетяни Костюченко²³⁷, опитування у липні-серпні 2023-го, порівняно з 2021 і 2022 рр. дали такі результати:

1. Суб'єктивне сприйняття корупції мікро-, малих і середніх підприємств (ММіСП) у сфері земельних відносин не змінилося.

2. Знизилася частка ММіСП, що за 2023 рік стикалися з корупційними обставинами при отриманні витягу з кадастру про земельну ділянку/про її НГО.

3. Майже удвічі зросла частка ММіСП, що повідомляли про факти корупції за 2023 рік.

На основі матеріалів дослідження програми *USAID* АГРО можна зробити загальний висновок про те, що боротьба з корупцією у земельній сфері ще навіть не розпочиналася, незважаючи на цифрову трансформацію сервісів («залізо не бере хабарів»), неодноразову реорганізацію органів влади, часту зміну топчиновників, звіти правоохоронних органів про вжиття превентивних заходів чи регулярне виявлення земельних об'єктів. Складається враження, що корупція – складова українського менталітету, а в повсякденних реаліях – це мастило, яке зменшує тертя шестірні, а без неї державний механізм, що приводить у дію земельні відносини заіржавіє, а далі може взагалі забуксувати. У той же час, підбиваючи попередні підсумки першого етапу реформи, очільник Мінагрополітики України заявляв про те, що: «Законодавство про ринок землі побудовано прозоро, унеможлиблюючи застосування корупційних схем»²³⁸.

Додає стриманого оптимізму те, що кількість тих підприємців, кому все ще «важко відповісти» зменшилася уп'ятеро – з 5 до 1%. Це свідчить про зменшення рівня толерантності до корупційних дій на місцях. Водночас не потрібно бути провидцем, щоб спрогнозувати масштабування корупції із настанням другого етапу ринку земельних ділянок сільськогосподарського призначення, коли легалізують свій статус-кво агрохолдинги і пов'язані з ними структури.

---

²³⁷ Костюченко Тетяна. Малий бізнес спостерігає збільшення рівня корупції в агросекторі. URL : <https://agrotimes.ua>.

²³⁸ Сольський Микола: будь-які заяви про відкладення етапів ринку землі не повинні впливати на хід реформи. URL : <https://minagro.gov.ua/news>.

4.2. Причини і наслідки масштабної корупції у сфері земельних відносин та шляхи її подолання
4.2.1. Рівень земельної корупції серед місцевих органів державної влади

Як правило, активізують свою протиправну діяльність земельні спекулянти, у тому числі «піраньї» (наживаються на викупі окремих земельних ділянок у середині цілісного поля) та власники різних непрофільних щодо аграрної галузі капіталів сумнівного походження.

Ще одне явище ускладнює ринковий обіг прав на земельні ділянки, підвищує ризики добросовісного аграрного бізнесу, погіршує інвестиційну привабливість галузі та псує міжнародну репутацію країни – це рейдерство. Для захисту бізнесу, майна, майнових та інших прав програмою USAID АГРО було створено спеціальну Громадську антирейдерську платформу, яка об'єднала зусилля заінтересованих організацій, галузевих асоціацій аграрної сфери, професійних об'єднань товаровиробників і органів влади²³⁹.

За даними ресурсу Опендабот, у 2015–2020 рр. кількість кримінальних проваджень за рейдерство в усіх видах економічної діяльності зросла майже втричі – з 290 до 849 справ²⁴⁰. На думку експертів, ця тенденція зберігатиметься й надалі, особливо почастишали такі дії під час війни. Найбільше скарг з питань оренди сільськогосподарських земельних ділянок. Однак не всі правопорушення доходять до стадії розгляду органами досудового розслідування. Оскільки рейдерство набуло масштабів загрози національній безпеці, до нього нарешті починають застосовувати превентивний підхід. На час воєнного стану для підвищення безпеки відомостей щодо прав громадян на нерухомість і прав бізнесу було запроваджено додаткові обмеження доступу державних реєстраторів до відповідних реєстрів.

Проте й вони не захистили господарську діяльність. Після спаду в перший рік війни, кількість справ про рейдерство в країні зросла майже втричі. За підсумками 2023 року було зафіксовано 363 випадки рейдерства (у 2021 р. – 597, 2022 – 131). Більшість проваджень відкривається за підробку документів, але лише 61 (17%) справа дійшла до суду. Для порівняння. У 2019 р. до суду надійшло 4% проваджень, у 2021-му – 223 (37%), а у 2022 – 21 (16%)²⁴¹.

---

²³⁹ В Україні відкрили гарячу лінію для випадків рейдерства. URL : <https://agronews.ua/news>.

²⁴⁰ Громадська антирейдерська платформа. URL : <https://opendatabot.ua/business>.

²⁴¹ Лише 17% справ про рейдерство торік доходили до суду. URL : <https://opendatabot.ua/analytics/raiders-2023>.

4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання

З метою створення сприятливих умов для реалізації інвестиційних проєктів під час правового режиму воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій шляхом спрощення процедури зміни цільового призначення земельних ділянок, ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України для залучення інвестицій з метою швидкої відбудови України» від 26 лютого 2024 р. № 3563²⁴². Актом передбачено спрощення процедури зміни цільового призначення сільськогосподарських земель за межами населених пунктів для будівництва промислових об'єктів. Зміни не поширюватимуться на землі:

- ✓ віднесені до категорій природно-заповідного фонду, іншого природоохоронного призначення;
- ✓ історико-культурного призначення;
- ✓ водного фонду;
- ✓ рекреаційного та лісогосподарського призначення.

За словами одного з ініціаторів законопроекту, власники земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які намагалися побудувати на ній промислове підприємство, стикалися з корупцією, бюрократією та непрогнозованими строками. На це витрачалося від 1 до 3 років. Спрощена процедура дозволить змінювати цільове призначення землі орієнтовно за 1,5 місяці²⁴³.

Протилежної думки фахівці Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, що надали негативний висновок до другого читання законопроекту, який не враховано. Зокрема звернули увагу на ті положення законопроекту, що не відповідають Конституції України та не узгоджуються з іншими законами України. За відсутності на законодавчому рівні унормування понять «об'єкти рекреаційної інфраструктури», «об'єкти вольєрного господарства», «центри реабілітації диких тварин» тощо заклада-

---

²⁴² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України для залучення інвестицій з метою швидкої відбудови України. Закон України від 26.02.2024 № 3563. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁴³ Депутати пропонують спростити процедуру зміни цільового призначення земельних ділянок. URL : <https://biz.ligazakon.net/news/221795>.

4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання

ється можливість неоднакового їх застосування та корупційних ризиків. Наголошується, що землі сільськогосподарського призначення – це гарантія забезпечення економічної і продовольчої безпеки, які є складовими національної безпеки України²⁴⁴. Ще категоричніші представники експертного середовища, оскільки вважають, що Закон № 3563 породжує додаткові корупціогенні фактори і сприятиме подоланню запобіжників, передбачених антикорупційною реформою²⁴⁵. Про постанову Кабінету Міністрів України, яка схвалила антикорупційну програму на 2023–2025 рр., ітиметься далі в ширшому контексті цього дослідження.

Неоднозначну реакцію у спеціалістів і заінтересованих організацій через корупційні ризики викликає Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель фізичними особами та суб'єктами державного сектору економіки» від 27 липня 2023 р. № 3272²⁴⁶. Мінагрополітики, як ініціатор цього законопроекту, обґрунтовує необхідність його прийняття кількома причинами:

- низькою ефективністю використання земель сільськогосподарського призначення державної форми власності;
- титул постійного користування земельними ділянками не дає права розпоряджатися земельною ділянкою, у тому числі здавати її в оренду. Це призводить до зменшення надходжень до місцевих бюджетів, оскільки державні підприємства сплачують податок не більше 1% від НГО сільськогосподарських угідь, а не орендну плату, яка при визначенні орендаря на земельних торгах перевищує 20% від такої оцінки;
- поширеним явищем стало укладення «квазі-договорів оренди земельних ділянок» під виглядом договорів про спільну діяльність,

---

²⁴⁴ Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку зміни цільового призначення земельних ділянок для залучення інвестицій з метою швидкої відбудови України» (реєстр. № 9627). URL : <https://itd.rada.gov.ua/c3b3cf4ae-268a-40d5-a570-933f01dfe0f3>.

²⁴⁵ Могильний Георгій. Чому не спрацювали антикорупційні бар'єри? Президент підписав скандальний законопроект № 9627. *Дзеркало тижня*. 4 березня 2024 року. URL: <https://zn.ua/ukr>.

²⁴⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель фізичними особами та суб'єктами державного сектору економіки. Закон України від 27.07.2023 № 3272. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

а так звана орендна плата часто сплачується готівкою в кишеню керівникам державних підприємств.

Пропонується створення організаційно-правового механізму заміни титулу права постійного користування на право оренди земельних ділянок. Господарюючі суб'єкти, у постійному користуванні яких перебувають аграрні угіддя загальною площею не менше 100 га, будуть реорганізовані в товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), які матимуть права орендодавців.

На думку науковців, Закон № 3272 є неприкритою атакою на особливо цінні дослідні землі НААН і наступом на аграрні державні підприємства, а по суті – на селекцію, насінництво, наукові дослідження тощо. Відсторонення власника майнового комплексу від участі у зміні юридичного статусу підприємства порушує ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності». Крім того, окремі пропозиції не відповідають нормам антикорупційного законодавства і практично легалізують передачу земель науково-дослідних установ і аграрних навчальних закладів у приватну власність. *Довідково.* Станом на 1 січня 2023 року загальна земельна площа майже 200 державних підприємств НААН становила 404,9 тис. га (1,0–1,3% від сільськогосподарських угідь України), з них рілля — 327,8 тис. гектара.

Разом із тим науковці визнають, що систему управління землями державних підприємств необхідно реформувати, запровадивши прозорі механізми моніторингу за цільовим і ефективним використанням, у тому числі для потреб аграрної науки й освіти. «Вони до неї не лише готові, але й вже роблять це. Та при цьому, потрібно максимально прибрати корупційні ризики і забезпечити подальший розвиток однієї з ключових галузей АПК — української науки»²⁴⁷. Між іншим, Верховна Рада України відмовилася затвердити проміжний звіт Тимчасової слідчої комісії з питань розслідування фактів корупції на державних підприємствах, в установах та організаціях НААН. Це означає, що вона не виконала поставлених перед нею завдань і згідно процедури припинила існування²⁴⁸.

---

²⁴⁷ *Балян Ануш.* В Україні аграрна наука опинилася під загрозою занепаду. URL : <https://agrotrend.com.ua>.

²⁴⁸ *Пенеля Валерія.* У парламенті розпустили слідчу комісію, яка займалася корупцією в НААН, її голова Гунько сидить в СІЗО. URL : <https://landlord.ua/news>.

4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання

Незважаючи на потребу реструктуризації земельних відносин НААН, нерідко за правильною ідеєю згаданого закону захистити загальнодержавні інтереси й закрити лазівки для земельних об'єктів, відкриваються нові можливості для зловживань, але вже для своїх наближених осіб. Може бути узаконеною ще одна схема заробляння на державному й місцевих бюджетах шляхом тіншового перерозподілу ресурсів серед рентоорієнтованих груп інтересів. Як показали наведені раніше результати опитування представників малих і середніх підприємств, проведеного компанією *Info Sapiens* на замовлення *USAID* з аграрного і сільського розвитку, корупцію в земельній сфері можна побороти лише в один спосіб – невідворотністю покарання причетних до неї осіб.

До ухвали Президентом України Закону № 3272 (повернуто з підписом Верховній Раді 30. 08. 2023 р.), розпорядженням Уряду «Деякі питання управління об'єктами державної власності» від 11 серпня 2023 р. № 697²⁴⁹ у перелік єдиних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій, що передаються зі сфери управління уповноважених органів (самоврядних організацій) до Фонду державного майна, увійшло 24 дослідних господарства і одна дослідна станція НААН загальною площею майже 100 тис. гектарів.

З цього приводу в Мінекономіки України впевнені: «Після приватизації такі підприємства зможуть залучити приватні інвестиції і стати більш ефективними, а державний бюджет буде поповнено коштами від їхнього продажу»²⁵⁰. Іншу точку зору має Фонд. Він пропонує не продавати державні сільськогосподарські землі, а консолідувати їх, створивши інструмент для передачі цих земель в суборенду на прозорих аукціонах державної системи «*Prozorro.Продажі*». Перші аукціони мали б відбутися вже на початку 2024 року. У ФДМУ порахували, що ефект від прозорості оренди земель становитиме 7 млрд грн щороку.

---

²⁴⁹ Деякі питання управління об'єктами державної власності. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.08.2023 № 697. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁵⁰ Уряд передав до фонду держмайна 30 держпідприємств для подальшої приватизації або ліквідації. *Урядовий кур'єр*. 20 серпня 2023 року. URL : <https://ukurier.gov.ua/uk/news>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

З цією метою планується проведення заходів у чотири етапи. В першу чергу до земельного банку можуть бути передані сільгоспу-гіддя державних підприємств, які вже перебувають у процедурі банкрутства (припинення) на етапі ліквідації і розташовані на тимчасово окупованих територіях. У другу чергу – землі, які не мають будь-яких обтяжень та обмежень. У третю та четверту черги – землі що мають проблеми і потребують індивідуального підходу. Перші дві черги земельних активів, за умови узгодженої позиції всіх заінтересованих органів державної влади, можуть бути передані до Земельного банку протягом 2 – 3 місяців. Одночасно розробляється проєкт положення про Земельний банк для розгляду Кабінетом Міністрів України. У Фонді вважають, що земельний банк стане одним зі стратегічних активів, які залишаться в державній власності, і згодом перейде до Українського суверенного фонду²⁵¹.

Функціонування такого банку має забезпечити розвиток існуючого аграрного бізнесу та появу нових підприємств, «які платитимуть більше податків та створюватимуть робочі місця у сільській місцевості». Загальна площа державних земель, що будуть передані ФДМ України, оцінена в розмірі 805,5 тис. га, з яких 386 тис. га вже перебувають в його управлінні²⁵².

Як пояснюють фахівці²⁵³, під земельним банком варто розуміти не класичну іпотечну установу, а сукупність господарських товариств, управління якими здійснюватиме ФДМУ, що стануть орендарями аграрних угідь, які належали державним підприємствам, установам та організація. Надалі ці товариства мають передавати ділянки у суборенду на електронних земельних торгах за більшу орендну плату. Маржа між орендною платою (яка сплачуватиметься в бюджет місцевої громади) і платою за суборенду формуватиме дохід товариств.

Для функціонування земельного банку потрібно внести зміни до Податкового та Бюджетного кодексів щодо особливостей справляння орендної плати за вказані землі. Адже за нинішніх умов, плата

---

²⁵¹ Корпоративне управління держпідприємств. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/11/24/706978>.

²⁵² Коваль Віталій. Навіщо державі Земельний банк і як він буде працювати. *Економічна правда*. 10 квітня 2024 року. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/04/10/712205>.

²⁵³ Мартин Андрій: Земельний банк – це не установа, а назва проєкту, який почав реалізовувати ФДМУ. URL : <https://agropolit.com/interview/1024>.

4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання

за суборенду земельних ділянок не може перевищувати орендної плати. Очікувано, що проти таких новацій виступатимуть місцеві громади, оскільки при мінімальній орендній платі у 12% НГО, передбаченій законодавством, вони суттєво недоотримуватимуть до своїх бюджетів. *Довідково.* Плата за землю – це друге за обсягом джерело місцевих бюджетів після податку на доходи фізичних осіб.

Міжвідомча робоча група має сформулювати пропозиції, спрямовані на вирішення нагальних питань у земельних відносинах. Найважливішими серед них наступні:

- оцінити відповідність призначення ділянок згідно з кадастровим номером їхньому фактичному стану;
- визначити дату передачі земель для мінімізації збитків аграріїв з урахуванням затрат на проведення польових робіт;
- урегулювати проблеми, пов'язані зі збором врожаю;
- забезпечити збереження земель для потреб племінних господарств;
- виокремити будівлі, лісосмуги, водні об'єкти та виготовити землевпорядну документацію;
- налагодити взаємодію з правоохоронними органами щодо зняття арештів на земельні активи та інше²⁵⁴.

Згаданий Закон України № 3272 набув чинності з вересня 2023 року, однак необхідні зміни до нормативно-правових актів не внесені в установлені терміни, а відтак продаж прав суборенди державних земель сільськогосподарського призначення не розпочався з 1 січня 2024 року, як це було передбачено Законом.

Як показує практика, у заінтересованих осіб, які десятиліттями паразитують на державних землях і вважають себе власниками, можуть бути інші плани. Наведемо один з показових прикладів. Згідно з розпорядженням Уряду від 10 січня 2023 р. № 37²⁵⁵, повноваження з управління корпоративними правами держави щодо агрофірми «Наукова» (код ЄДРПО 03374617) передано від НААН до ФДМУ для подальшої приватизації. Проте агрофірма оскаржила в

---

²⁵⁴ Фонд представив дорожню карту імплементації Земельного банку.
URL : <https://www.spfu.gov.ua/ua/news/10126.html>.

²⁵⁵ Деякі питання управління об'єктами державної власності. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.01.2023 № 37. База даних «Законодавство України» / ВР України.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

суді акт прийому-передачі єдиного майнового комплексу підприємства (ідеться про всі активи, крім земельних) і вже перемогла у двох інстанціях. Водночас, незалежно від ухвали судів, громадська організація осіб з інвалідністю – ГО «Інвалідів карітас» претендує на отримання у безстрокове користування 14,5 тис. га сільськогосподарських угідь цієї агрофірми. Через своє підприємство «Врожай перемоги» вона може законно сплачувати до місцевих бюджетів не 8% від НГО річної оренди для такої категорії земель, а лише 1%²⁵⁶.

Не вперше за роки новітньої Незалежності України, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки» від 4 березня 2023 року № 220²⁵⁷ має запроваджуватись низка нових заходів на її виконання. Національному агентству з питань запобігання корупції доручено забезпечити затвердження у визначені строки порядків щодо:

- ✓ координації реалізації Антикорупційної стратегії та виконання Програми;
- ✓ проведення моніторингу та оцінки ефективності реалізації Стратегії і Програми;
- ✓ надання державними органами і органами місцевого самоврядування всіх рівнів, підприємствами, установами та організаціями статистичної інформації про результати роботи та положення про інформаційну систему моніторингу реалізації державної антикорупційної політики.

Передбачено також:

- ✓ щорічне інформування до 1 квітня Уряду про виконання програмних заходів, оприлюднення результатів на вебсайті Національного агентства з питань запобігання корупції;
- ✓ подання Кабінетові Міністрів, Верховній Раді, Президентові України не пізніше 1 квітня 2026 року національної доповіді щодо ефективності реалізації державної антикорупційної політики;

---

²⁵⁶ Куди зникає державна земля: «академіки Коломойського» намагаються відхопити 15 тис. га біля Дніпра. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/11/16/706655>.

²⁵⁷ Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 № 220. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання

✓ продовження разом із заінтересованими органами роботи з Європейською Комісією з метою отримання бюджетної підтримки для виконання Програми.

Програма і заходи (обсягом 268 с.) щодо її виконання стосуються пріоритетних сфер суспільного життя: судів, органів прокуратури та правосуддя; державного регулювання економіки; митної справи та оподаткування; державного й приватного секторів економіки; будівництва, земельних відносин та інфраструктури; сектору оборони; охорони здоров'я, освіти, науки і соціального захисту.

Проте маємо стриманий оптимізм про досягнення значного прогресу в запобіганні та протидії корупції у сфері земельних відносин, але не тому, що датою інформування про результати вибрано 1 квітня, коли у світі відмічають «День сміху», а в Одесі до війни святкували «День гумору». Є серйозніші підстави.

По-перше. Боротьба з корупцією «на папері» ніколи не припинялася. Всі шість президентів України і десятки парламентських партій мали мандат від суспільства на викорінення корупції. Зокрема було ухвалено Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700 і постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки» від 29 квітня 2015 р. № 265²⁵⁸. Можна бути впевненим, що всі заінтересовані органи своєчасно відзвітували про її «успішне» виконання, але повсякденна реальність свідчить про викриття все нових корупційних схем, про так зване вибіркове правосуддя, про уникнення відповідальності за скоєні злочини найбагатшими фігурантами справ тощо.

По-друге. Незважаючи на відомчу антикорупційну Програму Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру на 2021–2022 рр., цей орган і його регіональні структури, як показало опитування, упродовж останніх трьох років, посідають перші місця в антирейтингу за проявами земельної корупції.

---

²⁵⁸ Про запобігання корупції. Закон України від 14.10.2014 №1700; Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04. 2015 № 265. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

По-третє. Одноосібним виконавцем або співвиконавцем 30 заходів Програми, затверджених Урядом, визначено Держгеокадастр. Тобто, йому й надалі довіряють боротися з корупцією серед своїх працівників шляхом діджиталізації, дерегуляції та детінізації. Очікуваними стратегічними й тактичними результатами мають стати:

- перегляд та спрощення процесу формування земельних ділянок і запровадження комплексної електронної процедури, введення в експлуатацію програмного забезпечення та запровадження документації із землеустрою й технічної документації з оцінки земель виключно в електронній формі;

- проведення інвентаризації земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної форми власності та внесення відомостей про такі земельні ділянки до Державного земельного кадастру;

- запровадження пілотного проекту із визначення розміру земельного податку на основі показників масової (ринкової) оцінки земель з урахуванням міжнародних стандартів оцінки майна для цілей оподаткування;

- внесення змін до земельного законодавства:

- а) Податкового кодексу України та Закону України «Про оцінку земель» щодо встановлення ставок орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної форми власності на основі їх ринкової вартості;

- б) нормативно-правових актів, які передбачають прозорі механізми продажу земельних ділянок державної та комунальної форми власності або прав на них через електронні аукціони, а також трансформацію безоплатної приватизації земельних ділянок в інші форми соціальної підтримки населення (із збереженням права на безоплатну приватизацію земельних ділянок, наданих у користування громадянам до 2002 р.).

Як зазначали раніше, урядовою постановою № 220 визнано, що існує потреба у розділенні повноважень Держгеокадастру щодо регулювання земельних відносин, але при цьому залишаються суттєві важелі впливу на учасників цієї сфери. В історії боротьби з корупцією важко знайти приклади, коли б відомство самостійно очищалося від недоброчесного персоналу і забезпечувало невідворотність покарання за корисливі правопорушення майнового характеру.

4.3. Ефективність запобігання земельній корупції шляхом удосконалення нормативно-правового регулювання

Як правило, вище керівництво очолює корупцію, деморалізує своїх підлеглих і поширює протиправну діяльність на інші органи, що повинні боротися з хабарництвом.

По-четверте. Найслабшою ланкою Програми залишається дискреційність повноважень державних органів влади щодо виділення ресурсів на її реалізацію. Адже ключовою проблемою невиконання програми боротьби з корупцією на 2015–2017 рр. була: «На потреби формування та реалізації антикорупційної політики не виділяються достатні фінансові та інші необхідні ресурси, що призводить до суттєвого обмеження можливостей держави як у питаннях формування антикорупційної політики, так і у питаннях її реалізації»²⁵⁹.

Тож можна припустити, що розглянута Програма також не буде виконана повною мірою і у визначені строки, незважаючи на наполягання Євросоюзу і майбутніх донорів реконструктивного відновлення економіки України, оскільки джерелом фінансування передбачено «державний бюджет у межах встановлених бюджетних призначень на відповідний рік», або «державний бюджет та/або кошти міжнародної технічної допомоги». Адже нерідко самі корупціонери у вищих органах державної влади в ручному режимі будуть приймати рішення скільки коштів і на які цілі спрямувати.

Висновки до розділу 4

Турбулентність ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення за розглянутий нами період ускладнює прогнозування більш-менш обґрунтованої середньострокової перспективи політекономії аграрних відносин із відкриттям другого етапу земельного ринку. Проте, з урахуванням «досвіду» чиновників відстоювати інтереси мікро- й малих форм господарювання на селі можна зробити висновок, що Україною взято курс на лібералізацію земельних відносин з метою залучення зовнішніх інвесторів. У цих умовах дія механізму ринкового саморегулювання спримятиме

---

²⁵⁹ Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 № 265. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. ТУРБУЛЕНТНІСТЬ РИНКОВОГО ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

розвитку великотоварних вертикально інтегрованих холдингових організацій із замкнутим агропромисловим циклом, що включає виробництво, зберігання, переробку і торгівлю сільськогосподарською сировиною та продукцією її переробки.

Одним з чинників впливу на ринок земельних угідь стануть результати переговорів про умови членства України в Євросоюзі і пов'язаної з ними інституційно-правової матриці функціонування суб'єктів аграрного сектору, а також мотивація інвесторів щодо участі в післявоєнному реконструктивному відновленню агропродовольчого комплексу країни. До того ж земельні транзакції мають стабілізуватися на прийнятному для аналізу рівні (до 10% від усіх сільськогосподарських угідь) та бути тривалими в часі – не менше 10 років після припинення або скасування воєнного стану.

Маємо визнати, що урегулювати баланс інтересів усіх стейкхолдерів ринкового обігу прав на аграрні угіддя з політико-економічних позицій в умовах воєнного стану видається дуже складним завданням. Аналіз стану кон'юнктури земельного ринку в умовах війни не дає підстав стверджувати про те, що фізичні особи-підприємці, сімейні ферми та інші малі суб'єкти господарювання скористалися відкриттям ринку для розширення свого землеволодіння. Очевидно, що в період післявоєнного реконструктивного відновлення аграрного сектору необхідно системно удосконалити інституційно-правові засади та фінансово-економічне забезпечення функціонування земельного ринку з метою недопущення подальшої агресивної агрохолдингзації сільського господарства.

Перспективними напрямками науково-практичних досліджень у руслі розв'язання проблем, порушених у цьому розділі, можуть бути: розроблення організаційно-економічного механізму відновлення земельних відносин на деокупованих територіях та застосування спеціальної методики щодо моніторингу функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення, засмічених вибуховими пристроями; опрацювання рекомендацій, спрямованих на запобігання руйнуванню агропромислового потенціалу та зниженню загроз продовольчій безпеці населення внаслідок агресивної поведінки росії-спонсорки тероризму, яка, очевидно, триватиме й далі після остаточної Перемоги України і надання гарантій безпеки західними державами.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

Втрати аграрного сектору України внаслідок військової агресії росії могли б бути відчутно меншими за умов дотримання внутрішньогалузевих пропорцій, диверсифікації та локалізації виробництва, подовження ланцюжків створення доданої вартості, розвитку вертикальної і горизонтальної інтеграції агропродовольчих систем тощо. Реалізація відкладених структурних реформ могла пом'якшити шоки війни: для домогосподарств – щодо безперебійної цінової і фізичної доступності до базових харчових продуктів; для аграріїв – можливість вести господарську діяльність у форс-мажорних обставинах; для неокупованих територіальних громад – інституційної спроможності щодо виконання мобілізаційних функцій, першочергового облаштування тимчасово переміщених осіб і надання продовольчої й матеріально-технічної допомоги Збройним Силам України, особливо в перші місяці війни; для держави – забезпечити функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства на рівні довоєнних соціальних стандартів і гарантій, запобігаючи безпрецедентній залежності від зовнішніх запозичень.

5.1. Результати ринкових трансформацій аграрного сектору та перспективи повоєнного відновлення

У представленому Кабінетом Міністрів України в Лугано (липень 2022 р.) Плані повоєнної відбудови економіки держави, розрахованого до 2032 року вартістю 750 млрд дол. США, має бути реалізовано 850 проєктів і 15 національних програм²⁶⁰. Заходи щодо їх втілення передбачається здійснити у три етапи:

- перший – відновлювати тут і зараз (2023–2025 рр.);
- другий – відновлення пошкодженої інфраструктури;

---

²⁶⁰ Конференція з відновлення України в Лугано: уряд оцінив план відбудови у \$750 мільярдів.
URL : <https://zn.ua/ukr>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

третій – довгострокова трансформація (2026–2032 рр.).

За підсумками реалізації Плану, Україна має увійти у перелік 25 держав за міжнародними індексами Економічної складності та Людського капіталу. Для досягнення мети нашого дослідження розглянемо розділ «Розвиток секторів економіки з доданою вартістю», що у цілому потребує 50 млрд дол. США, у тому числі для аграрного сектору – 37 млрд, або більш ніж дві третини від загальної суми. Зрозуміло, що всі сектори національної економіки формують цілісну систему відносин центральних і місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, бізнесу, домогосподарств, а позитивні/негативні наслідки Плану за кожним із 850 реалізованим проєктом позначаються також і на темпах відновлення базової галузі економіки й збалансованості сільського розвитку країни.

Напрямок «Розвиток аграрного сектору» передбачає:

- розвиток переробки аграрної сировини та виробництва товарів кінцевого споживання з дотриманням принципів Зеленої угоди ЄС;
- будівництво системи ірригації;
- виробництво продукції з вищою доданою вартістю (овочі, фрукти, ягоди, насіння);
- рекультивація й консервація земель, порушених внаслідок воєнних дій;
- збільшення виробництва м'яса, молока, яєць;
- сприяння переходу агропродовольчого комплексу до «зеленого» зростання;
- відновлення після війни 10,5 тис. аграрних підприємств.

Власне, перелік цілей повоєнного реконструктивного відновлення не дає повного розуміння їх змістовного наповнення та надійності передбачених джерел фінансування щодо їх реалізації. Водночас засторогою є те, що всі вони, за винятком «оперативного відновлення аграрних компаній», ідеологічно перегукуються з довоєнною Національною економічною стратегією на період до 2030 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України «Про Національну економічну стратегію на період до 2030 року»

5.1. Результати ринкових трансформацій аграрного сектору та перспективи повоєнного відновлення

від 3 березня 2021 р. № 179²⁶¹. Наприклад, порівняльними й конкурентними перевагами України традиційно вважаються наявність кваліфікованої робочої сили, великі площі земельних ресурсів, лідерські позиції на світових ринках аграрної сировини, ємність внутрішнього агропродовольчого ринку, близькість до ринків збуту тощо. Серед проблем і обмежень, які впливають із «переваг», вказано низький рівень переробки аграрної сировини, незначне продукування галуззю доданої вартості, висока залежність від тоннажу експортних поставок та габаритного імпорту і т. ін.

Проте руйнування майже третини аграрних активів, засмічення вибуховими пристроями п'ятої частини сільськогосподарських угідь, знищення логістичної інфраструктури, інші наслідки війни мали б також пріоретизувати цілі й засоби їх досягнення, пов'язані з оптимізацією розміщення продуктивних сил, виходу на нові ринки збуту агропродовольчої продукції, релокацією бізнесу всередині країни й за кордон, незворотними людськими втратами, критичною імпортозалежністю щодо засобів виробництва, масовою еміграцією працездатного населення, дефіцитом працівників та ін. У сукупності це значною мірою нівелює довоєнні переваги аграрного сектору й потребує критичного переосмислення функцій України як одного з глобальних центрів продовольчої безпеки.

Складається враження, що численні презентації інвестиційних проєктів за кордоном, так само, як і Закон України «Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні» від 17 грудня 2020 р. № 1116²⁶², розраховані виключно на великий іноземний капітал, але при цьому недооцінюється роль і значення вітчизняного малого і середнього бізнесу, який вже продемонстрував стійкість в умовах повномасштабної війни. Очевидно, що «інвестиційних нянь» гостро потребують саме такі українські аграрії.

---

²⁶¹ Про Національну економічну стратегію на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁶² Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні. Закон України від 17.12.2020 № 1116. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

Несхвально сприйняли проєкт «Нова аграрна політика» неурядові організації фермерів, громадянське суспільство та наукове співтовариство. Оскільки вона передбачає першочергове спрямування ресурсів на відновлення довоєнної моделі «глобалізованого експортоорієнтованого сільського господарства». Її мета залишилася морально застарілою – збільшення обсягів виробництва, підвищення економічної ефективності землекористування та нарощування експортного потенціалу агропродовольчого сектору. Нова аграрна політика не враховує інтереси сімейних ферм, мікро- і малих форм господарювання на селі, а також ставить під сумнів досягнення цілей сталого сільського розвитку²⁶³.

Критичний аналіз довоєнної Стратегії в частині неухильного дотримання політико-економічних засад стійкого розвитку аграрної сфери здійснено нами в розділі 6. Інституційні трансформації, які відбулися в аграрному секторі за останні більш ніж 30 років, мають різнобічні економічні, соціальні, екологічні, демографічні, міграційні та інші наслідки, оскільки торкнулися життєво важливих інтересів не лише селян, а й без перебільшення – всього населення країни. Залежно від шкали очікувань змін на краще і пореформених реалій структурні реформи по-різному оцінюються політиками, науковцями, бізнесом, місцевими й регіональними органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством. Зупинимось на фундаментальних зрушеннях в аграрній сфері під час переходу від централізовано-планової системи господарювання до функціонування на ринкових засадах.

На нашу думку, позитивними здобутками аграрної реформи стали:

- ✓ специфікація прав різних форм власності на землі сільськогосподарського призначення та інші аграрні активи;
- ✓ відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки;
- ✓ формування великих, середніх, мікро- і малих господарюючих суб'єктів з різноманітними організаційно-правовими формами власності, видами діяльності та організаційно-виробничою структурою;

---

²⁶³ *Мамонова Наталія, Бородіна Олена, Кунс Браян. Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки. URL : ef.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/Ukrainian-agriculture-in-wartime_resilience-reforms-and-markets_UKRAINIAN.pdf.*

5.1. Результати ринкових трансформацій аграрного сектору та перспективи повоєнного відновлення

- ✓ розбудова потенційно ринкової інфраструктури аграрного ринку;

- ✓ порівняно високий рівень самозабезпечення населення країни базовими харчовими продуктами тощо.

Разом із тим, як і будь-які фундаментальні зміни в економіці, ринкова трансформація аграрного сектору має нині й матиме в середньо- і довгостроковій перспективі негативні наслідки. Ринкова стихія за споглядальної позиції держави призвела до масштабних системних загроз національній продовольчій безпеці щодо:

- ✓ дисфункціональних або руйнівних перекосів для розвитку рослинництва і тваринництва та всередині цих галузей;

- ✓ спеціалізації на вирощуванні високомаржинальних культур, недотримання науково обґрунтованих сівозмін та виснаження родючості ґрунтів;

- ✓ кризового стану м'ясного і молочного скотарства, зокрема, зменшення поголів'я і обсягів виробництва та задоволеної збитковості продукції;

- ✓ конфлікту інтересів між виробниками сільськогосподарської продукції і переробниками, а останніх – з торговельними мережами через недоброчесні практики і зловживання останніх своїм маркетинговим положенням;

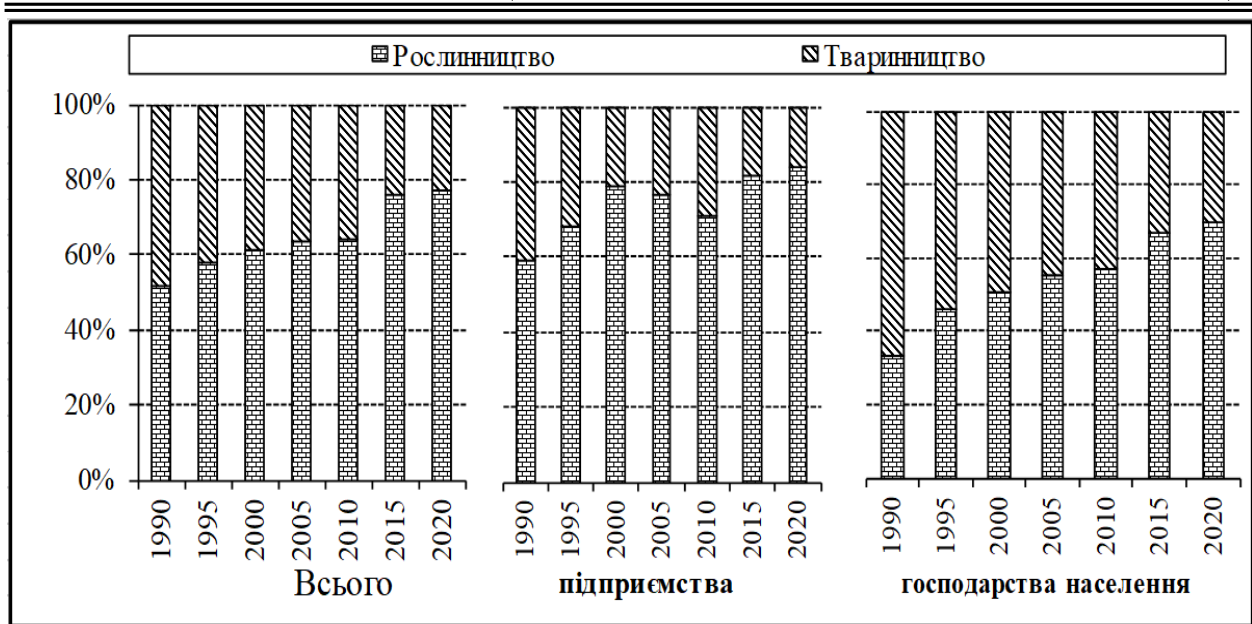
- ✓ домінування сировинної структури експорту;

- ✓ безпрецедентної бідності селян, масового безробіття, вимирання сільської поселенської мережі тощо.

5.2. Усунення структурних перекосів в основних підгалузях сільського господарства

Рентоорієнтована комерціалізація галузі призвела до переважання виробництва рослинницької продукції з недотриманням законів природокористування, а це негативно позначилося на відтворенні родючості ґрунтів, про що свідчать дані рис. 5.1. Для прикладу, за аналізований період внесення органічних добрив на гектар ріллі скоротилося у 12 разів (із 6737 кг до 581 кг), а азотних добрив, навпаки, збільшилося в 41 раз (із 48 кг діючої речовини до 1970 кг). Подібна тенденція простежується і щодо хімічних засобів захисту рослин та інших агрохімікатів.

**РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА
КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ**

Рис. 5.1. Структура валової продукції сільського господарства у постійних цінах 2016 р., за 1990–2020 рр., у відсотках до загального підсумку.

Тут і далі, з 2015 р. наведено показники без тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим, м. Севастополь, окремих районів Донецької і Луганської областей.

Джерело: Валова продукція сільського господарства. Статистичний бюлетень. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У 1990 р. вартісне співвідношення валової продукції рослинництва і тваринництва становило 51,5% до 48,5%, а в господарствах населення вартість тваринницької продукції була на 18,5 в. п. вища й дорівнювала 67%. Тут не йдеться про оптимальність саме такого співвідношення, наводяться лише статистичні дані щодо вартісної частки галузей у валовій продукції сільського господарства. Проте, в подальшому, в порівнянних цінах рослинництво поступово витісняло тваринництво. Упродовж 30 років підприємства скоротили виробництво у цій галузі у 2,5 раза, а господарства населення – у 2,2 раза. Серед об’єктивних причин, які призвели до руйнівних структурних зрушень, вважаємо такі:

а) більші строки окупності капіталовкладень у м’ясне й молочне тваринництво (для формування молочного стада потрібно 6–7 років) порівняно з рослинництвом, яке забезпечує швидкі прибутки з першого року інвестицій;

б) необхідність синхронізації організаційно-технологічних заходів щодо відтворення, обороту та структури стада із біологічними законами і фізіологією тварин;

5.2. Усунення структурних перекосів в основних підгалузях сільського господарства

в) складність ведення галузі з дотриманням жорстких ветеринарно-санітарних вимог до утримання і догляду за тваринами, гарантування стандартів якості й безпечності харчових продуктів тваринництва, особливо на експорт;

г) фінансова вразливість виробників, які знаходяться на початку маркетингового ланцюжка «від ферми до столу», через дії з ознаками монополії переробних підприємств і торговельних мереж, за постійного дефіциту операційних коштів (на утримання однієї дійної корови витрачається 10–12 тис. дол. США в рік);

д) велика трудомісткість галузі, безперервний режим праці та необхідність залучення до процесу виробництва і догляду за тваринами кваліфікованих спеціалістів різних компетентностей;

е) викривлення конкуренції через насичення внутрішнього ринку фальсифікованою м'ясо-молочною продукцією широкого асортименту та зловживання рослинними замінниками жирів. *Довідково.* За даними Держстату України, рівень самозабезпечення молоком і молокопродукцією населення (виробництво до внутрішнього використання на території України) на достатньо високому рівні (2010 р. – 106,4; 2021 р. – 95,2%). Проте маємо враховувати, що індикатор достатності споживання молока і молочних продуктів (співвідношення фактичної та раціональної норм) не перевищував 0,55;

ж) недосконала система управління сезонністю виробництва молока призводить до перенасичення ринку влітку та до дефіциту в осінньо-зимовий період і відповідної волатильності цін;

з) особливі правила поведінки з органічними відходами, що загрожують здоров'ю людей і довкіллю та інші особливості.

Образно кажучи, для бізнесу рослинництво – це забіг на спринтерську дистанцію з отриманням на фініші рентних надприбутків, а тваринництво (крім свинарства і птахівництва) – це марафон з численними перешкодами, який потребує більших ресурсів у виробництво і просування по значно довшому маркетинговому лабіринту з ризиками для прибутковості капіталовкладень, достатньому для подальшого розширеного відтворення галузі.

До суб'єктивних чинників можна віднести наступні:

а) недосконалий механізм приватизації державних переробних підприємств і майнових комплексів колективних господарств у 1990-ті роки, коли тваринницькі приміщення було розібрано до

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

фундаментів за участі самих селян, які раніше мали там постійні й високооплачувані для того часу робочі місця;

б) надмірний експорт живої худоби в 1995–1997 рр., чим було знищено базу відтворення дійного стада;

в) масова здача маточного поголів'я (навіть племінного) на м'ясокомбінати для особистого збагачення окремих керівників і спеціалістів господарств та поповнення обігових коштів на проведення польових робіт, розрахунків із позичальниками, виплати заборгованої заробітної плати працівникам тощо;

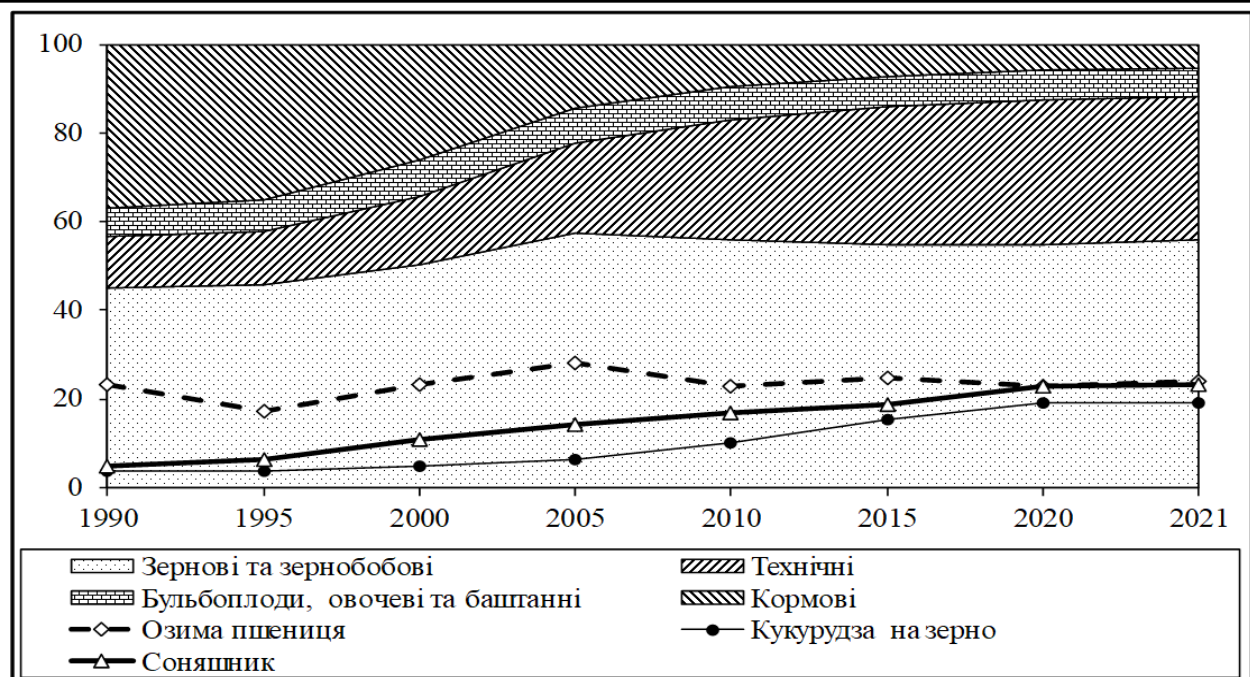
г) розпаювання земель серед селян з передачею їх в оренду іншим особам позбавило реформовані підприємства кормових ресурсів;

д) розораність та розпаювання громадських пасовищ;

е) відсутність звичного партійно-адміністративного контролю з питань виконання керівниками господарств доведених планових показників щодо кількості поголів'я тварин, обороту стада та його продуктивності, дотримання певних вагових кондицій при здачі їх на м'ясопереробні підприємства тощо.

Оскільки рослинництво та тваринництво взаємопов'язані галузі основною і супутньою (побічною) продукцією, то зменшення потреби в кормах та інші чинники неминуче вплинули на розміщення виробництва по природно-кліматичних зонах України та структуру посівних площ в усіх категоріях господарств. Площі під зерновими й технічними культурами мають сталу тенденцію до збільшення з різними темпами в окремі роки, залежно від погодних умов і мінливої кон'юнктури сировинних ринків. У 2021 р. сумарно вони займали левову частку ріллі – 88,3%, або 56,0 і 32,3% відповідно (рис. 5.2). Збільшення площ протягом 1990–2021 рр. під високодохідними культурами (пшениця, кукурудза, соняшник, ріпак) відбулося за рахунок скорочення посівів під кормами майже в 7 разів, а саме: із 37% до 5,4%. До яких втрачених соціально-економічних результатів це призвело, проаналізуємо далі в контексті місця України в міжнародному поділі праці та неучасті в подовженні ланцюгів створення доданої вартості.

5.2. Усунення структурних перекосів в основних підгалузях сільського господарства

Рис. 5.2. Структура посівних площ сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств, у відсотках до загальної площі.

Джерело: Сільське господарство України; Рослинництво України за 2021 рік. Статистичні збірники. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

До розбалансованості галузі рослинництва в структурі вирощування окремих культур і нехтування товаровиробниками науково обґрунтованими сівозмінами призвела споглядальна позиція державних регуляторних і контролюючих органів. Для підтвердження доцільно нагадати, що постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 11 лютого 2010 р. № 164²⁶⁴ визначено раціональну структуру рослинництва і допустимі нормативи періодичності вирощування культури на одному й тому самому полі. Зокрема посівів зернових та зернобобових, технічних, у тому числі ріпаку й соняшнику, картоплі і овоче-баштанних, кормових з виділенням багаторічних трав. Проте ніякого механізму адміністрування та відповідальності товаровиробників за недотримання нормативів не було передбачено. Тож за за 14 років від дати набрання чинності постанови Уряду

²⁶⁴ Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 № 164. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

маємо критичну ситуацію через brutальне нехтування природних законів землеробства.

У країнах ЄС в сівоzmінах використовується 100% ріллі, оптимальне землекористування підтримується збереженням співвідношення площі ріллі до площ умовно стабільних угідь (лісів, сінокосів, пасовищ) на рівні, що забезпечує захист ґрунтів від надмірних антропогенних навантажень. Наприклад, співвідношення між орними землями і пасовищами та сіножатями у Франції становить 1,6 : 1, Іспанії – 1,3 : 1, а в Україні – 4,4 : 1. Заборонено також переорювати пасовища упродовж законодавчо встановленого терміну²⁶⁵.

Запізнілими були також зміни фіскальної політики щодо аграрного сектору в кризовий період. Податкове навантаження (відношення податкових платежів до валового доходу) на сільськогосподарські підприємства у 1998 р. досягло 20,8%, хоча рівень сплати прямих податків уже зменшився до 43,3%. Дві третини підприємств завершили цей рік зі збитками на загальну суму 4537,5 млн грн, за мінусової рентабельності 26,9%. Для подолання хронічної заборгованості підприємств перед державою, постачальниками матеріально-технічних ресурсів, комерційними банками і селянами за земельні паї Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 17 грудня 1998 р. № 320²⁶⁶ замість 12 податків і зборів було введено один (залишилися ПДВ, акцизний збір та інші платежі). За об'єкт оподаткування взято площу угідь у користуванні сільськогосподарських товаровиробників. Запровадження цього інструменту забезпечило зниження податків на суму 1,4 млрд грн, або майже удвічі²⁶⁷. Як вже зазначалося, сільське господарство стало привабливішим для інвестицій у вирощування найбільш ліквідних і

---

²⁶⁵ Молдаван Л. В. Механізми упередження негативних соціоекологічних наслідків глобальної спеціалізації сільгоспвиробництва. *Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці* : колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2023. 254 с. Режим доступу : URL : <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/Vyklyky-ta-naslidky-ahroprodovol'choi-spetsializatsiiUkrainy>. С. 137–138.

²⁶⁶ Про фіксований сільськогосподарський податок. Закон України від 17.12.1998. № 320. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁶⁷ Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. с. 124–125.

5.2. Усунення структурних перекосів в основних підгалузях сільського господарства

швидкоокупних культур, чим і скористалися великі компанії, зокрема зі спекулятивною мотивацією²⁶⁸.

Найбільш стрімке розширення посівного клину високодохідних культур почалося з 2000 року, коли за сприятливої зовнішньої кон'юнктури на сировинних ринках групи компаній, контрольованих агрохолдингами формуваннями з капіталом різного походження, орендували сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь розпайованих колективних підприємств. Повторюємо, що за період 2000–2018 рр. базові підприємства (реформовані колгоспи і радгоспи), в яких працювали селяни на час паювання земельних і майнових комплексів, скоротили орендовані площі удвічі – від 85 до 43%. Фермерські господарства наростили орендовані угіддя з 15 до 18%. Зате агрохолдинги збільшили свою частку від нуля до 44% у 2013 р. (із загальною площею земель до 6 млн га) і скороченням до 39% у 2018 р. (5,6 млн га)²⁶⁹. Перерозподіл сільськогосподарських земель на користь великих компаній призвів до того, що вперше за всю аграрну історію України у 2020 р. площа посіву під озимою пшеницею була меншою, ніж під соняшником – 6429 і 6457 тис. га відповідно (див. рис. 4.2).

Раніше вже наголошувалося, що це стало можливим за участі держави, створенням з 2000-х років своєрідного внутрішнього офшору в аграрному секторі. Зокрема фіксований сільськогосподарський податок; спеціальний режим справляння податку на додану вартість; відшкодування частини відсоткової ставки за кредити комерційних банків та вартості технічних засобів виробництва, придбаних на умовах фінансового лізингу; державні гарантії під іноземні кредити; бюджетні позички, аванси, дотації, товарні кредити, митно-тарифні та інші преференції. Неконкурентними перевагами уміло скористалися, передусім, наближені до регуляторних органів агрохолдингові компанії. Виробництво зернових, у тому числі пшениці, кукурудзи і насіння соняшнику, збільшувалося значними темпами (рис. 5.3). На

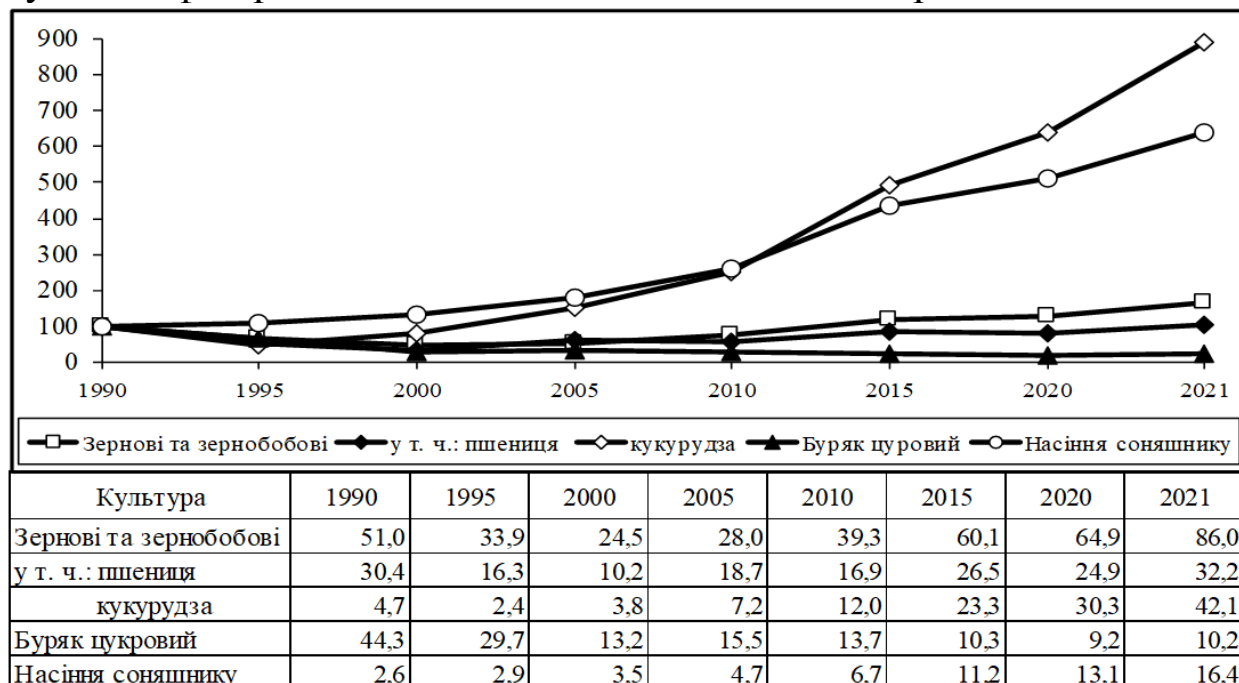
---

²⁶⁸ Закон втратив чинність на підставі Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2775. Уведено єдиний податок четвертої групи для підприємств – юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%.

²⁶⁹ *Гайдуцький П. І.* Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. С. 159–165.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

додачу, користуючись ліберальним законодавством, кінцеві вигодонабувачі великого капіталу безконтрольно виводили рентні надприбутки в офшорні податкові гавані з іноземними юрисдикціями.

Рис. 5.3. Індекси до 1990 р. та виробництво основних видів рослинницької продукції всіма категоріями господарств за 1991–2021 рр., млн тонн.

Джерело: Сільське господарство України. Статистичний збірник; Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами у 2021 році. Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Незважаючи на сприятливі умови для приватних інвестицій у рослинництво, лише у 2008 р. Україна перевищила рекордний валовий збір зернових та зернобобових культур 1989 року (51 млн т) – збирала 53,3 млн тонн. Для того часу це неабияке досягнення колгоспно-радгоспної системи, адже було вироблено тонну зерна в розрахунку на одного жителя, що свідчило про можливість збалансувати хлібофуражний баланс у масштабах аграрного сектору (нині це баланси зернових культур і продуктів їх переробки). Тобто дотриматися першої заповіді хлібороба – виконати планові завдання, доведені з Москви, щодо наповнення союзних фондів, решту можна використати для забезпечення потреб населення України у продовольстві, а тваринництво – концентрованими кормами. Як це відбувалося на

5.2. Усунення структурних перекосів в основних підгалузях сільського господарства

практиці в умовах колонізації України нами висвітлено в частині І монографії²⁷⁰.

До повномасштабної війни рекорди у виробництві зернових і олійних культур оновлювалися майже щорічно, на чому невтомно піарилися менеджери агрохолдингів та їхні лобісти в органах державної влади через власні телеканали і електронні ресурси. У 2021 р. вироблено 86 млн тонн зернових і зернобобових культур, або удвічі більше в розрахунку на одну особу населення країни порівняно з 1989 роком. Але з огляду на ціну, яку заплатила Україна, це доволі сумнівний результат. За період соціально-економічних трансформацій:

- кількість населення зменшилася більш ніж на 10 млн осіб – із 51,8 у 1990-му до 41,2 млн у 2022 році. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України станом на 1 січня 2023 р. називає інші дані – від 28 до 34 млн осіб. Така різниця пояснюється багатьма причинами, в тому числі й відсутністю достовірних даних щодо зовнішніх мігрантів²⁷¹;

- розбалансовано основні відтворювальні параметри сільського господарства та переробної промисловості;

- реанімовано рентно-сировинну модель аграрної економіки, зникли окремі трудомісткі підгалузі як види економічної діяльності;

- триває деградація людського й соціального капіталу в сільській місцевості, набули загрозливого масштабу сімейне безробіття, демографічна, міграційна та екологічна кризи.

Щодо ставлення до розвитку тваринництва, то агрохолдингові компанії вважають його занадто капіталоемним і ризикованим для отримання стабільних прибутків. Незначні інвестиції у галузь порівняно з потребами населення є винятково іміджевим соціальним проектом і своєрідним піар-ходом соціально відповідальної поведінки для забезпечення мінімальної зайнятості сільського населення, підтримання доходів домогосподарств і наповнення бюджетів територіальних громад.

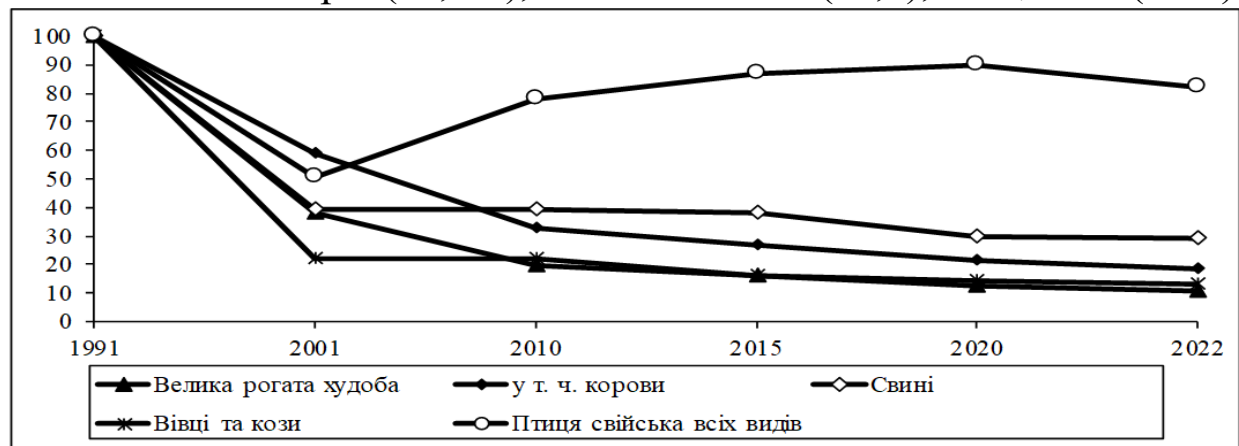
---

²⁷⁰ Могильний О. М. Аграрні відносини в Україні. Монографія. Частина 1. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 181–182.

²⁷¹ Від 28 млн до 34 млн — Інститут демографії назвав чисельність населення в Україні. URL : <https://suspilne.media/437526>.

5.3. Подолання кризового стану в галузі тваринництва

Через переплетіння об’єктивних і суб’єктивних чинників, на яких зосередили увагу вище, галузь тваринництва останні десятиріччя перебуває в кризовому стані, що тягне за собою низку інших причинно-наслідкових деструктивних перекосів у виробничих складниках аграрного сектору, соціально-трудових відносинах, дотриманні гарантій соціальної захищеності селян, збереженні поселенської мережі, відновленні агроландшафтів тощо. Найбільш помітний спад поголів’я тварин припав на 1991–2001 рр.: великої рогатої худоби – до 38,3%; корів – до 59,2; свиней – до 39,4; овець і кіз – до 22,3 і птиці – до 50,3% (рис. 5.4). Пояснити катастрофічне скорочення поголів’я тварин лише трансформаційною кризою і надмірним прагненням до прибутків з боку товаровиробників від експлуатації монокультури в землеробстві не можливо. Напевне, вони була лише своєрідним тригером або пусковим механізмом, адже негативні тенденції в галузі намітилися значно раніше. Спадними (крім птиці – 105,3%) були індекси 1991-го до 1981 р. щодо великої рогатої худоби (91,7%), у тому числі поголів’я корів (90,4%), а також свиней (98,4), овець і кіз (93%).

	1991	2001	2010	2015	2020	2022
Велика рогата худоба	24,6	9,4	4,8	3,9	3,1	2,6
у т. ч. корови	8,4	5,0	2,7	2,3	1,8	1,5
Свині	39,4	7,7	7,6	7,4	5,7	5,6
Вівці та кози	22,3	1,9	1,8	1,4	1,2	1,1
Птиця свійська всіх видів	50,3	123,7	191,4	213,3	220,5	202,2

Рис. 5.4. Індеси до 1991 р. та поголів’я сільськогосподарських тварин і птиці у всіх категоріях господарств, на 1 січня, млн голів.

Джерело: Тваринництво України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

5.3. Подолання кризового стану в галузі тваринництва

Заради істини маємо зазначити, що центральні органи управління, які формують і реалізують державну аграрну політику та політику з питань продовольчої безпеки, усвідомлюють загрози, що неминучі при подальшому зменшенні поголів'я та зниженні обсягів виробництва тваринницької продукції. Свідченням цьому є виділення коштів за цільовими програмами підтримки товаровиробників галузі у 2018–2021 роках:

- ✓ часткове відшкодування вартості закуплених племінних тварин, сперми і ембріонів;
- ✓ часткове відшкодування вартості будівництва / реконструкції тваринницьких об'єктів та об'єктів з переробки сільськогосподарської продукції;
- ✓ часткова компенсація вартості будівництва / реконструкції тваринницьких ферм, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції в частині витрат, профінансованих за рахунок банківських кредитів;
- ✓ спеціальна бюджетна дотація за утримання корів (2018–2019 рр.);
- ✓ спеціальна бюджетна дотація за утримання молодняка великої рогатої худоби в господарствах населення (2018–2019 рр.);
- ✓ спеціальна бюджетна дотація за приріст поголів'я корів власного відтворення (2021 р.);
- ✓ спеціальна бюджетна дотація за утримання корів (2020–2021 рр.) за напрямом «Державна підтримка розвитку фермерських господарств».

Навіть в умовах правого режиму воєнного стану діє Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 107²⁷². Довідково: Станом на вересень 2022 року через Державний аграрний реєстр (ДАР) подано 985 онлайн-заявок на дотацію за утримання у власності від 3 до 100 корів у розмірі

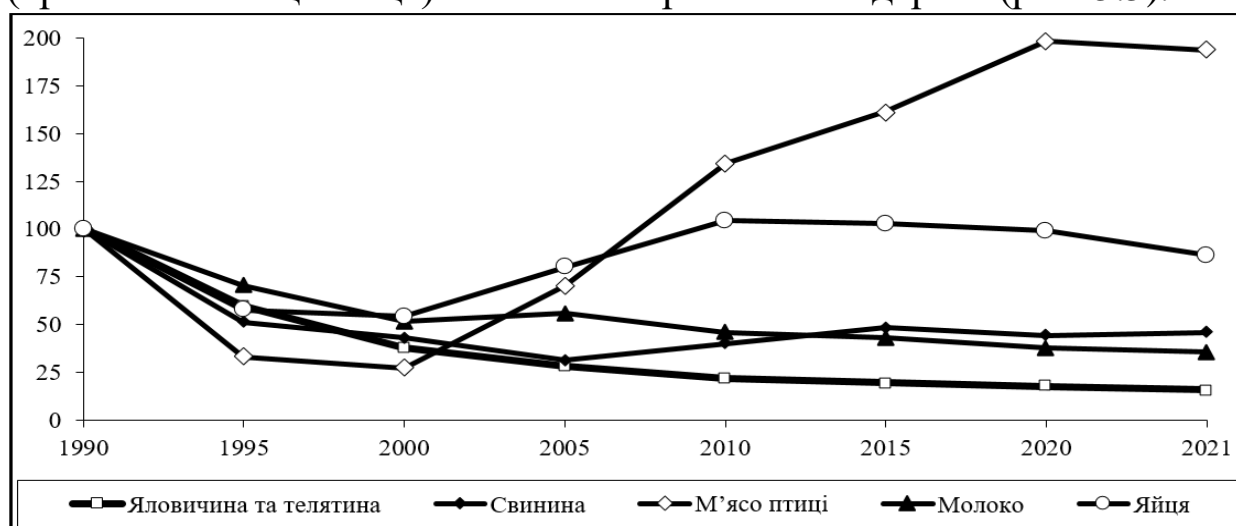
---

²⁷² Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

5300 грн на голову, але не більше 530 тис. гривень на одне господарство²⁷³.

Можна лише припустити, що виділених коштів не достатньо, а ті, що спрямовуються, використовуються неефективно, або ж повертаються до бюджету через неможливість їх реалізації за цільовим призначенням через обмежені строки. Стало звичною практикою, коли Мінфін України направляє їх головному розпорядникові – Мінагрополітики за один–два місяці до закінчення календарного року. Значні інвестиційні резерви й виробничі можливості мають всі суб'єкти господарювання, але з різних причин вони не використовуються. Частковим підтвердженням цієї тези стало критичне зменшення виробництва основних видів тваринницької продукції проти 1990 року (крім м'яса птиці і яєць) всіма категоріями господарств (рис. 5.5).

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Яловичина та телятина, тис. т	1985	1186	754	562	428	384	345	311
Свинина, тис. т	1576	807	676	494	631	760	697	724
М'ясо птиці, тис. т	708	235	193	497	954	1144	1405	1374
Молоко, млн т	24,5	17,3	12,7	13,7	11,2	10,6	9,3	8,7
Яйця, млрд шт	16,3	9,4	8,8	13,0	17,1	16,8	16,2	14,1

Рис. 5.5. Індекси у відсотках та виробництво основних видів тваринницької продукції всіма категоріями господарств, 1990–2021 роки.

Джерело: Сільське господарство України. Статистичний збірник; Статистичний щорічник України за 2007 рік. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁷³ Більше 6,5 тис. аграріїв вже є учасниками програми державної підтримки. URL : <https://agreview.com>.

5.3. Подолання кризового стану в галузі тваринництва

Крім вже зазначених особливостей галузі скорочення виробництва тваринницької продукції за аналізований період пояснюється суто ринковими чинниками, а саме:

- недостатньою конкурентоспроможністю промислового виробництва на внутрішньому ринку порівняно з імпортною дотаційною продукцією країнами-членами ЄС;
- несанкціонованим завезенням м'ясо-молочної продукції на митну територію України;
- сировинно-зерною орієнтацією експорту аграрного бізнесу;
- звуженням частки у валовому виробництві господарств населення більш ніж удвічі: від 67 до 30,6% (див. рис. 4.1).

Останнє є наслідком старіння сільського населення, низьких закупівельних цін переробників і перекупників, розпаюванням і приватизацією природних пасовищ, подорожчанням концентрованих кормів та препаратів для тварин, недоступного якісного та своєчасного ветеринарного обслуговування тощо. Сумнівними, з позиції інтересів громади, були операції з продажу земель навколо населених пунктів наприкінці 2019-го – на початку 2020 р., внаслідок яких селяни втратили пасовища. Експертами пропонується переглянути такі транзакції й повернути землі в користування громадам, заборонити їх приватизацію і здавати в довгострокову оренду, яка наповнюватиме місцеві бюджети²⁷⁴.

Якщо терміново не вжити адекватних заходів, то в перспективі сімейні ферми, ОСГ і фізичні особи-підприємці з нинішніми примітивними технологіями вирощування худоби та забою поголів'я взагалі не зможуть поставляти м'ясну продукцію на внутрішній ринок. Тобто повернуться до натурального господарства. Відповідно до ст. 34 Закону України «Про основні принципи і вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 27 грудня 1997 р. № 771²⁷⁵, з 1 січня 2025 року продукти, отримані в результаті забою не на бойні, що має експлуатаційний дозвіл, можуть

---

²⁷⁴ Право на землю. Бюлетень Громадської організації «Платформа знань – аграрний розвиток та сільські інновації». 2023. Вип. 2. С. 15. URL : https://arci.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Bulletin-Land_UKR.pdf.

²⁷⁵ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів». Закон України від 27.12.1997 № 771. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

використовуватися виключно для власного споживання або реалізації на агропромисловому ринку кінцевому споживачеві в межах 50 кілометрів від місця забою, або на території області, в якій він здійснений. Підзаконними актами затверджено ветеринарно-санітарні правила для боєнь, забійно-санітарних пунктів господарств і подвірного забою тварин.

Здійснюється системне зближення українського і європейського законодавства щодо організації галузі тваринництва та якості й безпечності м'ясо-молочної продукції. З цією метою ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання продовольчої безпеки та розвитку тваринництва» від 30 червня 2023 р. № 3221²⁷⁶. Ідеться про низку регуляторних актів з питань: племінної справи у тваринництві; ветеринарної медицини; основних принципів і вимог до безпечності та якості харчових продуктів; державного контролю за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин; безпечності та гігієни кормів, державної підтримки сільського господарства України та ін. У цілому змінами й доповненнями зобов'язано господарюючих суб'єктів поліпшувати умови утримання тварин, дотримуватися стандартів обігу харчових продуктів тваринного походження і кормів для тварин, удосконалювати забезпечення їх благополуччя, а також про посилення державного контролю за дотриманням розпорядчих нормативно-правових актів у цій сфері.

Альтернативою занепаду м'ясо-молочної галузі можуть бути ініціативи щодо формування територіально-виробничих кластерів, подібних до створеного компанією «Укрмілкінвест». Вона долучилася до проєкту «Сімейні молочні ферми», в якому беруть участь 180 приватних господарств з усіх регіонів України. За допомогою грантів, банківських позик, постійного навчання, юридичного та бухгалтерського супроводу, інших засобів підтримки надається комплексна допомога селянам у започаткуванні й веденні успішного

---

²⁷⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання продовольчої безпеки та розвитку тваринництва. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2023 № 3221. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

5.3. Подолання кризового стану в галузі тваринництва

мікро- й малого підприємництва²⁷⁷. Так, переробне підприємство заради виживання й прибутковості розвиває молочну галузь, дає можливість селянам продовжити (розпочати) власну справу, мати постійні робочі місця й стабільні доходи, одночасно розвиваючи місцеву економіку. На нашу думку, цей приклад може бути поширений також на м'ясне скотарство, свинарство та інші підгалузі тваринництва.

Порівняно незначний спад у виробництві яєць за 1990–2021 рр. експерти пояснюють олігополією внутрішнього ринку, оскільки сукупна частка трьох найбільших агропромислових груп («Авангард», «Овостар Юніон» та «Інтер-Агросистеми») перевищила 46 відсотків. Напевне, саме з 2015 року відбулися прояви картельної змови з питань ціноутворення, оскільки експортні ціни стали нижчими від внутрішніх, тому, на їхню думку, є всі підстави говорити про антиконкурентні узгоджені дії великих виробників²⁷⁸.

Сукупно з іншими показниками узагальнюючим показником ефективності використання ресурсів є рентабельність виробництва. Більш-менш стабільна дохідність рослинницької і тваринницької продукції за планової економіки пояснюється політикою адміністративного ціноутворення, яка виконувала важливі соціальні функції через механізм узгодження цін на основні харчові продукти з вартістю споживчого кошика домогосподарств. Земельна рента вилучалася до державного бюджету через заготівельні та закупівельні ціни, які залежали від зональних природно-кліматичних умов виробництва, перевиконання планів закупівель, якості продукції, перевищення обсягів попередніх років і сезонності поставок у так звані державні засіки. Міжгалузєва паритетність досягалася встановленням преїскурантних цін (тарифів) на промислові товари виробничого призначення та послуги для сільського господарства і подвійних цін на продукцію галузі, що закуповувалася державою. Окремо могли встановлювати ціни для неефективних (з річною рентабельністю основної діяльності нижче 15%) та хронічно збиткових господарств. Наприкінці 1990-х років цінова надбавка становила 4 млрд руб.

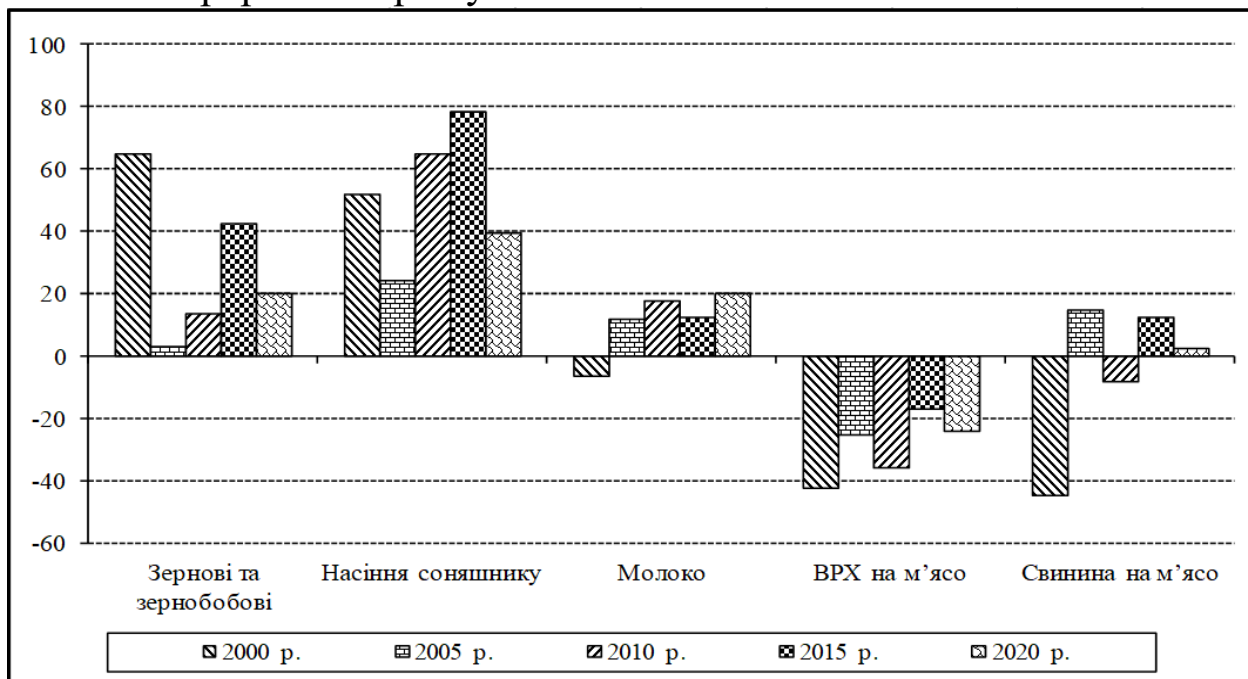
²⁷⁷ Конєв Віктор. Молочна ферма «під ключ» може врятувати як окрему сім'ю, так і цілу галузь. *Дзеркало тижня*. 16 червня 2023 року. URL : <https://zn.ua/uk>.

²⁷⁸ Ларіна С. С., Попов О. О. Сучасні тенденції розвитку ринку яєць і яєчних продуктів в Україні. *Економіка та управління підприємствами*. 2020. Вип. 45. С. 113–120.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

щороку. Такі преференції забезпечували підвищення рентабельності сільськогосподарського виробництва від нуля до 22%²⁷⁹. Майже третина державного бюджету СРСР спрямовувалася для підтримання роздрібних цін на продовольство та дохідність колгоспів і радгоспів.

Проте лібералізація цін і тарифів промисловості та послуг аграрному виробництву негативно позначилася на ефективності тваринництва. За даними Держстату України, з 1995 року вона стала надто збитковою, крім свинини в окремі роки (рис. 5.6). Небажані процеси відбувалися в умовах запровадження механізму ринкового ціноутворення на м'ясо-молочні товари для населення і суттєвого зменшення дотацій на тваринницьку продукцію й одночасного підвищення цін виробників матеріально-технічних ресурсів, переробників, посередників та аграрного сервісу.

Рис. 5.6. Рівень рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в підприємствах, відсотків.

Примітка. М'ясо ВРХ, свиней і птиці без урахування передачі в переробку на власних виробничих потужностях.

Джерело: Сільське господарство України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁷⁹ Пасхавер Б. Й. Рентабельність агросфери: проблеми стабільності. *Економіка України*. 2004. № 2. С. 82.

5.3. Подолання кризового стану в галузі тваринництва

В умовах гіперінфляції 1992–1995 рр. «цінові ножиці» спричинили суцільну збитковість сільськогосподарських підприємств. Якщо у 1990 р. на придбання одного трактора класу ЮМЗ-6 АКЛ (без ПДВ) необхідно було продати 24 т пшениці III кл., або 18 т молока, чи 2,6 т м'яса великої рогатої худоби, то у 2000 р. відповідно 78 т (у 3,3 раза більше), або 71 т (у 3,9 раза), чи 18,3 т (у 7 разів). Такий розрив у співвідношеннях спостерігався й на інші основні засоби виробництва. Лише через критичну нееквівалентність міжсекторального товарообміну агропромислового комплексу у 1990–2000 рр. галузь зазнала збитків на суму 57,1 млрд гривень²⁸⁰.

Своєрідною «ахіллесовою п'ятою» аграрних товаровиробників стала втрата виробничо-коопераційних зв'язків із переробними підприємствами. Під час планової економіки вони були державними і співпраця забезпечувалася позаекономічними адміністративно-командними методами управління. Майже вся продукція тваринництва у 1990 р. надходила на переробку (табл. 4.1).

З метою виправлення ситуації й достатнього завантаження потужностей м'ясопереробних комбінатів і збільшення доходів сільськогосподарських товаровиробників, Указом Президента України «Про державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників» від 2 грудня 1998 р. № 1328²⁸¹ було уведено спеціальний режим нарахування і сплати ПДВ за продані молоко та м'ясо в живій масі. Аналогічний механізм задіяно щодо коштів, які використовувались аграрними підприємствами–платниками ПДВ стосовно операцій з продажу товарів (робіт, послуг) власного виробництва, включаючи продукцію (крім підакцизних товарів), виготовлену на давальницьких умовах із власної сільськогосподарської сировини. Такий порядок було врегульовано Законом України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р. № 168²⁸² та постановою Кабінету Міністрів України «Питання нарахування податку на додану вартість, що сплачується до державного бюджету переробними підприємствами за реалізовані ними молоко, молочну сировину та молочні продукти,

²⁸⁰ Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери: монографія. Ужгород : ІВА, 2005. С. 147–149.

²⁸¹ Про державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Указ Президента України від 02.12.1998 № 1328. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁸² Про податок на додану вартість. Закон України від 03.04.1997 № 168. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

м'ясо і м'ясопродукти, іншу продукцію переробки тварин, закуплених у живій вазі, а також виплати і використання коштів, що надійшли від його сплати» від 2 березня 2011 року № 246²⁸³. Поверення ПДВ-зобов'язань товаровиробникам збільшувало власні кошти на розвиток молочного скотарства в середньому на 8,5–9,0% обсягу одержуваних ними доходів від галузі²⁸⁴.

Згодом цей механізм зазнав суттєвих змін. Після 2016 року було звужено сферу його застосування, а в 2018 р. взагалі скасовано через потенційну корупціогенність та інші зловживання на місцях. Це передбачувано позначилося зменшенням надходження на переробні підприємства сільськогосподарських тварин у 2020-му порівняно з 2015 р.: великої рогатої худоби – на 44 тис. тонн (35,5%), свиней – на 151 тис. тонн (46,6%). Як наслідок, темпи приросту обсягів виробництва переробної промисловості знизилися, а в 2010–2018 рр. стали втричі меншими ніж у сільському господарстві²⁸⁵. Так було започатковано ще одну негативну тенденцію щодо скорочення кількості переробних підприємств і зайнятих в них працівників.

При загальному негативному тренді надходження м'ясокомбінатам худоби безпосередньо від аграрних товаровиробників, з 2010 року загальні обсяги переробки почали стрімко зростати. Порівняно з 2005 роком майже втричі (з 489 тис. до 1443 тис. т), з 2020 року – у 3,6 раза, а за останні 10 років – із 1443 до 1778 тис. тонн (табл. 5.1). Це пов'язано зі змінами методики статистичного обліку, оскільки Держстат України почав включати до обсягів, що надійшли безпосередньо від сільськогосподарських виробників, давальницьку сировину та власно вироблену продукцію переробними підприємствами. Проте, навіть з урахуванням статистичних маніпуляцій, у 2020 р. на переробку надійшло лише 38,6% від показника 1990 року. Зазначені «новації» статистичного обліку не позначилися на переробці м'яса птиці, оскільки великі птахофабрики з метою замкненого

²⁸³ Питання нарахування податку на додану вартість, що сплачується до державного бюджету переробними підприємствами за реалізовані ними молоко, молочну сировину та молочні продукти, м'ясо і м'ясопродукти, іншу продукцію переробки тварин, закуплених у живій вазі, а також виплати і використання коштів, що надійшли від його сплати. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 № 246. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁸⁴ Тулуш Л. Д., Грищенко О. Ю., Стріховський Д. М. Тенденції розвитку молочного скотарства та його державної фінансової підтримки в Україні. *Економіка АПК*. 2023. Т. 30. № 5. С. 39.

²⁸⁵ Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. С. 377–382.

5.3. Подолання кризового стану в газулі тваринництва

циклу виробництва мають для цього власні заводи. Тож відбулося зростання обсягів переробки м'яса птиці.

Таблиця 5.1

Надходження худоби та птиці на переробні підприємства, у живій масі¹, тис. тонн

Надходження	1990	1995	2000	2005	2010 ²	2015	2020	2021	2021 до 1990/1995, %, в. п.
Надійшло – всього ² , у т. ч.:	4609	1118	452	489	1443	1690	1778	1827	39,6
підприємства	4314	872	207	280	407	376	273	253	5,9
до підсумку, %	93,6	78,0	45,8	57,2	28,2	22,2	15,3	13,9	-79,7 в.п.
господарства населення	295	236	238	200	106	19	10	12	4,0
до підсумку, %	6,4	21,1	52,6	40,9	7,3	1,1	0,6	0,6	-5,8 в.п.
<i>Із загального обсягу за видами тварин</i>									
ВРХ	...	828	342	335	225	124	80	89	10,7
до підсумку, %	–	74,1	75,7	68,5	15,6	7,3	4,5	4,9	-69,2 в.п.
Свині	...	132	74	108	230	325	303	318	240,9
до підсумку, %	–	11,8	16,4	22,1	15,9	19,2	17,0	17,4	5,6 в.п.
Птиця	...	44	17	38	948	1203	1389	1418	У 32 р.
до підсумку, %	–	3,9	3,8	7,8	65,7	71,2	78,1	77,6	73,7 в.п.

¹ Показники відображають обсяги надходження сільськогосподарських живих тварин на підприємства із власними переробними потужностями, або їх орендують та здійснюють перероблення сільськогосподарських тварин, мають види економічної діяльності згідно з КВЕД за класами 10.11, 10.12, а середня кількість працівників становить 10 осіб і більше.

² З 2010 року – включаючи давальницьку сировину та власно вироблену продукцію переробними підприємствами.

Джерело: Статистичний щорічник України. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Водночас критичною стала ситуація в молокопродуктовому підкомплексі. Організаційно-економічні й фінансові проблеми розвитку молочної галузі настільки загострилися, що в умовах війни стали предметом розгляду на засіданні Ради національної безпеки і оборони (РНБО)²⁸⁶. Нею виокремлено ключові виклики для цього сектору. Серед них:

а) тіньовий обіг сировини та пов'язане з ним виробництво фальсифікованої продукції;

б) залежність виробників від умов і термінів розрахунку з ритейлерами;

в) кризова ситуація в молочному скотарстві. РНБО запропонувала Кабінетові Міністрів України під час опрацювання Концепції державної цільової програми розвитку тваринництва до 2033 року

²⁸⁶ Проблемами молочної галузі зайнялась РНБО. URL: <https://agronews.ua/news>.

**РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА
КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ**

розглянути можливість фінансування молочного бізнесу за рахунок частини ПДВ, сплаченого ним під час виробничої діяльності.

Зазначені міжгалузеві невідповідності в аграрному секторі України негативно позначилися на структурі зовнішньої торгівлі. Це той випадок, коли внутрішня аграрна політика щодо функціонування агропродовольчих ринків стала заручницею зовнішньої торговельно-економічної політики і навпаки. Сировинна пастка стає дедалі більш небезпечною для країни (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

**Товарна структура зовнішньої торгівлі агропродовольчою
продукцією, у відсотках до підсумку за 1–24 УКТ ЗЕД**

Назва товару	Експорт/ імпорт	1996	2001	2010	2015	2020	2021
Живі тварини; продукція тваринного походження	експорт	19,5	19,4	7,8	5,7	5,4	4,8
	імпорт	21,6	16,2	21,6	15,7	19,4	20,6
Сальдо, в. п.		-2,1	3,2	-13,8	-10	-14	-15,8
Зернові культури	експорт	13,8	26,5	24,9	41,6	42,4	44,5
	імпорт	2,1	4,4	2,5	4,4	2,8	2,1
Сальдо, в. п.		11,7	22,1	22,4	37,2	39,6	42,4
Насіння і плоди олійних культур	експорт	8,8	8,4	10,9	10,1	8,3	8,8
	імпорт	4,5	3,0	3,1	6,2	6	5,8
Сальдо, в. п.		4,3	5,4	7,8	3,9	2,3	3
Готові харчові продукти	експорт	45,9	24,9	25,9	16,9	15,2	13,7
	імпорт	58,4	52,5	43,5	46,1	45,7	46,2
Сальдо, в. п.		-12,5	-27,6	-17,6	-29,2	-30,5	-32,5

Джерело: Статистичний щорічник України за 1996 рік; Товарна структура зовнішньої торгівлі у 2021 році. Статистична інформація. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Сальдо експорту/імпорту готових харчових продуктів за 1996–2021 рр. наростило негативне значення в 1,8 раза і коливалося в межах від 17,6 в.п. (2010 р.) до 32,5 в.п. (2021 р.). Водночас домінуючі експортні позиції зайняли зернові та олійні культури. Сумарно у 2021 р. на них припадало 53,3% до підсумку за 1–24 УКТ ЗЕД, а експорт готових продуктів із зерна становив лише 1,5%, що менше на 0,6 в. п. порівняно з 2010 роком.

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

За даними Держстату, Україна у 2021 р. збрала 86 млн тонн зернових та зернобобових культур, із них на внутрішні потреби (корми, фонд споживання і посівний матеріал) використано 17,3 млн тонн. З урахуванням зміни запасу (15 млн т та імпорту 0,4 млн т) всього експортовано 51,6 млн тонн, або 66% від валового збору цих культур²⁸⁷. Більшу частину його, за належного сприяння підприємствам, можна було б переробити на місці. Проте через пастку сировинних ринків, Україна відстає за темпами нарощування виробництва та переробки сировини. *Довідково*. За п'ять років (2017–2022) 19 країн світу збільшили свій ВВП в аграрному секторі більш ніж у 1,5 рази, а Гвінея та Ангола – удвічі. Україна отримала лише 15%-ве зростання²⁸⁸.

Про економічну доцільність конверсії зернових культур у продукцію тваринництва свідчить групування країн світу за відношенням витрат зерна на корм худобі та птиці до його власного виробництва, зроблених на базі статистичної інформації ФАО (табл. 5.3). Як видно з аналітичних даних, 168 країн світу розділилися на два полюси: перший – 52 країни нетто-експортери сільськогосподарської сировини та побічної продукції від її переробки (шротів, висівок, меляси тощо) з коефіцієнтом «до 0,35», куди входить і Україна; другий – 31 країна нетто-імпортер цієї сировини для поглибленої переробки з коефіцієнтом «більше 2». Останні забезпечили значно більшу додану вартість у розрахунку на 1 га ріллі (зарплата і прибуток). Зокрема, у першій групі країн, де зерна на корм худобі витрачається удвічі більше ніж вирощується власними силами, отримано 7162 дол. США, а в Україні – 438 дол. США, або в 16 разів менше. Навіть у своїй групі наша країна поступається за цим середньостатистичним показником майже в 4,5 рази.

---

²⁸⁷ Сільське господарство України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁸⁸ *Таршин Іван*. Переробна промисловість: коли час інвестувати? <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/10/9/705232>.

**РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА
КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ**

Таблиця 5.3

Групування країн світу за співвідношенням витрат зерна на корм худобі та птиці до обсягів власного виробництва, 2020 рік.

Показники	Групи країн за обсягами витрат зерна на корм до обсягів його виробництва, коефіцієнт					
	більше 2	1,01-2	0,51-1	0,35-0,5	до 0,35	у т. ч. Україна
Кількість держав у групі	31	23	31	31	52	1
Частка експорту продовольства до підсумку в економіках, %	7,6	9,3	7,6	7,5	17,8	44,7
Індекс до відповідного показника України	0,17	0,21	0,17	0,17	0,40	1
Додана вартість сільського господарства на 1 га ріллі, дол. США	7162	4726	3498	2835	1956	438
Індекс до відповідного показника України	16,4	10,8	8,0	6,5	4,5	1
ВВП на одну особу, тис. дол. США	22446	21291	15351	16861	2161	3557
Індекс до відповідного показника України	6,3	6,0	4,3	4,7	0,6	1
На 1 га ріллі, кг:						
винос НРК з експортом усієї продукції	32	7	14	51	17	98
надходження НРК з імпортом усієї продукції	342	133	68	28	9	0,3
Сальдо	310	126	54	-23	-8	-97,7
затрати праці у тваринництві (за трудомісткістю в Україні), люд./год.	907	492	335	237	225	58

Джерело: Могильний О. М., Калінчик М. В., Грищенко О. Ю. Повоєнна реструктуризація аграрного сектору України: усунення перекосів для досягнення стійкості та добробуту. *Економіка АПК*. 2022. Т. 29. № 6. С.10–28.

Закономірно, чим більша частка виручки від експорту агропродовольчої продукції до її підсумку в економіках, тим нижчий рівень ВВП на одну особу населення. Цей показник у 10 разів нижчий у 31 країні з високотехнологічним замкнутим циклом агропромислового виробництва, орієнтованим на кінцеву продукцію, ніж у 52-х з архаїчною експортно-сировинною моделлю відтворення економік. Вона не лише прирікає населення на безробіття і бідність, а країну на відсталість і сировинного донора ВВП розвинених економік, але й виснажує родючість ґрунтів. Негативне сальдо за показником НРК (винос з експортом всієї аграрної продукції мінус надходження з її імпортом) починається з групи країн, в яких співвідношення витрат

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

зерна на корм худобі та птиці до обсягів власного виробництва має коефіцієнти в діапазоні «0,35–0,5». У групі ризику й наша країна з показником мінус 97,7 кг діючої речовини на гектар ріллі.

Подібне групування країн, але з іншими детермінантами (табл. 5.4), підтверджує, що у країнах із рентно-сировинною моделлю аграрний бізнес не заінтересований у розвитку тваринництва та переробці його продукції в різноманітні м'ясо-молочні ви­роби кінцевого споживання. В Україні лише 20% валового збору зернових культур використовується на корм худобі, а група країн із коефіцієнтом «більше 2» на фуражні цілі спрямовує майже в чотири рази більше, ніж отримує від свого сільського господарства. Тому в останніх на 100 га ріллі припадає 559 голів умовних тварин, або в 14,3 раза більше порівняно з Україною.

Таблиця 5.4

Групування країн світу за відношенням витрат зерна на корм худобі та птиці до власного виробництва, 2020 рік.

Показники	Групи країн за обсягами витрат зерна на корм до обсягів його виробництва, коефіцієнт					
	більше 2	1,01-2	0,51-1	0,35-0,5	до 0,35	у т. ч. Україна
Кількість країн у групі	31	23	31	31	52	1
Витрати зерна на корм худобі до його валового виробництва, коефіцієнт	4,02	1,26	0,68	0,39	0,16	0,20
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	20,4	6,4	3,5	2,0	0,8	1
Припадає на 1 жителя:						
ріллі, га	0,063	0,111	0,140	0,222	0,169	0,753
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	0,08	0,15	0,19	0,30	0,22	1
зерна власного виробництва, кг	53	170	289	595	290	1471
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	0,04	0,12	0,20	0,40	0,20	1
Припадає умовних тварин (за коефіцієнтами ЄС*) на 100 га ріллі, гол.	559	299	203	153	125	39
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	14,4	7,7	5,3	4,0	3,2	1

*Коефіцієнти переведення в умовне поголів'я визначено Регламентом ЄС «Про інтегровану статистику фермерських господарств і скасування регламентів (ЄС) № 1166/2008 та (ЄС) № 1337/2011» від 18 липня 2018 р. № 2018/1091.

Джерело: Могильний О. М., Калінчик М. В., Грищенко О. Ю. Повоєнна реструктуризація аграрного сектору України: усунення перекосів для досягнення стійкості та добробуту. *Економіка АПК*. 2022. Т. 29. № 6. С.10–28.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

Як це можливо – використовувати зернових на потреби тваринництва більше, ніж виробляється в країні? Справа в тому, що країни цієї групи одночасно є експортерами й імпортерами зерна. Вони купують за порівняно низькими цінами кукурудзу, ячмінь і фуражну пшеницю для комбікормової промисловості, а продають дорогі сорти продовольчої пшениці для харчової промисловості. Наприклад, Євросоюз сумарно у 2022/2023 МР експортував 22,7 млн тонн переважно пшениці, а імпортував зернових для відгодівлі худоби і птиці – 21,5 млн тонн²⁸⁹. Це загальна тенденція для країн з розвиненим агропродовольчим сектором.

У ситуації з групою країн, куди входить Україна (коефіцієнт до 0,35) очевидно, що чим більше ріллі та валового збору зернових культур припадає в розрахунку на одного жителя, тим тривалішою в часі трансформація економіки від аграрної до постіндустріальної. Подолання цього «сировинного прокляття» можливе за усвідомлення державою стратегічних пріоритетів власної аграрної політики, високого професіоналізму й відповідальності високопосадовців за свої дії або бездіяльність.

Ураховуючи складнощі з експортною логістикою внаслідок блокування росією морських портів, пропонується вжити заходів на стиснення експорту: перейти від великого обсягу в тоннах до великого обсягу у валюті завдяки глибшій переробці й реалізації готової продукції. Це має стати додатковим мотивуючим чинником для бізнесу. Тому в Плані післявоєнного відновлення економіки сільського господарства, про який вже йшлося, передбачено розвивати підприємства переробної промисловості. Позитивним прикладом за останні 30 років вважається переробка соняшнику на олію завдяки підвищенню вивізного (експортного) мита до 23% у 1999 році. Пропонується повторити історію цього успіху, поширивши практику на кукурудзу, пшеницю, інші культури, переробляючи їх на корми для худоби і птиці, біоетанол, біогаз, біометан, крохмаль, лікарські препарати, розвивати нішеві виробництва тощо. Проте, маємо врахувати, що стиснення тоннажу при експорті соняшникової олії супроводжувалося збільшенням тоннажу при експорті шроту й

²⁸⁹ Гайнц-В. Штрубенхоф. Виклики й шанси в контексті вступу України до ЄС. Агрополітичний звіт. APD/APB/01/2024. Електрон. дані. Лютий 2024 року. 33 с. Режим доступу : URL : [https:// www. apd-ukraine.de](https://www.apd-ukraine.de).

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

макухи. У 2020 році Україна за цим показником досягла рекордних 6091 тис. тонн і посіла перше місце у світі, а в розрахунку на гектар – 42,6 дол. США, що удвічі більше порівняно з Польщею (табл. 5.5). Тобто приклад не зовсім вдалий, адже позитивного логістично-транспортного ефекту не було досягнуто.

Таблиця 5.5

Експорт агропродовольчої продукції в розрахунку на гектар ріллі в Україні та інших країнах світу за 2020 р., дол. США

Продукція	Україна	Канада	Нідерланди	Польща
Сільськогосподарська продукція, всього	669	1314	99785	3212
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>1,94</i>	<i>149,1</i>	<i>4,8</i>
у т. ч. рослинні олії	173	82,2	4243	32,3
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>0,47</i>	<i>24,5</i>	<i>0,19</i>
кукурудза	148	6,5	233	29,1
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>0,4</i>	<i>1,57</i>	<i>0,20</i>
пшениця	109	163	67	95
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>1,49</i>	<i>0,61</i>	<i>0,87</i>
шроти всіх олійних культур	42,6	39,3	1563	20,2
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>0,92</i>	<i>36,7</i>	<i>0,47</i>
ріпак	30,6	122	858	17,9
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>3,99</i>	<i>28,0</i>	<i>0,58</i>
соєві боби	21,0	50,1	445	0,3
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>2,39</i>	<i>21,2</i>	<i>0,01</i>
м'ясо птиці	17,1	11,4	3214	239
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>0,67</i>	<i>187,9</i>	<i>14,0</i>
м'ясо великої рогатої худоби	2,7	58,6	2861	191
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>21,7</i>	<i>1059,6</i>	<i>70,7</i>
молочні продукти	2,0	4,4	2027	69,2
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>2,2</i>	<i>1013,5</i>	<i>34,6</i>
м'ясо свиней	0,3	86,0	3287	120
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>286,7</i>	<i>10957</i>	<i>400</i>
Вартість експорту т продукції, дол. США	300	602	1292	1526
<i>Індекс до відповідного показника України</i>	<i>1</i>	<i>2,0</i>	<i>4,3</i>	<i>5,1</i>

Джерело: Могильний О. М., Калінчик М. В., Грищенко О. Ю. Повоєнна реструктуризація аграрного сектору України: усунення перекосів для досягнення стійкості та добробуту. *Економіка АПК*. 2022. Т. 29. № 6. С. 10–28.

Із десяти товарних позицій щодо експорту агропродовольчої продукції в розрахунку на гектар ріллі у вартісному виразі Україна лідирує за чотирма (рослинні олії, кукурудза, пшениця, шрот олійних культур) і значно відстає за всіма видами тваринницької продукції, які мають меншу тоннажність при значно більшій питомій вартості. Сумарно вартість тонни українського експорту удвічі поступається цьому показникові Канади і значно менше порівняно з

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

Нідерландами і Польщею – у 4,3 і 5,1 раза відповідно. *До прикладу.* Україна в 2020 р. експортувала всієї агропродовольчої продукції вагою 74 млн тонн, отримавши від реалізації 22 млрд дол. США, а Канада майже стільки ж – 77 млн тонн, але на суму 55 млрд дол. США. Різниця в 2,5 рази у вартісному виразі пояснюється тим, що Канада експортує здебільшого перероблену продукцію тваринного походження, а Україна — сировинну²⁹⁰. Експортуючи зернові культури вартістю тонни 200 дол. США при переробці на готові продукти з борошна можна підвищити її до 2,2 тис., або в 11 раз.

Олександр Бататін, президент української Асоціації промислових біотехнологій, радник у Національній інвестиційній раді при Президентові України, власник та керівник компанії «АБ Агро Проджект Груп», вважає, що настав час змінювати усталену аграрну модель, яка має вкрай обмежений мультиплікаційний ефект для розвитку інших секторів національної економіки. Маркетингові дослідження, проведені під час розроблення програми «Велика агропереробка» по 5 експортних культурах (кукурудзі, пшениці, ячменю, сої і ріпаку) показали масштаби втраченої вигоди. У разі глибокої переробки лише перелічених сировинних продуктів економіка України матиме такі результати: а) збільшення частки доданої вартості в аграрному виробництві до 28%; б) нарощення експортної виручки до 41 млрд дол. США на рік, або додатково 30 млрд; в) забезпечення щорічно майже 55 млрд грн податкових надходжень; г) створення 26,5 тисяч нових робочих місць в аграрному секторі²⁹¹.

У цьому ж контексті в Мінагрополітики України вважали, що за сім місяців війни України проти росії (вересень 2022 р.) пройдено точку неповернення до сировинної аграрної економіки і вже наявна продовольча модель розвитку. Оскільки активно розвиваються експорт молочної продукції (сухе молоко, вершки, сири, масло вершкове), виробництво м'яса, а також альтернативних джерел енергії (біоетанол, біогаз, біометан тощо), збільшено й переробку зернових культур²⁹². Для країни, в якій аграрна сировина становить 80%

²⁹⁰ *Лебідь Людмила.* Стиснути експорт: від великого обсягу в тоннах до великого обсягу у валюті. URL : <https://agri-gator.com.ua>.

²⁹¹ *Бататін Олександр.* «Велика агропереробка»: як збільшити додану вартість в агросекторі. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/22/688436>.

²⁹² У Мінагрополітики вважають, що Україна пройшла точку неповернення до сировинної економіки. *Дзеркало тижня.* 13 вересня 2022 року. URL : <https://zn.ua>.

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

всього агропродовольчого експорту, має привертати увагу форс-мажорний чинник старту такої радикальної зміни технологій та недостатня підстава для подібних висновків. У мирних умовах, із розблокуванням логістичних маршрутів, бізнес, імовірно, повернеться до колії «швидких грошей» і звичної рентно-сировинної моделі аграрної економіки, яка напрацьовувалася останніми роками.

Стало вже традицією для економіки України, коли бізнес-стратегії компаній та інтереси народу і держави мають різновекторне спрямування. Частковим підтвердженням цьому є результати дослідження Центру розвитку інновацій, проведеного у травні 2023 року, щодо стану й потреб малого та середнього підприємництва в Україні за участі експертів 15 обласних військових адміністрацій (ОВА) і 125 територіальних громад. Серед іншого, опитування свідчать про те, що бізнес в умовах війни може розраховувати лише на свої ресурси. Відповідаючи на запитання: «Про найперспективніші сектори місцевої економіки», респонденти були майже одностайними – сільське, лісове та рибне господарство.

Передбачуваною стала розбіжність думок щодо виробництва харчових продуктів. Понад 80% опитаних представників ОВА вважають галузь перспективною, тоді як представник територіальних громад були менш оптимістичними – лише 43% позитивних відповідей. Із зрозумілих причин громади надають перевагу розвитку роздрібною торгівлі продовольчими товарами: 28% позитивних відповідей проти 12,5% – від представників обласних військових адміністрацій²⁹³.

Скасування окремих державних програм підтримки аграріїв у державному бюджеті на 2022–2024 рр., залежність горизонту надходження інвестицій від Перемоги України у війні з росією та фінансової допомоги міжнародних донорів мікро- і малим підприємствам слід враховувати під час опрацювання інституційно-правових та організаційно-економічних заходів державної аграрної політики, спрямованих на усунення структурних дисбалансів аграрного сектору, які не потребують додаткового фінансування. Навпаки, їх запровадження має сприяти наповненню місцевих бюджетів.

---

²⁹³ Бізнес у регіонах тримається на оптимізмі й... інформаційній підтримці. *Дзеркало тижня*. 28 травня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

За даними Держстату України²⁹⁴, в умовах війни у 2022 р. порівняно з попереднім роком відбулося значне скорочення поголів'я великої рогатої худоби на 12,7% (-337 тис. голів), у тому числі корів на 12,4 (-91,2), свиней на 11,8 (-660,5 тис. гол), птиці на 10,8% (-21,8 млн гол.). Виробництво м'яса (у забійній вазі) зменшилося на 9,5% (-231 тис. т), молока на 10,8% (-946 тис. т.) При цьому спад показників більшою мірою відбувся у господарствах населення, ніж у підприємствах. Удвічі збільшилася кількість підприємств, які мали чистий збиток – 21% проти 11% у 2021 році. Рівень рентабельності всієї діяльності становив 14,1%, або у 2,7 раза менший, а операційної – 21 і 41,9% відповідно. Спадна тенденція в обох секторах за всіма наведеними показниками тривала і в 2023 р. порівняно з попереднім звітним періодом.

Отже, критично важливо вжити комплекс першочергових дій з метою створення системних передумов для подолання затяжної кризи у тваринництві, збільшенні обсягів і глибини переробки його продукції, залучивши ресурси ОСГ, сімейних ферм, обслуговуючих кооперативів, територіальних громад й інші резерви. На часі також невідкладне запровадження інструментів, спрямованих на демотивацію бізнесу щодо надмірного експорту зернових і технічних культур, іншої сировинної продукції й усебічне мотивування до її переробки на підприємствах, розсосереджених по окремих локаціях різної потужності.

З огляду на викладене пропонуємо комплекс заходів в умовах правового режиму воєнного стану та повоєнного реконструктивного відновлення аграрного сектору:

1. Заохочення суб'єктів господарювання до нарощування обсягів виробництва з дотриманням європейських стандартів якості та безпеки:

1.1. розвивати диверсифіковану структуру виробництва тваринницької продукції, локалізувавши його в мікро-, малих і середніх підприємствах, підтримувати стартапи, що здатні виконувати роль локомотивів аграрного бізнесу через механізми кредитування за програмою «Доступні кредити «5-7-9%», грантових програм іноземних інвесторів, страхування експорту, часткове відшкодування інвестицій

²⁹⁴ Сільське господарство України. Ст. зб. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

в новітнє обладнання, а також субсидування вартості енергетичних ресурсів;

1.2. забезпечити нормативно-правові можливості для розвитку молочного і м'ясного скотарства, використовуючи безгосподарні та незадіяні об'єкти нерухомості державної і комунальної власності та земельних ділянок під ними, найперше у сільських територіальних громадах, які прихистили тимчасово переміщених осіб;

1.3. розробити особливий режим придбання на кооперативних засадах обладнання для мікро- і малих тваринницьких ферм, племінних (генетичних) ресурсів, часткової компенсації їхньої вартості з можливістю інтегруватися в міжнародні технологічні ланцюги поділу праці та створення доданої вартості. Наприклад, Німеччина, Данія, Нідерланди експортують десятки мільйонів голів поросят живою масою 25–35 кг, а фермери інших країн Євросоюзу відгодовують їх до товарних кондицій;

1.4. запровадити механізм державної підтримки страхування поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, що знаходиться у власності ОСГ, сімейних ферм, фізичних осіб-підприємців та в інших малих і середніх господарюючих суб'єктах;

1.5. поширити безповоротну грантову допомогу та підтримку на умовах співфінансування, що надається підприємствам на закладення садів і ягідників, будівництво теплиць, переробку аграрної сировини, також на сімейні молочні ферми, крафтові сироварні й молочарські кооперативи, кооперативні та приватні бойні для забою тварин, на проєкти з використанням біоекономічних технологій і на дорадчі служби;

1.6. сприяти створенню в усіх територіальних громадах показових (демонстраційних) сімейних ферм різної спеціалізації у тваринництві, в тому числі з виробництва нішевих видів продукції, підтримувати формування online-платформи для обміну досвідом роботи, надання консалтингу з питань епізотії, ветеринарно-санітарного обслуговування, профілактики і боротьби з хворобами, екологічних вимог, а також організаційної взаємодії для захисту своїх прав у різних інстанціях;

1.7. створити інституційні передумови для формування спроможних агропромислових адміністративно-територіальних кластерів у

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

галузі тваринництва за участі мікро-, малих і середніх товаровиробників, великих компаній з переробки аграрної сировини, адміністрацій територіальних громад, місцевих підрозділів Держпродспоживслужби України, регіональних наукових центрів НААН, закладів передвищої фахової і вищої освіти, ритейлу та інших стейкхолдерів;

1.8. запровадити цільові програми фінансування мікро-, малих та середніх фермерських господарств для адаптації до європейських стандартів якості й безпечності виробництва та часткової компенсації пов'язаних з ними витрат.

2. Стимулювання бізнесу до перероблення експортоорієнтованої сільськогосподарської сировини, реалізації готової продукції на зовнішніх ринках та локалізації потужностей в різних регіонах:

2.1. ухвалити низку законодавчих і нормативно-правових актів та змін і доповнень до них, зокрема: Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні» від 17 грудня 2020 р. № 1116, передбачивши комунікацію з інвестором у режимі «єдиного вікна»; Закону «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків»²⁹⁵, який прийнято за основу 9 листопада 2023 р. і розширює функції Експортно-кредитного агентства України (ЕКА) та ін.;

2.2. заохочення приватних інвестицій в інноваційний розвиток харчових технологій, стимулювання розвитку виробничої інфраструктури суміжних галузей переробки сільськогосподарської сировини, у тому числі формуючи стратегію «Від ферми до виделки», екосистему в *agri-food*-секторі тощо;

2.3. спрощення умов і дозволів на будівництво складських приміщень у сільській місцевості, забезпечення їх електро-, газо-, водопостачанням та під'їзним сполученням, розширення наземних логістичних шляхів для експорту продукції;

2.4. адаптувати до сьогодення механізм нарахування і акумулювання ПДВ, що сплачується до державного бюджету переробними підприємствами за реалізовані ними молоко, молочну сировину та

---

²⁹⁵ Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні. Закон України від 17.12.2020 № 1116; Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків. Проект закону реєстр. номер 9015 від 14.02.2023. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

молочні продукти, м'ясо і м'ясопродукти, іншу продукцію переробки тварин, закуплених у живій масі, а також виплати і цільове використання коштів, що надійшли від його сплати сільськогосподарським виробникам на розвиток молочного і м'ясного скотарства, що діяв у 1998–2018 роках;

2.5. підвищити дієвість моніторингу зростання рівня цін на м'ясо-молочну продукцію у торговельних мережах, пов'язаного із: а) недобросовісними антиконкурентними практиками; б) використанням офшорних юрисдикцій для оптимізації податків; в) встановленням контролю над підприємствами переробної і харчової промисловості та створенням вертикально інтегрованих формувань; д) зменшенням з року в рік частки національних товаровиробників, першочергово малих і середніх, у торговельних мережах та відповідним збільшенням імпортової продукції;

2.6. упорядкувати еквівалентність розподілу доданої вартості основних учасників ринку м'ясо-молочної продукції (ОСГ, сімейних ферм, мікро-, малих і середніх товаровиробників, логістичних компаній, переробних підприємств харчової промисловості, торговельних мереж) та опрацювати науково-практичні рекомендації з оперативного коригування державної регуляторної політики у цій сфері;

2.7. законодавчим актом затвердити Методику розподілу доданої вартості на всьому харчовому ланцюгу, граничні терміни розрахунків за поставлені товари в супермаркети відповідно до положень Директиви Євросоюзу «Про недобросовісні торговельні практики у відносинах між підприємствами в ланцюзі поставок сільськогосподарських і харчових продуктів» від 17 липня 2019 року № 2019/633;

2.8. підтримувати маркетингові ініціативи сімейних ферм, мікро-, малих підприємств щодо відкриття альтернативних шляхів доступу до ринків тваринницької продукції з використанням дистанційних форм торгівлі, веб-ресурсів місцевих громад, інтернет-порталів, інформаційної та рекламної підтримки тощо;

3. Боротьба із зловживанням монопольним становищем заготівельників і переробників м'ясо-молочної продукції та іншими недобросовісними практиками на місцевих і регіональних ринках:

3.1. здійснювати моніторинг і своєчасне реагування на антиконкурентні практики під час закупівель молока від населення, сімейних ферм, кооперативів та інших мікро- і малих товаровиробників;

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

3.2. посилити цивільно-правову й адміністративну відповідальність за технологічне і передреалізаційне фальшування м'ясо-молочної продукції, за несанкціоноване завезення продовольчих товарів на митну територію України та їх тіньовий обіг на внутрішньому ринку;

3.3. імплементувати українське законодавство до правового доробку ЄС (*acquis communautaire*) в частині захисту прав споживачів м'ясо-молочних продуктів.

4. Податкове, кредитне і митно-тарифне регулювання:

4.1. запровадити механізм обмеження експорту сировини. Зокрема розглянути можливість встановлення дестимулюючої ставки ПДВ при вивезенні зернових, олійних, технічних культур і побічних продуктів переробки (шроти олійних культур, висівки тощо), де основна маса прибутку отримується завдяки його відшкодуванню з державного бюджету. Цю регулятивну норму першочергово поширити на сировинні товари, в яких частка експорту у виробництві перевищує 60%. Довідково. У 2020/21 МР цей показник щодо кукурудзи становив 77,5%, пшениці – 66,3%, ячменя – 55,3%, сої – 53,6%, ріпаку та кользи – 92,3%. Імпорт кінцевих товарів тваринного походження з достатнім рівнем самозабезпечення в Україні, навпаки, оподатковувати за підвищеною ставкою податку на додану вартість;

4.2. період дії правового режиму воєнного стану відкриває «вікно можливостей» для викорінення корупції в податкових органах, на митниці і в контролюючих інституціях; на часі запровадження радикальних правил антиофшорної політики, удосконалення контролю за трансфертним ціноутворенням, посилення боротьби з ухиленням від сплати ПДВ шляхом формування фіктивного податкового кредиту, ліквідувати «сірі» схеми неповернення експортної виручки зерновими трейдерами з відмиванням готівкових коштів і протидіяти іншим корупціогенним факторам з використанням державного й місцевих бюджетів;

4.3. передбачити в умовах кредитування товаровиробників за програмою «Доступні кредити «5-7-9%», у користуванні яких 10 тис. га і більше сільськогосподарських угідь, утримання у власності ВРХ на рівні не нижчому від середнього показника

5.4. Модернізація аграрного сектору України в контексті міжнародного поділу праці та створення доданої вартості

умовного поголів'я на 100 га ріллі в тому адміністративному районі (області, регіоні), де ведеться господарська діяльність;

4.4. збільшити обсяги кредитів за програмою «Доступні кредити «5-7-9%» для переробної галузі, розширюючи можливості пошуку зовнішніх ринків збуту, створюючи локальні переробні підприємства на умовах співфінансування бізнесу і місцевих бюджетів;

4.5. активніше використовувати можливості зони вільної торгівлі з більш ніж 60 країнами світу та сприятливих умов закупівлі українських товарів Євросоюзом, Великою Британією, США, іншими країнами, першочергово для експорту тваринницької продукції кінцевого споживання. Домогтися пролонгації строку договорів про преференційні торговельні відносини після скасування або припинення правового режиму воєнного стану.

Висновки до розділу 5

Аграрна політика нашої держави у 1990–2021 рр. крім позитивних результатів призвела до спустошливо-руйнівних невідповідностей в основних підгалузях сільського господарства: а) частка рослинництва у валовому виробництві зроста майже на 30 в. п. – із 51,5% у 1990 р. до 81,4% у 2021 р., а тваринницької продукції, відповідно, скоротилась – у підприємствах у 2,5 рази, в господарствах населення – у 2,2 раза; б) посіви високодохідних зернових і технічних культур займали понад 80% земельних площ, соняшнику серед технічних рослин відводилося 70%, а клін технічних культур зменшився майже в 7 разів; в) у затяжному кризовому стані перебуває тваринницька галузь; г) через надмірну тоннажність сировинного експорту сумарно вартість тонни експортованої продукції становить 300 дол. США, що значно менше порівняно з Нідерландами і Польщею – у 4,3 і 5,1 раза відповідно; д) Україна переробляє лише 13% сільгосппродукції, а 87% продає як сировину або напівфабрикати.

Групування 168 країн світу за співвідношенням витрат зернових культур власного виробництва на корм худобі та птиці показало, що глобальне лідерство України в експорті сировинних товарів закономерно відсунуло її на аутсайдерські позиції в сенсі ефективності, раціонального використання трудового й агроресурсного потенціалу

РОЗДІЛ 5. ПОРЕФОРМЕННИЙ СТАН АГРАРНОГО СЕКТОРУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЙОГО РЕКОНСТРУКЦІЇ

та підвищення рівня добробуту населення країни. Навіть серед 52 держав з коефіцієнтом «до 0,35%», куди входить Україна, вона отримує доданої вартості в розрахунку на гектар в 4,5 рази менше – 438 проти 1956 дол. США. У цій групі на 100 га (за методикою ЄС) припадає 125 умовних тварин порівняно з 39 в Україні. Водночас країни нетто-експортери зернових культур, починаючи з коефіцієнта «0,35–0,5», відчувають проблеми з відновленням родючості ґрунтів, зокрема, українські аграрії за цими розрахунками мають стійкий від’ємний баланс діючої речовини мінеральних добрив.

Раціональна галузева структура аграрного сектору, суттєве зменшення залежності експорту від волатильності глобальних ринків сировинної продукції, подовження ланцюгів створення доданої вартості всередині країни, участь національних товаровиробників у міжнародній виробничій кооперації, трансфер інноваційних технологій переробки сировини повинні стати головними чинниками подолання інерції довоєнних бізнес-практик та забезпечення стресостійкості агропродовольчої системи держави незважаючи на форс-мажорні обставини. В інтегральній взаємодії такий підхід сприятиме гарантуванню продовольчої безпеки населення, розширеному відтворенню природно-ресурсного потенціалу, створенню нових робочих місць у сільській місцевості, збільшенню надходжень податків до бюджетів усіх рівнів і внесків до фондів соціального страхування та успішному розв’язанню інших соціально-еколого-економічних проблем.

Перспективами подальших наукових розвідок щодо підвищення стресостійкості аграрного сектору має бути перегляд класичних теорій порівняльних переваг у міжнародній торгівлі, що базуються на менших альтернативних витратах країн-експортерів сировинних товарів, у частині розвитку локалізованих замкнених циклів агропродовольчого виробництва з урахуванням глобальних викликів, пов’язаних зі зміною клімату, екологічною кризою й низкою обставин непереборної сили. Додатковими ризиками щодо дисфункціональності агропродовольчої системи України можуть стати необґрунтовані політичні рішення на шляху набуття повноправного членства в Європейському Союзі.

РОЗДІЛ 6.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У грудні 2023 р. виповнилося 30 років встановлення дипломатичних відносин між Євросоюзом та Україною. У 1994 р. було укладено Угоду про партнерство та співробітництво, а в 2014-му Угоду про асоціацію, що включає також поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі. Політико-економічний блок став найбільшим торговельним партнером України, адже з 2021 року на нього припадало 39% від загального обсягу зовнішньої торгівлі. У червні 2017 року запроваджено безвізовий режим для переміщення громадян через кордони країн-членів Євросоюзу. Надання нашій державі в червні 2022 року статусу країни-кандидата на членство в ЄС і рішення Ради Євросоюзу від 14 грудня 2023 р. про відкриття переговорного процесу за низки сприятливих умов може стати поштовхом до реалізації потенціалу мікро-, малих і середніх форм господарювання аграрного сектору й харчової промисловості та сталого сільського розвитку.

6.1. Нові можливості сільського господарства на шляху до членства в Європейському Союзі

У звіті Кабінету Міністрів України про виконання Угоди про асоціацію з ЄС за 2015–2020 рр. до розділу «Сільське господарство» було включено 1414 заходів у складі 486 завдань. Їх реалізація становила 42%, на початок 2022 р. – 54%, а решту 46% – не завершено²⁹⁶. Стосовно «Санітарних та фітосанітарних заходів», від яких безпосередньо залежить експорт агропродовольчої продукції, з дотриманням графіка виконується 68%, у стані виконання – 32%²⁹⁷. За даними незалежного експертного моніторингу, проведеного Українським центром європейської політики, на кінець 2022 року загальний прогрес України у виконанні Угоди про асоціацію становив

---

²⁹⁶ Звіт про виконання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2015–2020 років. URL: <https://www.kmu.gov.ua>.

²⁹⁷ Напрями Угоди про асоціацію – прогрес виконання. URL : <https://pulse.kmu.gov.ua>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

55%, з яких 30,4% є зобов'язаннями, оціненими як повністю виконані²⁹⁸. Згідно останнього звіту Європейської комісії (листопад 2023 р.) щодо переговорного розділу «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Україна перебуває на ранній (найнижчій) стадії готовності. Разом з тим виконано критерії, гармонізовано політики та законодавство, пов'язані з якістю та збутом аграрної продукції, добробутом свійських тварин, правилами сертифікації органічної продукції та ін. Проте не відповідає нормам ЄС застосування нітратних добрив і пестицидів, а також генної інженерії в сільському господарстві²⁹⁹. Крім імплементації законодавства секторальна інтеграція на основі імплементації *acquis* Євросоюзу потребує також підготовки державних службовців та персоналу підприємств для роботи за новими правилами.

Стан виконання Україною взятих на себе зобов'язань має спонукати урядовців, наділених державними повноваженнями у відповідних сферах, перейти від імітації до втілення фундаментальних євроінтеграційних реформ (верховенство права, презавантаження судової системи і правоохоронних органів, подолання корупції, працюючі інституції, свобода слова, права людини та ін.). Рішучі кроки в даному в напрямі також сприятимуть реконструктивному відновленню агропродовольчої системи, розвитку мікро-, малих і середніх підприємств, налагодженню технологічної кооперації із суб'єктами господарювання країн-членів Євросоюзу з метою подовження ланцюгів створення доданої вартості, зеленому курсу, запровадженню європейських стандартів використання людських, земельних, водних, лісових та інших ресурсів.

Подібні трансформації вже здійснили держави Центральної і Східної Європи й Балтії, які до розширення Євросоюзу мали підготовчий етап різної тривалості та стали повноправними учасниками континентального об'єднання у 2004 р. (крім Болгарії і Румунії, що приєдналися у 2007 р.). Проте не всі постсоціалістичні держави повною мірою скористалися можливостями країни-кандидата після

---

²⁹⁸ Реалістичний шлях вступу України до ЄС. Флоріан Бібер, Олександра Булана, Лор Делькур та ін. ГО «Український центр європейської політики». Електрон. дані. Київ, 2023. С. 41. Режим доступу. URL : <http://www.ucer.org.ua>; <http://www.kas.de/ukraine>.

²⁹⁹ Охріменко Яна. Чи знищить Брюссель сільське господарство України? Ключові міфи про аграрну політику ЄС. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/03/25/7182242>.

6.1. Нові можливості сільського господарства на шляху до членства в Європейському Союзі

офіційно розпочатих перемовин з Євросоюзом з питань інтеграції аграрного сектору, підвищення продуктивності праці, ефективності використання угідь та збалансованого сільського розвитку.

Як зазначалося раніше, крім інтеграційних завдань перед аграрним сектором, як і в цілому перед національною економікою та суспільством, постали безпрецедентні виклики, пов'язані з військовою агресією росії проти України. На реконструкцію сільськогосподарського виробництва можуть бути залучені кошти від спеціально створеного фонду міжнародними фінансовими організаціями, кредити країн-інвесторів, заінтересованих у зміцненні своєї продовольчої безпеки, та приватних компаній. Україна справедливо претендує на заморожені й заарештовані активи держави-спонсорки тероризму і майно російських компаній, що фінансують її військово-промисловий комплекс.

Згідно з інвестиційними проєктами, презентованими урядовцями в Лугано (липень 2022 р.), Берліні (жовтень 2022 р.) і Лондоні (червень 2023 р.), сільське господарство та харчова індустрія можуть стати рушіями повоєнної реконструкції економіки України. У цьому контексті ставиться надзвичайно амбітне завдання – до кінця 2024 року законодавство України має відповідати європейському правовому доробку (*acquis communautaire*) і критеріям вступу до інтеграційного об'єднання³⁰⁰. Довідково. На галузь “Сільське господарство” припадає найбільший обсяг роботи порівняно з іншими секторами економіки, а саме: 35–40% всього законодавства України, яке потрібно імплементувати до європейського регуляторного середовища.

Проте з досвіду соціально-економічних трансформацій упродовж більш ніж 30 років знаємо, що ухвалити правильні просвіропейські закони й повсякденно дотримуватися їх виконання на всіх ієрархічних рівнях органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу і суспільства це не одне й те саме. У секторі сільського господарства та аграрного ринку Європейська Комісія рекомендує провадження таких інституційних змін³⁰¹:

---

³⁰⁰ Наше стратегічне завдання – відповідати критеріям вступу до ЄС до кінця 2024 року, Денис Шмигаль. URL : <https://censor.net/ua/news/3390403>.

³⁰¹ Гайнц-В. Штрубенхоф. Виклики й шанси в контексті вступу України до ЄС. Агрополітичний звіт. APD/APB/01/2024. Електрон. дані. Лютий 2024 року. 33 с. Режим доступу : URL : <https://www.apd-ukraine.de>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

- ✓ створення Платіжної агенції для здійснення державних видатків в аграрному секторі, незалежної від керівництва центральних органів управління;
- ✓ реформування програм бюджетної підтримки підприємств сільського господарства;
- ✓ створення інтегрованої системи адміністрування та контролю (*IACS*);
- ✓ реєстрацію сільськогосподарських товаровиробників усіх організаційно-правових форм та розмірів активів у Державному реєстрі (ДАР);
- ✓ об'єднання всіх державних реєстрів (земель, фермерських господарств, тварин), включаючи створення повної системи ідентифікації всіх сільськогосподарських земель (*LPIS*);
- ✓ організацію сумісної з Євросоюзом мережі дослідних господарств (*FADN*);
- ✓ активізацію консультаційно-дорадчих, дослідницьких та інформаційних послуг (*AKIS*);
- ✓ гармонізацію систем сертифікації та акредитації у сфері органічного землеробства з правовою системою ЄС (*acquis communautaire*);
- ✓ посилення дієвості систем моніторингу та контролю за виробниками органічної продукції;
- ✓ прийняття рамкового закону, гармонізованого з *acquis*, а також спеціальних законів про регулювання ринку;
- ✓ гармонізацію маркетингових стандартів і законодавства про групи товаровиробників та ведення галузі виноробства.

Уже нині стало зрозуміло, що роль України перед Європою та світом у Перемозі над росією не передбачатиме політичних послаблень щодо виконання критеріїв, гармонізацію секторальних політик та імплементацію нормативно-правових актів на їх виконання до законодавства Європейського Союзу. Єврокомісія неухильно дотримуватиметься принципу «приєднання на заслугах» у виконанні Копенгагенських критеріїв членства та процедури, які були дещо послаблені для постсоціалістичних країн останньої хвилі розширення 2004 і 2007 років. Конкретні вимоги до кластера V «Ресурси, сільське господарство і згуртованість», що включає крім аграрної галузі й сільського розвитку інші суміжні політики, опрацюовуватимуться під час

6.1. Нові можливості сільського господарства на шляху до членства в Європейському Союзі

перемовин з урахуванням вже досягнутих результатів виконання Угоди про асоціацію. Щодо стану інших кластерів – «Фундаментальні питання», «Внутрішній ринок», «Конкурентоспроможність та інклюзивне зростання», «Зелений порядок денний та сталий зв'язок» і «Зовнішні зносини», то вони безпосередньо впливатимуть на успішність інтеграції аграрної сфери, оскільки в різній мірі корелюють з усіма секторами національної економіки.

Постановою Кабінету Міністрів України затверджено Порядок проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis* ЄС) від 28 лютого 2023 р. № 189³⁰². Документом визначено процедуру й вимоги до проведення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та державними органами первинної оцінки стану імплементації актів права Євросоюзу для проведення комплексного порівняльного аналізу відповідності законодавства України європейському і виявлення розбіжностей, які необхідно усунути до початку та в рамках переговорного процесу щодо вступу нашої країни до політико-економічного блоку. Результати первинної оцінки щодо приведення галузевого законодавства України у відповідність з правом Євросоюзу показали, що із майже 28 тис. нормативно-правових актів, 2,5 тис. – це питання продовольчої безпеки, ветеринарної та фітосанітарної політики. Попередній моніторинг цього напрямку також виявив необхідність повної або часткової імплементації більш як 300 актів законодавства³⁰³.

На прискореному інтеграційному шляху Україну до ЄС, крім позитивних надбань, постануть також значні ризики щодо втрати запасу стресостійкості аграрного сектору й агропродовольчої системи в цілому з питань належного виконання базових функцій. Маємо на увазі:

а) безперервне задоволення потреб внутрішнього ринку у соціально значущих харчових продуктах власного виробництва за прийнятними цінами для доходів населення;

---

³⁰² Порядок проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis* ЄС). Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 189. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³⁰³ Силіна Тетяна. Віце-прем'єр Ольга Стефанішина: «Від рішень по Україні залежить увесь процес розширення ЄС». *Дзеркало тижня*. 4 листопада 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

б) позиціонування України як надійного нетто-експортера повноцінного набору продовольчого кошика, а не лише сировинної продукції;

в) дотримання центральними й регіональними органами влади, органами місцевого самоврядування, товаровиробниками всіх форм власності та господарювання критерію триєдиної ефективності соціального, природного й економічного капіталів у контексті збалансованого сільського розвитку.

Інтегруючись до європейського агропродовольчого ринку, державні регуляторні органи й національний бізнес мають передбачати виклики від асиметричної залежності в торгівлі, зважати на волатильність цін сировинних товарів, мінливість доходів і валютних надходжень, вплив турбулентності різних явищ локального, регіонального й глобального рівнів та поширення неокolonіальних практик транснаціональними компаніями на українських землях.

При цьому важливо захистити власні інтереси з урахуванням концептуальних положень указів Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України № 479 від 20 серпня 2021 р. «Про запровадження національної системи стійкості» та «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні» від 7 лютого 2022 р. № 41³⁰⁴. Останній документ містить заходи, спрямовані на запровадження цілісної системи ідентифікації, пріоритезації, запобігання та ефективного реагування на загрози й ризики будь-якого характеру.

Серед інших вимог до стресостійкості економіки на національному, регіональному і місцевому рівнях передбачено:

❖ гарантування державою фізичної достатності та цінової доступності продовольства належної якості для всіх категорій населення;

❖ забезпечення реалізації національних пріоритетів трансформації продовольчої системи України на період до 2030 року;

---

³⁰⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України № 479 від 20 серпня 2021 р. «Про запровадження національної системи стійкості» та «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні». Указ Президента України від 07.02.22 № 41. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

❖ запровадження системи моніторингу реалізації національних пріоритетів з обов'язковим оприлюдненням його результатів щороку до 1 березня року, який настає за звітним.

На превеликий жаль, ці та інші заходи з питань трансформації продовольчих систем розглядаються у контексті дії правового режиму воєнного стану в країні, який накопичує дисбаланси в аграрному секторі економіки і зовнішньоторговельних відносинах.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

У 2015–2021 рр. обсяги торгівлі сільськогосподарською і продовольчою продукцією України з Євросоюзом більш ніж подвоїлися і зросли від 5546 до 11 928 млн дол. США, у тому числі експорт – в 1,9 раза, імпорт – в 2,5 рази. За цей період найбільший експортний приріст забезпечено по таких продуктах: олія соняшникова нерафінована – 1857,3 млн дол. США проти 509,5 млн дол. США (3,6 раза), кукурудза – 1739,7 і 1243,8 (1,4 раза), насіння ріпаку – 973,7 і 452,2 (2,1 раза), соєві боби – 245,8 і 124,3 (майже вдвічі), соєва олія – 220,2 і 37,8 млн дол. США (5,8 раза) відповідно. Водночас зменшився продаж макухи соняшnikової з 408,9 до 298,8 млн дол. США (в 1,4 раза) і пшениці з 286,6 до 126,3 млн дол. США (в 1,5 раза). Хоча ці товари все ще мають вагому частку в експорті України до ЄС – 4,1 і 1,7% відповідно.

За вказаний період, в імпорті України з ЄС також спостерігалось стрімке зростання, що є позитивним явищем для споживачів внутрішнього ринку і, навпаки, критично важливим сигналом для вітчизняних переробних підприємств навіть в умовах війни. Обсяги закупівлі готових харчових продуктів збільшилися з 137,5 до 309,3 млн дол. США (2,2 раза), сиру з незбираного коров'ячого молока – 16,1 і 246,8 (15,3 раза), шоколадних виробів – 41,6 і 200,0 (4,8 раза), вина – 36,5 і 158,3 млн дол. США (4,4 раза), промислового тютюну та його замінників – 2,7 і 273,3 (101,1 раза), кормів для собак або котів із 48,3 до 170,5 млн дол. США (3,5 раза) відповідно^{305; 306}.

³⁰⁵ Співробітництво між Україною та ЄС. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

³⁰⁶ Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#datahttps://ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У рекордному 2021 році за врожаєм зернових і олійних культур Україна експортувала в країни-члени ЄС 27,7% агропродовольчої продукції до підсумку товарів 1–24 УКТЗЕД, що в обсягах до загального імпорту цього політико-економічного блоку дорівнювало лише 1,43%. Імпорт Україною товарів цієї групи із ЄС становив - 48,6%, а в експорті – тільки 0,64%³⁰⁷. Тобто розрив у експортно-імпортних операціях становив 12,4 і 76 разів відповідно. Відбувся небезпечний перекид товарообігу і пов'язаний з ним диспаритет ризиків щодо стресостійкості аграрного сектору і продовольчої системи в цілому. Дехто може мати іншу думку, зважаючи на некоректність порівняння ємності й купівельної спроможності ринків України з 40 млн жителями (за даними Держстату, 2021 р.) та ЄС, який об'єднує 27 країн з більш ніж 500-мільйонним населенням. Здається, проти таких порівнянь нічим заперечити, але це лише за формальними ознаками. Слід враховувати, що в ЄС функціонує не 27 автономних ринків, а спільний ринок, регулювання якого має відбуватися з єдиного центру в Брюсселі. «Має», оскільки час від часу механізм реалізації наднаціональних функцій ігнорується окремими державами. Єврокомісія при цьому лише висловлює «глибоку стурбованість» і не вживає дієвих заходів для виправлення ситуації. Такі події, їхні причини і наслідки для макрофінансової стабільності України будуть розглянуті нами далі. Отже, у разі настання форс-мажорних обставин регіонального або глобального масштабів наша держава може опинитися сам на сам зі своїми проблемами, як це вже відбувалося під час пандемії *COVID-19* і в умовах війни з росією через заборону експорту зернових та олійних культур фермерами, блокування вантажного транспорту організаціями перевізників на кордонах із сусідніми країнами-членами Євросоюзу.

Звідси виникла небезпека для українських аграріїв і трейдерів через недостатню диверсифікацію географії зовнішньої торгівлі серед країн-членів ЄС. За підсумками 2021 року, найбільшими імпортерами товарів групи 1–24 УКТЗЕД з України стали Нідерланди (22,5%), Іспанія (15,7%), Польща (12,8%) і Німеччина (10,5%). Тобто на чотири країни припадало 61,5% всіх закупівель Євросоюзу. Щодо вартості ввезення агропродовольчих товарів до України, то в цьому

³⁰⁷ Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#datahttps://ukrstat.gov.ua>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

переліку Іспанію замінила Італія, а черговість за обсягами зазнала змін: Польща (21,8%), Італія (15,0%), Німеччина (14,3%) і Нідерланди (8,6%). Сумарно вони поставили на внутрішній ринок України майже 59,7% продукції до загального імпорту з Євросоюзу. Загалом суттєва зміна вектора зовнішньоторговельної діяльності сталася з початком геноцидної російської агресії у 2014 р. та набранням чинності 1 січня 2016 року Угоди про всеосяжну зону вільної торгівлі України з Євросоюзом.

Як показують розрахунки, експортний потенціал вітчизняного аграрного сектору значно більший, а обсяги імпорту, навпаки, бажано зменшити, реалізувавши комплекс заходів з імпортозаміщення. Наприклад, протягом останніх років Україна за вартісними показниками входить до 5 найбільших постачальників органічної продукції ЄС із часткою 6,6% серед 126 держав. Незважаючи на повномасштабну війну, у 2022 р. експортовано до Євросоюзу та Швейцарії 226 тис. тонн органічної продукції, що на 13% більше ніж роком раніше³⁰⁸. На кінець 2023 року більше 100 підприємств пройшли інспектування сертифікаційним органом «Органік Стандарт» спільно з Мінагрополітики та Держпродспоживслужбою на відповідність вимогам українського органічного законодавства³⁰⁹.

Результати торгівлі України з Євросоюзом товарами групи 1–24 УКТЗЕД досягнуті не завдяки, а всупереч умовам, передбаченим Угодою про асоціацію. З позиції українських виробників та експортерів, ЗВТ насправді була далекою від вільної, а спільний ринок ЄС все ще зарегульований і надійно захищений нетарифними бар'єрами від конкурентів із третіх країн. Для підтримання своїх виробників та стримування конкуренції на внутрішньому ринку Єврокомісія застосувала тарифні квоти до 36 груп агропродовольчих товарів з України (та чотири додаткові). Серед них кукурудза, пшениця, крупи, мед, масло вершкове, цукор, птиця, оброблені помідори, яблучний сік тощо. Наша держава використовувала тільки три основні тарифні квоти (та дві додаткові) на свинину, птицю і цукор. Як

---

³⁰⁸ Україна входить до п'ятірки лідерів-експортерів органічної продукції до Євросоюзу. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news>.

³⁰⁹ Лебідь Людмила. Понад 100 підприємств проінспектовано відповідно до українського органічного законодавства. URL : <https://agroportal.ua/news>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

правило, тарифні квоти ЄС вичерпувалися українськими експортерами повністю в перші місяці кожного року, оскільки були розраховані за низькою базою порівнянь товарообігу 2008–2011 років. Проте основним бар'єром доступу до спільного ринку ЄС стали не тарифні квоти, а санітарні та фітосанітарні вимоги, неавтоматичне ліцензування та інші регуляторні заходи³¹⁰.

У 2015–2021 рр. частка експорту агропродовольчих товарів України до загального підсумку торгівлі з усіма країнами світу не зазнала суттєвих змін. У середньому на ЄС в експорті припадало 30,1% при коливанні в межах 5,3 в. п., або від 27,7% (2021 р.) до 33% (2019 р.). Стосовно імпорту, то середньорічний показник становив 27,8% із розмахом варіації 7,8 в. п., а саме – від 22,1% (2015 р.) до 29,9% (2020 р.), що свідчить про нестабільність поставок продукції в Україну³¹¹.

Окремо слід виділити 2022 рік. Блокування морських портів росією з початком військової агресії загостило системні ризики товаровиробників і трейдерів також через те, що вартість тонни українського експорту (тоннажність) дорівнювала 413 дол. США, а імпорту з ЄС – 1840 дол., або в 4,4 раза більше^{312; 313; 314}. Завдяки європейським «Шляхам солідарності» частково вдалося подолати логістичну кризу: було відкрито нові прикордонні пункти і складські приміщення на стороні кордону із сусідніми країнами; запроваджено спрощені митні перевірки; надано логістичну підтримку; визначено пріоритетним експорт української аграрної продукції. І головне – згідно з Регламентом Європейського парламенту та Ради ЄС «Про тимчасову лібералізацію торгівлі між Україною та ЄС» від 30 травня 2022 р. № 2022/870 було прийнято рішення з 4 червня 2022 р. на один рік скасувати імпорتنі мита, призупинити дію всіх квот на сільськогосподарську продукцію й застосування системи вхідних цін для фруктів і овочів.

³¹⁰ Аналіз торгівлі товарами між Україною та ЄС в рамках ПВЗВТ: поточний стан та перспективи для лібералізації. Центр аналізу міжнародної торгівлі Trade+ при Київській школі економіки / Таран Світлана та ін. Київ, 2022. С. 12–13.

³¹¹ Співробітництво між Україною та ЄС. Ст. зб. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

³¹² Співробітництво між Україною та ЄС. Ст. зб. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

³¹³ Сільське господарство України. Ст. зб. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

³¹⁴ Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

На тлі загального зниження експортної виручки аграрним сектором на 16% порівняно з 2021 р., обсяги торгівлі з країнами-членами ЄС, навпаки, зросли майже в 1,4 раза і досягли історичного максимуму – 16 470 млн дол. США. Позитивне сальдо збільшилося в 2,5 раза і становило 9718 млн дол. США проти 3800 млн дол. США у 2021 році. Експорт зернових культур зріс майже в 10 разів (від 287 тис. т до 2,849 млн т), кукурудзи в 1,6 раза (із 7,3 до 12 млн т), насіння соняшнику в 72 рази (із 25 тис. т до 1,8 млн т)³¹⁵. Через нестачу сировини олієекстракційні підприємства України були завантажені лише на 20–30 відсотків.

Суттєво було збільшено експорт зернових культур і насіння соняшнику з України до Польщі та інших сусідніх країн. У 2022-му порівняно з попереднім роком взаємна торгівля продуктами 1–24 УКТЗЕД з Польщею зросла у 2,6 раза, або до 3591 млн дол. США, в тому числі експорт становив 2710, імпорт – 881. Позитивне сальдо дорівнювало 1 829 млн дол. США проти мінусового у 2021 р. на суму 194,4 млн. До такої експансії не були готові ні аграрний ринок, ні фермери, ні переробники цієї країни. За даними польської митної статистики, вартість експорту агропродовольчими товарами в Україну у 2023 р. становила 1,033 млрд євро, а вартість імпорту з України – 1,69 млрд євро. Отже, в Польщі виникло негативне торговельне сальдо в сумі 657 млн євро³¹⁶.

У 2022 році географія експорту агропродовольчої продукції зазнала суттєвих структурних змін: Євросоюз – 55,5% (*середній показник за 2015–2021 рр. становив 30,1%*); Азія – 30,9; Африка – 6,8 і країни СНД – 3,4%. Подібні тенденції щодо континентів відбулися й стосовно імпорту агропродовольчих товарів Україною. На країни Євросоюзу припадало 53,3% (*в середньому за 2015–2021 рр. – 27,8%*); Азія – 19,5; Латинська Америка – 6,6; Африка – 3,8 і СНД – 3,2 відсотка.

Завдяки лібералізації режиму торгівлі з континентальним об'єднанням наша держава в умовах війни утримала свої позиції серед п'ятірки лідерів агропродовольчого ринку і виконала місію одного з

---

³¹⁵Показники зовнішньої торгівлі України. Держмитслужба України. URL : <https://customs.gov.ua>.

³¹⁶Protest rolników. Czesław Siekierski napisał do rolników list. Wskazał na priorytet.
URL : <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2024-02-19>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

гарантів глобальної продовольчої безпеки. Водночас вартісна тоннажність експорту з України також могла б відчутно збільшитися у разі втілення комплексних заходів, спрямованих на запобігання отриманню «сірим» трейдингом надприбутків на збитках вітчизняних товаровиробників і безпрецедентному дефіциті воєнного бюджету.

Багатозначним сигналом у цьому контексті стала організаційна неузгодженість дій законодавчої і виконавчої гілок влади. Згідно з даними Держмитслужби України, платежі до держбюджету в межах сплати вивізного мита у першому півріччі 2023 р. становили лише 436,5 млн грн при експорті на суму 19,4 млрд дол. США, або 2,2 відсотка. Відповідно до оцінок НБУ³¹⁷, у 2022–2023 роках (до 20 вересня) обсяг валютної виручки від експортерів аграрної продукції, яка не надійшла у встановлені законом строки, становила близько 2 млрд дол. США. Зпочатку війни обсяг коштів, які експортери не повернули в Україну оцінювався у 8 млрд дол. США. Ненадходження валютної виручки в країну призвело до збільшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі за січень–серпень 2023 р. до 16,6 млрд дол. США і погіршення макрофінансової стабільності.

Експерти зазначають, що тіньовий трейдинг розпочинається з первинної ланки аграрних відносин – виробників зернових, олійних та інших культур. Проте в умовах війни для малих та середніх підприємств нерідко це вимушений крок і єдина можливість реалізувати вирощений урожай за будь-якою ціною. Навіть нижче собівартості. Нині аграрії мають проблему з реалізацією продукції за безготівковим розрахунком. Частина елеваторів зруйнована, інші не завжди приймають зерно через негаразди з експортною логістикою, а ті, що здійснюють таку діяльність, знаходяться на значній відстані. У цих умовах неможливо без ризиків офіційно продати продукцію і показати сплачений ПДВ. У результаті лише на одній операції малі й середні виробники, як правило, втрачають двічі. Перший раз – через спекулятивно занижені реалізаційні ціни і, другий, коли ними сплачується мінімальне податкове зобов'язання в більшому розмірі ніж у звичайному режимі.

---

³¹⁷ Вінокуров Ярослав, Гордійчук Дана. Україна втрачає валюту через «чорне» зерно. Як влада намагається перекрити схеми з експортом збіжжя. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/11/1/706098>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

На перешкоді недоброчесної поведінки експортерів мав стати Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо застосування режиму експортного забезпечення на період дії воєнного, надзвичайного стану» від 12 січня 2023 р. № 2881³¹⁸. Ухвалений закон виявився не обов'язковим для виконання, оскільки Уряд не розробив механізм запровадження режиму експортного забезпечення, мотивуючи це тим, що Комітет з питань фінансів, податкової та митної політики Верховної Ради України знайшов неузгодженість у тексті, яка несе ризики ще більшого неповернення виручки. Отже, через непрофесійну й неоперативну роботу законотворців продовжували збагачуватися недоброчесні експортери, митники та корумповані правоохоронці.

Наступною спробою урегулювати експорт аграрної продукції був Закон України «Про внесення змін до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо встановлення тимчасових особливостей визначення митної вартості товарів, що вивозяться за межі митної території України» від 24 лютого 2023 р. № 2957³¹⁹. Доповнення застосовуватимуться до 31 грудня 2025 року включно і спрямовані на унеможливлення обходів із заниження митної вартості сировинних товарів, у тому числі зернових культур і насіння соняшнику, які експортуються з України. Незважаючи на очевидні втрати державного бюджету під час війни, Уряд станом на 10 жовтня 2023 року, тобто через 7 міс. з дня набрання чинності цим Законом, ще не ухвалив механізм його виконання. Таке затягування змусило голову Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики звернутися зі скаргою до правоохоронних органів³²⁰.

---

³¹⁸ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо застосування режиму експортного забезпечення на період дії воєнного, надзвичайного стану. Закон України від 12.01.2023. № 2881. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³¹⁹ Про внесення змін до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо встановлення тимчасових особливостей визначення митної вартості товарів, що вивозяться за межі митної території України. Закон України від 24.02. 2023 № 2957. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³²⁰ Гетманцев поскаржився правоохоронцям на Уряд через заниження вивізного мита. URL : <https://interfax.com.ua/news/economic/940182.html>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

На виконання Закону № 2957, із запізненням, але ухвалено постанову Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проєкту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану» від 31 жовтня 2023 р. № 1132³²¹. З 1 листопада 2023-го до 31 грудня 2024 р. буде сформовано перелік верифікованих суб'єктів, які здійснюють експорт за 13 товарними позиціями. А саме: пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи, соєвих бобів, насіння ріпаку або кользи, насіння соняшнику, соєвої, ріпакової та соняшnikової олії і макухи. Метою заходу є створення умов для унеможливлення зловживань та порушень законодавства під час експорту вказаних товарів і забезпечення захисту прав суб'єктів агропромислового комплексу, які добросовісно провадять господарську діяльність. *Довідково.* В умовах воєнного стану майже 5 тис. суб'єктів займалися експортом аграрної продукції. З огляду на їх кількість – це переважно середні за обсягами реалізації несистемні компанії, частина з яких заробляла на війні в Україні. Аналіз експортних операцій за дев'ять місяців 2023 року показав, що посередники, купуючи зерно за готівку, експортували його на суму 133,9 млрд грн, що більше 20% від загальних обсягів³²².

До переліку верифікованих суб'єктів агропромислового комплексу на безоплатній основі включається організація, яка зареєстрована в Державному аграрному реєстрі (ДАР), набула статусу користувача зазначеного Реєстру та відповідає одночасно таким критеріям:

1) зареєстрована як платник ПДВ станом на 23 лютого 2022 р. та на дату формування електронного запиту програмними засобами Державного аграрного реєстру;

2) не мала податкового боргу за платежем «Пеня за порушення термінів розрахунків у сфері зовнішньоекономічної діяльності, за невиконання зобов'язань та штрафні санкції за порушення вимог валютного законодавства»;

3) стосовно неї не складено акт податкового органу через невстановлення місцезнаходження платника податків у зв'язку із неможливістю проведення перевірки дотримання валютного законодавства;

---

³²¹ Про реалізацію експериментального проєкту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2023 № 1132. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³²² Понад 20% зерна з України експортують «ризикові» підприємства – БЕБ. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-beb>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

---

4) відсутня історія неповернення валютної виручки в Україну з 23 лютого 2022 р. до 27 жовтня 2023 року.

Проте вже через 10 календарних днів, коли пройшли верифікацію 855 компаній, Уряд ухвалив постанову «Про внесення змін до Порядку реалізації експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану» від 10 листопада 2023 р. № 1174³²³, якою доповнив ще чотири критерії включення до переліку верифікованих експортерів сільськогосподарської продукції. Зокрема:

5) надається доступ до процедури верифікації підприємцям, які зареєстровані як платники податку на додану вартість після 23 лютого 2022 року;

6) підприємець в період з 23.02.2022-го по 27.10.2023 року включно здійснив експорт товарів чи товару, отримав не менше 40 млн грн валютної виручки, за якою був завершений валютний контроль, що підтверджується листом з банку;

7) підприємець не має податкового боргу за платежем 21081000 «Пеня за порушення термінів розрахунків у сфері зовнішньоекономічної діяльності»;

8) щодо підприємця не складався акт ДПС про відсутність за місцем юридичної реєстрації при перевірці дотримання валютного законодавства.

Для включення до переліку верифікованих суб'єктів агропромислового комплексу експортер має подати заяву з підтверджуючими документами щодо відповідності визначеним критеріям, яка формується програмними засобами Державного аграрного реєстру. Рішення про включення або відмову у включенні до переліку верифікованих суб'єктів приймається комісією Мінагрополітики протягом двох робочих днів з дати подачі заяви до Державного аграрного реєстру. Координаторами експериментального проекту визначено Мінагрополітики, Мінекономіки, Мінцифри, Мінфін, Держмитслужбу та Державна податкова служба України.

---

³²³ Про внесення змін до Порядку реалізації експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.11. 2023 № 1174. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>. 260

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Компанії, які не підпадатимуть під критерії для реєстрації в ДАР, можуть отримати ліцензію на експорт аграрної продукції. Ця процедура регулюється іншою постановою Уряду «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2022 р. № 1466»³²⁴ від 31 жовтня 2023 р., яка набрала чинності 10 листопада цього ж року. Розгляд заявок на одержання ліцензій на експорт товарів, зазначених у додатку, здійснюється в Порядку, встановленому Мінекономіки, та за умови додаткового подання суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності свідоцтва платника податку на додану вартість та довідки про відкриття банківського рахунку нерезидентом (покупцем товару).

Логічним доповненням регуляторного характеру було рішення правління НБУ «Про внесення зміни до постанови Правління Національного банку України від 14 травня 2019 р. № 67» від 10 листопада 2023 р. № 14³²⁵, яким зменшено граничні строки повернення валютної виручки удвічі – із 180 до 90 календарних днів, за операціями з експорту вказаних 12 товарних груп аграрного розділу 1–24 УКТ ЗЕД, здійснених з 11 листопада 2023 року, та заборона закривати рахунки до надходження коштів за експорт зернових і олійних культур та макухи.

Звідси випливає, що державні регуляторні органи України змушені ухвалювати поспішні та недосконалі рішення в режимі гасіння пожежі, запроваджувати складні системи адміністрування та контролю за аграрними експортерами. Очевидно, цього можна було уникнути якби уповноважені правоохоронні органи виконували належним чином свої функції. Проблема з неповерненням експортної виручки – це лише один із прикладів, який свідчить про «дієвість» боротьби з корупцією в зовнішній торгівлі й на митниці. Вже кілька років ведуться безплідні дискусії серед державних службовців, представників бізнесу і експертів з питань запровадження системних заходів щодо:

---

³²⁴ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2022 р. № 1466. Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2023 р. № 1133. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³²⁵ Про внесення зміни до постанови Правління Національного банку України від 14 травня 2019 року № 67. Постанова Правління Національного банку України від 11.11.2023. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

- запровадження дієвого контролю за трансфертним ціноутворенням;
- усунення обробок зі сплати ПДВ аграрними трейдерами;
- скасування передумов для створення фіктивного податкового кредиту через сумнозвісні «скрутки»;
- унеможливлення різноманітних схем неповернення експортної виручки з відмиванням готівкових коштів тощо.

Перелічені й інші тіньові схеми бізнесу за споглядальної позиції окремих представників владних структур застосовувалися і в мирний час, але неочікувано для пересічних громадян набули значно більших масштабів в умовах правового режиму воєнного стану. Саме через це українські кукурудза, пшениця й інші сировинні товари продавалися (і продаються) за найнижчими цінами у світі. Крім вітчизняних виробників спад цін відчули також фермери Болгарії, Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини та інших європейських країн. З метою стабілізації цінової кон'юнктури вони подали колективний запит до Ради міністрів сільськогосподарства ЄС з вимогою відновити мито на зернові культури з України, або виділити додаткові дотації для підтримання прибутковості у 2023/24 маркетинговому році. Як з'ясувалося, зниження цін на європейському ринку було зумовлено також глобальною тенденцією сировинних ринків.

На вимогу урядів зазначених країн Європейська комісія ухвалила виняткові та тимчасові запобіжні заходи щодо обмеження імпорту з України пшениці, кукурудзи, ріпаку й насіння соняшнику. Вони спрямовані на «усунення логістичних проблем», пов'язаних із цими товарами у країнах-членах Євросоюзу, що мають спільні кордони з нашою державою. Обмеження мали б тривати з 2 травня до 5 червня 2023 року, проте Рада Союзу вирішила інше – продовжити заборону на імпорт окремих видів сільськогосподарської продукції з України для п'яти членів Євросоюзу до 15 вересня 2023 року, пообіцявши поступове скасування зазначених бар'єрів³²⁶. Хоча це суперечить засадничим принципам функціонування об'єднання, що зафіксовані в Договорі про заснування Європейської Спільноти, та духу Угоди

---

³²⁶ Брюссель продовжує пом'якшене обмеження на імпорт з України для п'яти членів ЄС.
URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/5/7163104>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Згідно з комерційною політикою, держави-члени ЄС делегували повноваження Єврокомісії щодо ведення переговорів про свої зовнішньоторговельні відносини з метою збільшення торгівлі між собою та посилення їхньої переговорної сили щодо решти країн світу.

Національний банк України підрахував, що блокування «Шляхів солідарності» та обмеження імпорту аграрної продукції сусідніми країнами-членами Євросоюзу призвели до щомісячних втрат на суму 800 млн дол. США³²⁷. Для розуміння причин зернової кризи з Польщею та іншими країнами-сусідами, яка виникла через дії преференційних торговельних умов, зазначимо, що до війни українські зернові культури майже не були представлені на ринку Співтовариства. По суті, вітчизняні товаровиробники удостоїлися сприятливого режиму торгівлі, який за звичних умов отримали б лише разом із повноправним членством в Європейському Союзі.

У період дії ембарго зернові культури експортувалися в інші країни-члени ЄС, за винятком Болгарії, Польщі, Словаччини, Румунії та Угорщини. Водночас через їхню територію, як і раніше, мав би здійснюватися транзит української продукції, зокрема до морських портів під спеціальним митним конвоем. Одночасно згадані п'ять держав зобов'язалися скасувати свої односторонні блокувальні заходи щодо пшениці, кукурудзи, насіння ріпаку та соняшнику, а також будь-якої іншої продукції походженням з України³²⁸. Європейський парламент, послідовно підтримуючи Україну в умовах війни, ухвалив рішення про продовження режиму безмитної торгівлі ще на рік, починаючи з 6 червня 2023 року.

Із значним збільшенням обсягів експорту аграрної продукції автомобільним транспортом (майже 5%) до критичного рівня зросла значимість пунктів пропуску на кордонах з країнами-членами Євросоюзу. Це призвело до сповільнення товарообігу і фінансових втрат перевізників через простій транспорту та накладання штрафних санкцій за несвоєчасне виконання умов міжнародних контрактів. Задля прискорення експортно-імпортних операцій між Україною та

³²⁷ МЗС назвало неприйнятним продовження ембарго на імпорт зерна з України країнами ЄС.
URL : <https://zaxid.net/news>.

³²⁸ Єврокомісія заборонила імпорт окремих агротоварів з України після тиску п'ятох держав ЄС.
URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/05/2/7160851>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

країнами ЄС бізнес-спільнота закликала уряди України та Республіки Польща невідкладно вжити таких заходів³²⁹:

- сприяти якнайшвидшому підписанню Угоди про спільний кордон між Україною та Республікою Польща;
- посилити діалог із польською стороною та відповідними інституціями ЄС щодо розбудови існуючих та спорудження нових спільних пунктів пропуску на українсько-польському кордоні;
- стимулювати пошук шляхів зближення митних процедур на польсько-українських пунктах контролю та вироблення рекомендацій для змін митного законодавства України та практик митних відомств обох країн;
- прискорити процес ухвалення рішення Державною митною службою України щодо модернізації пунктів пропуску на польсько-українському кордоні.

Довідково. За розрахунками польських фахівців, загальний обсяг інвестицій, необхідних для розбудови інфраструктури на всіх пунктах перетину кордону Польщі з Україною, оцінюється приблизно в один мільярд євро³³⁰.

Для України зернова криза стала ще одним показовим уроком «відкритих ринків», який маємо врахувати під час майбутніх переговорів з питань доступу до фінансових інструментів ЄС ще до набуття повноправного членства. З цього питання віцепрем'єр-міністерка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Ольга Стефанішина заявила: «Перше – ми зрозуміли, що маємо відійти від якихось космічних економічних теорій та усвідомити, що маємо знайти своє місце у частині великого ринку Євросоюзу. Друге – для всіх мають бути однакові правила. І це буде нелегкий процес»³³¹.

Для задоволення вимог європейських аграріїв протягом 2023 року із сільськогосподарського резерву Євросоюзу було виділено додатково 330 млн євро на компенсацію ринкових перекосів, падіння закупівельних цін на продукцію виробників, екстремальних

---

³²⁹ Бізнес закликає Уряди України та Польщі удосконалити роботу пунктів пропуску та підписати Угоду про спільний кордон. URL : <https://biz.ligazakon.net/news/221172>.

³³⁰ Польща представила ЄС розрахунки інвестицій, необхідних для збільшення експорту агропродукції з України через польсько-український кордон на світові ринки. URL : <https://espresso.tv>.

³³¹ *Стефанішина Ольга:* «Зерновий» кейс з Польщею став для нас уроком. URL : <https://hromadske.ua/posts/stefanishina>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

погодних умов, а також 100 млн євро в пакеті допомоги для пом'якшення впливу імпорту аграрної продукції з України на п'ять східних держав-членів ЄС³³². Польща отримала два додаткових інструменти фінансування на підтримку своїх фермерів, а також утримало було збільшено бюджет на розвиток прикордонної інфраструктури з польської сторони. Українські аграрії не отримали ніяких компенсацій у зв'язку із зерновим ембарго, хоча збитки становили мільярди євро. Оскільки в ЄС немає відповідних фінансових інструментів для країн-кандидатів.

Аргументи польської сторони, яка на спеціально створеній координаційній платформі наполягала на скасуванні преференційного режиму торгівлі з Україною до кінця 2023 р., такі:

а) дорожча вартість польського зерна – це плата за дотримання норм безпеки й нормативів Євросоюзу в контексті сталого розвитку сільського господарства;

б) підвищення оплати праці в Польщі пов'язано з стимулюванням працівників і наближенням до середнього рівня країн-членів Союзу;

в) робочі місця і добробут 12% поляків, зайнятих в агропродовольчому секторі, безпосередньо залежать від результатів конкуренції з дешевшим українським зерном;

г) Польща захищає малих фермерів, а українська влада дбає про прибутки агроолігархів та міжнародних корпорацій;

д) більшість українського зерна виробляється з використанням заборонених у ЄС пестицидів, а частина агропродукції взагалі походить з Чорнобильської зони.

Насправді, серед перевірених у 2023 р. 717 проб українського зерна випадки забруднення були виявлені лише у п'яти³³³. Стосовно курятини і яєць, що реалізуються в мережах європейських супермаркетів, то вони висувають свої вимоги до товарів на їхніх полицях. Обов'язковим є наявність спеціальних сертифікатів якості *Organic*, *BRC*, *GlobalG.A.P* та ін. До молочної продукції, застосовується система дозволів на основі результатів аудиту Євросоюзу

---

³³² Сільськогосподарський бюджет ЄС / Багаторічні фінансові рамки. URL : <https://www.situationsbericht.de/4/41-eu-agrarhaushalt-mehrjaehriger-finanzrahmen>.

³³³ Бабакова Олена. Страждають, але підтримують: чому поляки не вимагають зупинити антиукраїнські протести фермерів. *Економічна правда*. 29 березня 2024 року. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/03/29/7182669>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

підприємств-експортерів, що отримали такий дозвіл. Головний інспектор *Inspekcja Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS)* Пшемислав Рзодкевич заявив, що за 2023 рік 1,4% партій продукції з України, яку оглянула комісія на кордоні, було забраковано³³⁴.

На противагу цим доказам представники Єврокомісії та України наводили не менш важливі обґрунтування щодо необхідності відкриття внутрішнього ринку Євросоюзу для українських товаровиробників після 15 вересня 2023 року. Серед них:

а) пом'якшення шоків під час імплементації інструментів САП при переході на засади стійкого розвитку агропродовольчого сектору, непропорційно розподіленої вигоди від торгівлі Євросоюзу й України, яка спеціалізується на сировинному експорті трудомістких аграрних продуктів;

б) сепаратні ембарго на українське зерно напряму порушують правила функціонування внутрішнього ринку, не відповідають принципу солідарності та Угоді про асоціацію України з Євросоюзом;

в) зниження цін на продовольчі товари сприяє зменшенню споживчої інфляції в Польщі, не вдаючись при цьому до радикальнішої дезінфляційної політики, яка передбачає скорочення державних витрат або підвищення податків і ставок на виробничі та споживчі кредити, що знижує добробут всього населення;

г) побоювання польської сторони щодо дестабілізації ринку зернових культур перебільшені, адже із травня 2022-го по серпень 2023 року ціна на пшеницю для польських фермерів відповідала динаміці цін на світових ринках, які також знижувалися;

д) підтримка експортних галузей української економіки під час війни є важливою складовою макрофінансової стабільності та Перемоги на росією;

е) збереження режиму вільної торгівлі забезпечить якомога безболісніший перехід до вищих шаблів інтеграції агропродовольчого сектору України³³⁵.

---

³³⁴ Польська інспекція забракувала 10 тонн морозива з України. URL : <https://interfax.com.ua/news/general/978694.html>.

³³⁵ Два погляди на зернову суперечку: якими аргументами відстоюють свою позицію Україна та Польща. URL : <https://www.euointegration.com.ua/articles/2023/08/30/7168428>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Нарешті, останній аргумент за порядком викладення, але найважливіший за значенням: українське зерно потрапляє на польський ринок лише за активної участі польських покупців, в першу чергу переробників і заінтересованих в імпорті посадових осіб. Міністерство сільського господарства Польщі в листопаді 2023 року оприлюднило на своєму сайті список компаній, які імпортували у 2022–2023 рр. зерно з України, що складався з 62 сторінок. Таке рішення посадових осіб викликало обурення представників польського зернового ринку, що змусило їх видалити цю інформацію.

Отже, контролювати транзит на своїй території мають представники польських інституцій. Про це свідчить звіт Верховної аудиторської палати Польщі. Щодо обсягу імпорту зернових культур з України у 2022–2023 рр. і згаданого переліку польських компаній-імпортерів наголошується, що криза виникла через відсутність інструментів протидії дестабілізації польського аграрного ринку. А «сільськогосподарській політиці, позбавленій планування та аналізу ринку, не вистачало довгострокових і далекоглядних дій»³³⁶. У цьому руслі сервіс аналітики *EasiMarket* інформує, що дохід польських трейдерів зріс майже двічі – з 5,5 за підсумками 2021-го до 9,4 млрд дол. США на кінець 2023 року³³⁷.

Проте є і внутрішні проблеми України, щодо яких не варто «заплющувати очі». Як вважає Юрій Щуклін³³⁸ – член логістичного комітету «Європейська Бізнес Асоціація», проблема полягає не лише в ембарго Польщі на імпорт агропродовольства з України. Недосконалою є система аграрних відносин на стадії забезпечення доступу виробників до ринків збуту зернових і олійних культур, зокрема залізницею. Українська та європейська політика щодо українського аграрного експорту зосереджені на отриманні монопольно високих доходів різних стейкхолдерів. Зловживання монопольною поведінкою й непрозоре адміністрування вантажних перевезень державною

---

³³⁶У Польщі підраховали скільки неконтрольовано завезли українського зерна у 2022–23 роках. URL : <https://ukragroconsult.com/news>.

³³⁷За: *Самаєва Юлія*. Розблокування кордону сьогодні не вирішить наших проблем завтра. Чому нас вчать польські фермери. *Дзеркало тижня*. 22 лютого 2024 року URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

³³⁸*Щуклін Юрій*. Треба усувати труднощі з доступом українського зерна на ринки, а не сприяти заробіткам на цих труднощах. *Дзеркало тижня*. 12 вересня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

6.2. Асиметричність та інші розбіжності в торгівлі агропродовольчою продукцією з Європейським Союзом

компанією «Укрзалізниця» призводять до блокування розвитку альтернативних логістичних маршрутів і, як наслідок, до підвищення спекулятивних доходів посередницьких структур. Оскільки у вагонних аукціонах беруть участь компанії, які не виробляють продукцію і не є власниками аграрних вантажів. Вони свідомо грають на підвищення ціни, викупуваючи вагони для подальшого перепродажу сільськогосподарським товаровиробникам або власникам аграрних вантажів.

На думку експерта, непрогнозованість логістики за термінами і вартістю стала перепоною на шляху українських аграріїв до форвардних ринків із привабливими цінами в спотовому сегменті. Для трейдерів, які звикли «домовлятися з коліс» і торгувати на швидкоплинних разових операціях, невизначеність – це вигідний бізнес. Завдяки такій економічній політиці сільськогосподарські виробники у 2022/2023 МР стали фінансовими донорами інфраструктурних і логістичних компаній як українських, так і європейських. Зокрема за користування парком вагонів-зерновозів «Укрзалізниці» аграрії заплатили у 2022 р. 4,2 млрд грн, або більше порівняно з 2021 і 2020 роками на 1,6 і 0,5 млрд грн відповідно. Найбільше постраждали малі й середні виробники, які роками поклалися на державного оператора.

Для виправлення ситуації пропонувалося:

по-перше, змінити ставлення до українського аграрного експорту й розглядати його не як джерело монопольних доходів логістичного сектору, а як складник продовольчої безпеки світу;

по-друге, взаємодія учасників логістичного ланцюжка має відбуватися не на рівні менеджерів, а через автоматизовані системи підприємств і організацій, що унеможливить вплив людського чинника та будь-яких корупційних складників на цифрові сервіси;

по-третє, необхідно пропонувати світові нові моделі економічної взаємодії та співпраці, де учасники логістичних ланцюжків зароблятимуть в умовах конкурентного середовища, а не на збитках українських аграріїв.

6.3. Організаційно-економічний механізм урегулювання торговельних суперечностей між Україною та окремими країнами Європейського Союзу

Єврокомісія 15 вересня 2023 р. відмовилася продовжувати заборону на ввезення українських пшениці, кукурудзи, ріпаку та соняшнику до Польщі, Болгарії, Румунії, Угорщини та Словаччини за умови, що Україна дотримуватиметься певних обмежувальних правил. Комісія дійшла висновку, що «ринкові викривлення» в п'яти країнах-сусідах України усунені завдяки роботі координаційної платформи та тимчасовим заходам, що діяли з 2 травня цього ж року. Також Україна з 16 вересня впродовж 30 днів має вжити низку заходів для недопущення цінових стрибків на ринку чотирьох груп товарів сусідніх країн-членів Євросоюзу. Серед них впровадить систему ліцензування експорту. Єврокомісія та Україна і далі разом відстежуватимуть ситуацію³³⁹.

Польща, Угорщина і Словаччина відмовилися виконувати рішення Єврокомісії та запровадили на національному рівні заборону на ввезення агропродукції з України. При цьому Варшава ввела заборону безстроково, додавши до чотирьох груп товарів борошно та корми, Братислава – до кінця 2023 р. без зміни номенклатури продукції. Бухарест поширив ембарго на понад 20 товарів, серед яких і м'ясо. У такій ситуації Україна змушена була б запровадити адекватні заходи щодо заборони імпорту окремих продуктів із Польщі, й можливо, з інших країн, а також захищати інтереси вітчизняних товаровиробників і зернових трейдерів у Світовій організації торгівлі.

Зрештою компроміс нібито було знайдено. Для забезпечення експорту окремих видів аграрної продукції розроблено спеціальний механізм, який передбачає видачу ліцензії Кабінетом Міністрів України протягом 30 днів з дня отримання заявки від трейдера. Протягом цього часу інформується Європейська комісія та відповідна країна про експортну угоду із контрагентом. Без погодження

---

³³⁹ Єврокомісія не продовжила заборону на імпорт українського зерна до п'яти країн ЄС.
URL : <https://biz.nv.ua/ukr/markets>.

6.3. Організаційно-економічний механізм урегулювання торговельних суперечностей між Україною та окремими країнами Європейського Союзу

цієї країни ліцензія на експорт з України не видається. Такі угоди не стосуються чистого транзиту агропродовольчої продукції через сусідні країни до морських портів.

На нашу думку, заборона на експорт агропродовольства це лише привід для масштабніших заходів, спрямованих на створення штучних бар'єрів з боку деяких країн на шляху інтеграції України в Євросоюз. Зважаючи на офіційне відкриття процедури перемовин щодо вступу в цей політико-економічний блок, таке рішення є також початком стратегічних суперечностей. Як приклад, після, здавалося, досягнення компромісу, Міністр сільського господарства новопризначеного 11 грудня 2023 р. уряду Польщі Чеслав Секерський наполягав на чинності раніше ухвалених заборонних рішень і бестрокове ембарго на імпорту агропродовольства з України. Серед вимог фермерів і такі, що не мають прямого торговельного зв'язку з нашою країною. Зокрема ідеться про субсидії для виробників кукурудзи в обсязі мільйона злотих; збільшення кредитування на 2,5 мільярда злотих; збереження сільськогосподарського податку на рівні 2023 року. Станом на січень 2024 р. з України до Польщі не можна ввозити пшеницю, кукурудзу, ріпак або ріпу, а також насіння соняшнику. Заборонено імпорту продуктів, виготовлених унаслідок переробки зернових культур, круп і насіння³⁴⁰.

Крім того, польський Єврокомісар з питань сільського господарства Януш Войцеховський наполягає на включенні у Розпорядження Єврокомісії норми щодо продовження Угоди про вільну торгівлю з Україною, яке має набути чинності 5 червня 2024 р., обмеження на ввезення до спільного ринку ЄС цукру та м'яса птиці. В іншому випадку погрожує не підписувати документ, якщо не будуть враховані його вимоги³⁴¹. У такий спосіб тестується майбутня модель відносин Євросоюзу з Україною, в якій Польща, Словаччина, Угорщина та інші держави будуть відігравати максимально деструктивну роль щодо оцінювання виконання секторальних умов на шляху повноправного членства в Європейському Союзі. Складається ситуація, коли Україна в умовах війни і на перспективу не має іншого вибору

³⁴⁰ Зінченко Павло. Уряд Польщі готовий виконати вимоги фермерів, які погрожували блокувати кордон. URL : <https://news.novyny.live>.

³⁴¹ Польський єврокомісар ініціює обмеження імпорту в Євросоюз українського цукру та м'яса птиці. URL : <https://bizagro.com.ua>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

як розбудувати логістичні маршрути в обхід цих країн, відвойовуючи можливості Чорного моря і Дунаю та співпрацюючи з Румунією й Молдовою. При цьому витрати на перевезення вантажів зростуть.

Станом на квітень 2024 року політико-економічна ситуація вкотре змінилася в гіршу для нас сторону. Євросоюз офіційно запустив повторну процедуру затвердження для України продовження (вдруге з 2022 р.) терміну автономних торговельних преференцій. Зокрема запропоновано механізм термінового призупинення пільг для трьох товарних груп (яєць, курятини та цукру) у разі, якщо обсяг експорту до ЄС перевищить середній показник 2022–2023 років. Проте прийнятний варіант для України не влаштував в першу чергу польських фермерів. Тож ухвалення на останньому етапі цього рішення Європейською Радою заблокував прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск. У результаті було змінено методологію розрахунку обсягів торгівлі, за перевищення яких можливе застосування обмежень, а до вже згаданих товарів додано овес, кукурудзу, крупи та мед. Рада Євросоюзу за другим заходом (13 травня 2024 р.) ухвалила призупинення ввізних мит і квот включно з автономними торговельними заходами ще на рік – до 5 червня 2025 року³⁴².

На інших викликах для України зосередила увагу партнер юридичної фірми *Sayenko Kharenko* Анжела Махінова³⁴³. На її думку, суттєво змінено процедуру, яку може використовувати Європейська комісія або країни-члени об'єднання для протидії збільшенню українського імпорту. Якщо Регламентом Європейського парламенту та Ради Євросоюзу від 31 травня 2023 р. № 870/2022, що діє до червня 2024 року, передбачалася більш-менш стандартна процедура захисного розслідування, то в новому регламенті йдеться про заполітизований і непрозорий підхід. Зокрема ст. 4 в редакції Регламенту 1077/2023 зазнала кардинальних змін. Термін «розслідування» замінено на «оцінку ситуації». Крім того, в ній йдеться про таке: «Здійснюючи оцінку..., Комісія бере до

³⁴² *Економічна правда*. 2024, 13 травня URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2024/05/13/713616>.

³⁴³ *Махінова Анжела*. Захистити агроекспорт: які можливості є в Україні для суперечки з ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/09/6/7168871>.

6.3. Організаційно-економічний механізм урегулювання торговельних суперечностей між Україною та окремими країнами Європейського Союзу

уваги всі відповідні ринкові тенденції, включно з впливом певного імпорту на стан ринку Союзу для аналогічних або прямо конкурентних продуктів. Ця оцінка включає такі фактори, як:

- ❖ темпи та обсяг приросту імпорту з України відповідного товару в абсолютному та відносному вираженні;
- ❖ вплив відповідного імпорту на виробництво та ціни внутрішнього ринку Союзу, беручи до уваги тенденції імпорту з інших джерел.

Цей перелік не є вичерпним, і за потреби можуть бути розглянуті інші фактори»³⁴⁴. Передбачається, що Єврокомісія кожні два місяці здійснюватиме моніторинг ситуації з імпортом та інформуватиме країни-члени Євросоюзу про його результати. Якщо є підстави вважати, що відбулося погіршення ринкової кон'юнктури, Європейська комісія з власної ініціативи або на вимогу окремих країн розпочинає процедуру оцінювання. При цьому вона не зобов'язана інформувати заінтересовані сторони про початок такої процедури. Сама процедура може тривати три місяці і тільки після її завершення Європейська комісія офіційно публікує свої висновки та надає стейкхолдерам лише 14 днів для відповідного реагування.

Крім того, Регламентом 2023/1077 суттєво звужено перелік економічних показників, які Єврокомісія має проаналізувати, обмежившись трьома обов'язковими показниками (проти восьми, визначених у Регламенті 870/2022). Результатом розслідування може бути відновлення мит та інших заходів, передбачених Угодою про асоціацію. Звідси, Мінекономіки України разом з експортерами варто постійно аналізувати показники вивезення агропродовольства до Євросоюзу, і якщо досягнуто значних обсягів зростання, потрібно готувати аргументацію проти можливих заходів, спрямованих на їх обмеження.

Основна причина публічної перестороги окремих держав щодо надто високої ціни приєднання України полягає в тому, що нині в

---

³⁴⁴ Офіційний сайт Європейського Союзу. Регламент (ЄС) 2023/1077 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2023 року про тимчасові заходи лібералізації торгівлі на додаток до торговельних пільг, що застосовуються до українських товарів згідно з Угодою про асоціацію між Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії та їх членами Держави з одного боку та Україна з іншого. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32023R1077>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

цьому об'єднанні 10 країн донорів спільного бюджету і 17 бенефіціарів. Найбільшими реципієнтами у 2022 р. (в млрд євро та в розрахунку на особу населення) були – Польща (11,9/317), Румунія (5,6/293), Угорщина (4,4/459), Греція (3,9/376) і Португалія (2,9/279)³⁴⁵. Отже, протекціоністські вимоги країн, чиї виробники найбільше постраждають від українського агропродовольчого експорту, уже вийшли на рівень загальноєвропейських інституцій. Прогнозовно, що останні будуть захищати інтереси своїх членів у торговельних конфліктах з Україною в Світовій організації торгівлі чи в інших міжнародних установах.

Передбачуваною також буде поведінка країн отримувачів допомоги із структурних фондів, у яких валовий національний дохід (ВНД) на особу населення менший ніж у середньому по Євросоюзу. Для Фонду регіонального розвитку менший за 75%, а Фонду солідарності за 90%. Проте, до кожної національної економіки застосовується ліміт витрат з усіх фондів – 2,3% ВВП країни³⁴⁶. За результатами розширення Співтовариства у 2004 і 2007 рр., до групи реципієнтів (Ірландія, Іспанія, Греція, Португалія) приєдналися десять країн, що також отримують допомогу з метою вирівнювання соціально-економічних диспропорцій у розвитку сільської місцевості³⁴⁷. Не виключено також зловживання правом вето окремих держав з мотивів політичної доцільності, що нівелюватиме базовий принцип – розширення Євросоюзу на заслугах країни-кандидата.

Перше моделювання спільного бюджету Євросоюзу показало, що в статусі повноправного члена об'єднання завдяки існуючим інструментам САП Україна отримає 96,5 млрд євро протягом семи років. Це спричинить зниження сільськогосподарських субсидій нинішнім його країнам приблизно на 20%. А держави, які є чистими одержувачами допомоги з бюджету, будуть його чистими донорами.

³⁴⁵ *Гайнц-В. Штрубенхоф*. Виклики й шанси в контексті вступу України до ЄС. Агрополітичний звіт. APD/APB/01/2024. Електрон. дані. Лютий 2024 року. 33 с. Режим доступу : URL : <https://www.apd-ukraine.de>.

³⁴⁶ *Богдан Тетяна*. Фінансові й безпекові перестороги на шляху до ЄС. *Дзеркало тижня*. 8 грудня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

³⁴⁷ *Студінська Г. Я., Студінський В. А.* Імплементация інноваційних підходів ЄС до регуляторної політики щодо розвитку аграрного виробництва та сільських територій. *Економічний вісник університету*. 2023. Вип. 58. С.91–98.

6.3. Організаційно-економічний механізм урегулювання торговельних суперечностей між Україною та окремими країнами Європейського Союзу

Потенційно Україна може стати найбільшим бенефіціаром, відтісняючи нинішніх отримувачів допомоги з перших місць. *Довідково.* ВНД на особу населення в Україні за паритетом купівельної спроможності (ПКС) становить близько 26% від середнього по ЄС, а за ринковими цінами і курсами – 11,5%. Усі країни можуть втратити 20,3% субсидій на кожен гектар аграрних угідь. При цьому основні донори (Німеччина, Італія, Франція, Нідерланди, Швеція) мають платити більше до спільного бюджету Євросоюзу, а отримуватимуть менше за нинішніми інструментами САП. Такий перерозподіл коштів не влаштовує окремих країн-членів Співтовариства. Хоча з їхнього боку це не благодійність у звичному розумінні, якщо врахувати торговельні переваги, отримувані завдяки функціонуванню спільного ринку. Країни-донори, як нетто-експортери агропродовольчої продукції, одержують вигоду, яка значно переважає фіскальні втрати, пов'язані з відрахуваннями до спільного бюджету Європейського Союзу.

Міжнародна група дослідників, очолювана Інститутом світової економіки (*IfW*), підрахувала, що взаємне визнання стандартів і гармонізація правил на єдиному ринку приносять державам-членам ЄС в цілому додаткові прибутки майже на 640 млрд євро щороку. На долю Німеччини припадає 130 млрд євро, або 20,3% від цієї суми. Наприклад, її внески у 2022 р. на заходи САП в розмірі 13,1 млрд євро були компенсовані доходами в сумі 6,4 млрд євро³⁴⁸.

У цьому контексті чергова реформа САП і регіональної політики стає все більш невідкладною. З цього приводу Сільвія Бендер – Міністр продовольства та сільського господарства Німеччини, заявила: «Нам потрібно подумати про те, як ми можемо включити кандидатів на вступ та інтегрувати їх у європейську сільськогосподарську політику. Якби Україна приєдналася, то система прямих платежів, яка є сьогодні, точно б не працювала»³⁴⁹. Напевно, мається на увазі виплати фермерам Євросоюзу за сільськогосподарські угіддя та інші прямі субсидії, які становлять 255 євро на гектар. Наприклад, у Польщі базовий платіж дорівнює 100 євро/га, а разом

³⁴⁸ Сільськогосподарський бюджет ЕС / Багаторічні фінансові рамки.

URL : <https://www.situationsbericht.de/4/41-eu-agrarhaushalt-mehrjaehriger-finanzrahmen>.

³⁴⁹ The Guardian: Україна готується вступити до ЄС, але чи готовий він до розширення? *Дзеркало тижня*. 31 серпня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

з іншими виплатами загальна сума субсидій досягає 230 євро на гектар.

За оцінками дослідження *Financial Times*, Україна також може отримати 61 млрд євро із фондів вирівнювання (солідарності) Євросоюзу, спрямованих на відбудову й поліпшення своєї інфраструктури, а статус-кво Чехії, Естонії, Литви, Словенії, Кіпру та Мальти зміниться, оскільки вони вже не матимуть права на фінансування з цих фондів³⁵⁰. Гіпотеза побудована на показниках дохідної частини бюджету Євросоюзу на 2021–2027 рр. розміром 1,8 трлн євро. Очевидно, що така перспектива не влаштовує ні країни-члени ЄС, ні країни-кандидати. Тож пропонується співмірне збільшення надходжень до спільного бюджету Співтовариства завдяки введенню нових податків: з неперероблених відходів пластику, цифрового, на фінансові операції, а також механізму прикордонного вуглецевого регулювання, торгівлі викидами з поширенням на будівлі та транспорт тощо. У такому разі посиляться домінуючі тенденції щодо перерозподілу фінансування на користь новоприйнятих країн. Маємо розуміти, що ці припущення побудовані на нинішній бюджетно-податковій політиці та практиках САП і фондів вирівнювання. Лише за результатами переговорів про вступ нашої держави та інших країн-кандидатів буде остаточно визначено фінансові умови майбутнього членства в континентальному об'єднанні, тривалість перехідного періоду в його складі та можливі інституційні реформи в Євросоюзі.

Чергова хвиля масових протестів фермерів у країнах-членах ЄС, розпочатих в лютому 2024 року, лише частково викликані імпортом української аграрної продукції і згадуються лише Польщею, Словаччиною і Угорщиною. Вони спрямовані проти реалізації заходів «Європейського зеленого курсу» з метою досягнення кліматичної нейтральності сільського господарства до 2050 року. Це потребує застосування нових біопрепаратів, генетично різноманітних систем, технологій точного землеробства, інших методів селекції рослин тощо. На тлі постійного підвищення цін на засоби сільськогосподарського виробництва і загострення конкуренції на внутрішньому ринку ЄС

---

³⁵⁰ Крамаренко Оlesia. Скільки грошей отримає Україна після вступу до ЄС. URL : <https://psm7.com/uk/european-union>.

6.3. Організаційно-економічний механізм урегулювання торговельних суперечностей між Україною та окремими країнами Європейського Союзу

це призводить до суттєвого зниження фермерських прибутків, а ведення галузі стає занадто ризикованою справою.

Підвищення екологічних вимог до аграрного виробництва спонукає окремих експертів до розгляду альтернативних варіантів зовнішньої торгівлі України, які, на перший погляд, можуть задовольнити всі сторони. Зокрема пропонується відмовитися від аграрних субсидій Євросоюзу в обмін на пом'якшення вимог Європейського зеленого курсу під час опрацювання переговорної рамки для вступу нашої держави. Першочергово йдеться про захист тварин, зменшення використання пестицидів і мінеральних добрив, необхідність залишати 4% сільськогосподарських земель під перелогами та досягнення інших критеріїв сталості сільського господарства. Прихильники цієї точки зору вважають, що прив'язка фермерів до системи дотацій є залежністю, яка позбавляє економічної самостійності (де, що, як і для кого виробляти і за якою ціною), призводить до зниження конкурентоспроможності, втрати динамічності й адаптивності до ринкової кон'юнктури³⁵¹. На нашу думку, це відкладена в часі вибухівка уповільненої дії, якою неодмінно скористаються конкуренти на глобальних агропродовольчих ринках:

по-перше, немає гарантій, що країни нетто-імпортери на інших континентах не запровадять європейські кліматичні й екологічні стандарти до аграрної сировини і продовольства з України;

по-друге, пропонується запровадити в Україні своєрідну сіру зону, де не визнаватимуться екологічні, кліматичні й інші глобальні загрози;

по-третє, бренд України у світі «*Ukraine NOW UA*» («Україна ЗАРАЗ») працюватиме зі знаком мінус. Як приклад, на одному з банерів польських фермерів, що вийшли на протест у Варшаві 27 лютого 2024 року, було написано: «Бережіть здоров'я своєї родини. Не їжте непотріб з України»³⁵².

З урахуванням викладеного, турбулентності гео-, економічного і політичного середовища та для досягнення мети дослідження в

---

³⁵¹ ЗМІ: Україна на переговорах з ЄС може відмовитись від субсидій задля пом'якшення вимог Green Deal. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/13/7179507>.

³⁵² Криза українського зерна: в уряді Польщі вигадують нові ідеї, доки фермери блокують Варшаву. URL : <https://agroportal.ua/news>.

**РОЗДІЛ 6. ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА МАТРИЦЯ І РИЗИКИ ЩОДО
СТРЕСОСТІЙКОСТІ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

напрямі пошуку резервів підвищення стресостійкості агропродовольчої системи й аграрного сектору в умовах інтеграції до внутрішнього ринку Євросоюзу та імплементації САП, важливо дещо поглибити цей аспект аналізу. Номенклатура товарів згідно з УКТЗЕД включає 24 коди, поділені на чотири підгрупи і кожна з них має певні особливості на зовнішніх ринках. Порівняння структури торгівлі України з ЄС та рештою країн світу за 2015–2021 рр. показало суттєві відмінності щодо імпорту лише за двома групами товарів: «Продукти рослинного походження – мінус 8,9 в.п. на користь решти країн (переважно овочі, їстівні плоди, горіхи, продукти борошномельно-круп'яної промисловості, насіння і плоди олійних культур) та «Готові харчові продукти» – плюс 11,9 в.п. на користь Євросоюзу майже за всіма товарами (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

**Структура товарообігу агропродовольства України з країнами
Європейського Союзу і рештою країн світу у 2015–2021 рр.,
відсотків**

Назва товарів згідно з УКТЗЕД	Країни ЄС		Решта країн світу		Країни ЄС до решти країн світу, в. п.	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
Усього	100	100	100	100	х	х
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	4,9	17,8	5,9	17,6	-1,0	-0,2
II. Продукція рослинного походження	55,2	21,6	54,4	40,0	+0,8	-8,9
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	24,4	2,7	24,3	7,5	+0,1	-2,3
IV. Готові харчові продукти	15,5	57,9	15,4	34,8	+0,1	+11,9

Джерело: Співробітництво між Україною та ЄС; Сільське господарство України. Статистичні збірники. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

З'ясувалося, що на географію українського експорту впливають не лише режими торгівлі, а й домінуюча модель аграрного бізнесу. *Довідково.* За даними Міністерства закордонних справ України³⁵³, станом на вересень 2023 року уповноважені органи провадять заходи з відкриття ринків до 63 країн за майже 200 напрямками, зокрема з

³⁵³ *Самасва Юлія.* Держсекретар МЗС Олександр Баньков: «Україна має бути не сировинним постачальником, а частиною міжнародних виробничих ланцюгів». *Дзеркало тижня.* 4 жовтня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

6.3. Організаційно-економічний механізм урегулювання торговельних суперечностей між Україною та окремими країнами Європейського Союзу

Південною Кореєю, Малайзією, В'єтнамом, Кувейтом, Королівством Саудівська Аравія, САО Гонконгом, Канадою, КНР, Оманом, Таїландом, ПАР, Колумбією, Індонезією. Щодо імпорту, який також похідний від бізнес-планів компаній, то він визначається потребами внутрішнього ринку, корелює з рівнем конкурентоспроможності продукції вітчизняної харчової галузі, залежить від обсягів несанкціонованого ввезення на митну територію України (контрабанди) продовольства і пріоритетів державної (де)регуляційної політики, обсягів та умов протекціоністської підтримки національних компаній, діяльність яких спрямована на імпортозаміщення.

Як зазначалося раніше, застарілою рентно-сировинною проблемою аграрного сектору країни, яка надміру загострилася в умовах війни, залишається велика тоннажність експорту, що в кінцевому підсумку свідчить про системну (від виробництва до торгівлі) нееквівалентність товарообміну між партнерами. Із сировинною продукцією Україна експортує робочі місця, додану вартість, виснажує природні ресурси, позбавляється коштів для інновацій тощо. Натомість наповнюються бюджети європейських та інших країн-імпортерів нашої продукції. Серед імпортованих продовольчих товарів із ЄС значна частина виготовлена з української сировини. Квазікомпенсацією втрат національної економіки від сировинного експорту є те, що на переробних підприємствах працюють трудові мігранти й біженці з України, які переказують гроші своїм родичам і таким чином підтримують платіжний баланс країни, сприяють стабілізації курсу гривні щодо світових валют. *Довідково.* За даними НБУ³⁵⁴, з усього світу через офіційні й неофіційні канали у 2021 р. обсяги приватних грошових переказів в еквіваленті становили рекордну суму – понад 14 млрд дол. США, у 2022 р. – 12,5, 2023 р. – 11,6 млрд доларів, або на 17% менше порівняно з довоєнним роком. Соціально-економічна несправедливість й недотримання корпоративних морально-етичних норм полягає в тому, що олігархи заробляють кошти в Україні, але переховують і витрачають їх за кордоном, а трудові мігранти – навпаки. У кінцевому підсумку від експлуатації ресурсів сировинної

---

³⁵⁴ Грошові перекази в Україну за минулий рік сягнули понад 11 мільярдів доларів.
URL : <https://ua.news/ua/money>.

моделі аграрного сектору вигоду отримують окремі сім'ї, а розраховується за «бізнес на бідності» народ України.

Висновки до розділу 6

Рентно-сировинна модель аграрного бізнесу в Україні повністю вичерпала себе, оскільки тривалий час має ознаки «росту без розвитку», що безпосередньо чи опосередковано призвела до зубожіння сільські домогосподарства, спричинила сімейне безробіття, масову трудову еміграцію населення, прискорила вимирання сіл, стала поштовхом для інших процесів щодо занепаду сільського розвитку й економіки загалом. Суб'єкти господарювання за сприяння держави мають перейти від первинного сектору до вторинного і третинного, розвиваючи харчову індустрію й агросервіси із залученням сучасних форм і методів (де)регулювання розширеного відтворення виробництва.

Статус кандидата в члени Євросоюзу надає Україні історичний шанс для надходження інвестицій з метою повоєнної реконструкції сільського господарства шляхом розвитку мікро-, малих і середніх фермерських господарств, модернізації переробної промисловості, трансферу інноваційних технологій та зближення (де)регуляційних практик в аграрному секторі й підтримання товаровиробників фінансовими інструментами САП ЄС. Водночас перепідготовка євроінтеграційна матриця може розвіяти міф про ефективність вітчизняного сільського господарства і призвести до загострення хронічних проблем щодо стресостійкості аграрного сектору і продовольчої системи, викликаних: а) сировинною структурою експорту (Україна експортує продукції кінцевого споживання 15,5%, а імпортує – 58%); б) великою тоннажністю експорту (вартість тонни експорту 413, а імпорту 1840 дол. США); в) неспівмірністю ризиків товарообігу (експорт України до ЄС 27,7%, що дорівнює його імпорту 1,43%); г) імпорт України з ЄС 48,6% – це його експорт 0,64%); д) недостатньою диверсифікацією торгівлі між країнами (61% експорту і 60% імпорту припадає на чотири країни – Нідерланди, Іспанія/Італія, Польща, Німеччина; е) відносною закритістю ринку, адже на внутрішню торгівлю агропродовольчою продукцією всередині ЄС приходить 71%; ж) надмірною часткою імпортних товарів у структурі

виробничого споживання аграрним сектором України, яка становить майже 70 відсотків.

Незважаючи на зернову кризу із сусідніми країнами-членами Євросоюзу і технічні перешкоди повноцінному функціонуванню «Шляхів солідарності», реалізовано в середньому за 2022–2023 рр. 65% сільськогосподарської продукції, а товаровиробники й трейдери України отримали досвід інтеграцій до спільного ринку Євросоюзу. Тимчасово було лібералізовано торговельний режим агропродовольчими товарами, запроваджено низку грантових програм підтримки мікро- і малих фермерських господарств. Скасовано дозволи на виконання двосторонніх і транзитних перевезень автомобільним транспортом між Україною та Європейським Союзом. Преференційні умови торгівлі прискорили інтеграцію України й Молдови до Транс'європейської транспортної мережі (*TEN-T*), яка об'єднує інфраструктуру і сервіси для всіх видів транспорту. У свою чергу, це сприятиме зменшенню логістичних витрат експортерів, а в перспективі – відкривається можливість для залучення інвестицій і створення нових робочих місць тощо.

Перспективним напрямом подальших розвідок може бути розроблення організаційно-економічного механізму подолання перешкод на шляху інституційних трансформацій України від статус-кво сировинного донора країн-членів ЄС до нетто-експортера продовольчих товарів кінцевого споживання. У стратегіях реконструктивного повоєнного відновлення України потребують радикального перегляду вже звичні порівняльні й конкурентні переваги аграрного сектору (ефективні транспортні коридори, великий внутрішній ринок збуту агропродовольства, наявність кваліфікованої і дешевої робочої сили, природно-кліматичний потенціал та ін.), які зазнали значних руйнувань під час повномасштабної війни.

РОЗДІЛ 7.

АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Інтеграцію до Європейського Союзу Україна здійснює в стані Вітчизняної війни проти росії, частково зруйнованого потенціалу аграрного виробництва, гострого дефіциту працівників і матеріальних ресурсів для його відновлення, еміграції значної частини населення й інших безпрецедентних викликів для аграріїв та експортерів. За потребою в інвестиціях, масштабами інституційних перетворень, глибиною соціально-економічних наслідків євроінтеграційний курс можна порівняти з виходом нашої держави зі складу СРСР і кардинальними ринковими реформами кінця 1990 – початку 2000-х років. Проте є й суттєва відмінність: під час розпаду Радянського Союзу економіка України стала уламком від колись єдиного народногосподарського комплексу, а в умовах інтеграції до Співтовариства – нагадує своєрідний імплант, який ще має прийнятися інституційною матрицею європейського ринку.

7.1. Відмінність основних параметрів аграрних секторів України, Європейського Союзу та Польщі

Системні ризики щодо стресостійкості аграрного сектору в підготовчий період до вступу в ЄС пов'язані з його значенням для макроекономічної стабільності країни порівняно з інтеграційним об'єднанням (табл. 7.1). За підсумками 2020 року, частка сільського, лісового і рибного господарства у валовій доданій вартості (ВДВ) становила 10,8%, що в 6,5 раза більше ніж в ЄС, а зайнятість у цих же галузях майже вчетверо вища – 17,1% проти 4,3%. Водночас результативність аграрного бізнесу за ВДВ у розрахунку на гектар сільгоспугідь дорівнювала 349 дол. США проти 1540 у ЄС та 1032 дол. США в Польщі й менше на одного зайнятого в 5,6 і 2,3 рази відповідно.

7.1. Відмінність основних параметрів аграрних секторів України, Європейського Союзу та Польщі

Таблиця 7.1

Основні показники аграрних секторів України, Євросоюзу та Польщі, 2020 рік

Показники	Україна	ЄС	Польща	Україна, індекси до:	
				ЄС	Польщі
Частка сільського, лісового та рибного господарства у валовій доданій вартості, %	10,8	1,65	2,5	6,54	4,32
Зайнятість у сільському, лісовому та рибному господарстві, %	17,1	4,3	9,5	3,93	1,8
Структура валової продукції сільського господарства:					
рослинництво	76,1	51,9	50,3	1,47	1,51
тваринництво	23,9	48,1	49,7	0,50	0,48
Валова додана вартість у розрахунку:					
на 1 га сільгоспугідь, дол. США	349	1540	1032	0,23	0,34
на одного зайнятого, тис. дол. США	5,2	29,1	11,62	0,18	0,45
Розораність, %:					
території	56,8	24,7	35,7	2,30	1,59
сільгоспугідь	79,7	60,2	75,5	1,32	1,05
Частка в експорті товарами групи УКТ ЗЕД 1-24 до всього експорту, %	44,7	10,2	13,1	4,38	3,41
Частка в імпорті товарами групи УКТ ЗЕД 1-24 до всього імпорту %	10,2	9,5	8,8	1,07	1,16

Джерело: Сільське господарство України; Співробітництво між Україною та ЄС; Валова продукція сільського господарства. Статистичні збірники. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>; база даних Faostat.

Низька результативність використання людських, земельних і економічних ресурсів частково пов'язана із структурними перекосами сільського господарства. Вартісне співвідношення рослинництва і тваринництва становило 76,1 до 23,9%, в той час як в ЄС 52/48% і Польщі – майже 50/50%. Як вже неодноразово зазначалось, загострює екологічну кризу надмірна розораність території держави та сільськогосподарських угідь, яка вже перетнула критичну межу і досягла 56,8 і 79,7% проти 24,7 і 60,2% в Євросоюзі відповідно. Аграрний сектор має велику частку в експорті товарних груп 1–24 УКТЗЕД до загального підсумку в експорті держави, яка становила 44,7%, або в 4,4 раза більше ніж в ЄС і в 3,4 раза порівняно з Польщею.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Звідси випливає, що за всіма наведеними показниками аграрний сектор України, з одного боку, є надміру ресурсовитратним і неефективним із руйнівними внутрішньогалузевими дисбалансами та домінуючою сировинною структурою експорту, а з іншого – від нього залежить стабільність макроекономічних параметрів країни. Агрохолдингізація сільського господарства України влаштовує традиційних торговельних партнерів у країнах-членах ЄС, але не відповідає національним інтересам, глобально масштабує нераціональний поділ праці й нееквівалентність відносин щодо зайнятості населення, створення доданої вартості. Збереження сировинного статус-кво аграрного сектору в підготовчий період до членства в ЄС і можливе закріплення його у підсумковій угоді остаточно зруйнують харчову промисловість, послаблять стресостійкість продовольчої системи і посилять залежність країни від інших держав. Невиважені політико-економічні рішення стануть додатковим бар'єром на шляху збалансованого сільського розвитку, не сприятимуть нарощуванню фінансової спроможності органів місцевого самоврядування, погіршать соціально-економічний стан сільських домогосподарств та негативно позначатимуться на добробуті населення нашої країни.

Дані СОТ свідчать, що станом на 2021 р. Україну було майже непомітно в глобальних потоках проміжних виробів у виробничих ланцюгах, а саме – 0,54% в експорті й 0,25% – в імпорті. Проблема не лише в мінімальній інтеграції вітчизняних підприємств у глобальні ланцюги створення вартості (ГЛСВ), а в структурі участі в такій кооперації. Спостерігається більше ніж дворазове (2,05) перевищення обсягу експорту проміжних виробів над їх імпортом. *Для порівняння.* Коефіцієнт співвідношення експорту та імпорту таких виробів становить: у Болгарії – 1,07, Польщі – 0,87, Румунії – 0,85, Словаччині – 0,74, Словенії – 0,85, Чехії – 0,99, Угорщині – 0,94³⁵⁵.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) на основі динаміки статистичних та економічних показників і стану зовнішньоекономічних відносин для кожної країни розраховує

---

³⁵⁵ За: Сіденко В. Р. Виклики і можливості для стійкого економічного розвитку України в контексті глобального транзиту. *Економіка України*. 2024. № 1. С. 25. URL : <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.003>.

7.1. Відмінність основних параметрів аграрних секторів України, Європейського Союзу та Польщі

прогнози обсягів виробництва продукції та її експорту. Ця організація координує економічну політику найбільш успішних 37 держав, на які припадає понад 62% світового ВВП.

Для нашої країни, яка за роки незалежності істотно змінила виробничу й експортну спеціалізацію, перейшовши на виробництво найбільш прибуткових зернових, технічних культур та рослинних олій, аналітики ОЕСР передбачили до 2030 р. зростання їх обсягів: пшениці – на 38% (до 36 млн т), а експорту – на 54% (до 27,2 млн т); кукурудзи – відповідно на 29,5% (до 44 млн т) і 31,8% (до 36,9 млн т); насіння сої – практично без змін (зростання менше 1%); соняшникової олії – на 20% (до 8,4 млн т) і 22% (до 7,6 млн т). Щодо продукції тваринництва, то прогнозується: незмінність існуючої тенденції щодо скорочення виробництва яловичини та її експорту; збільшення обсягів виробництва свинини лише на 110 тис. тонн (до 818 тис. т), а експорту – на 1 тис. тонн (до 5 тис. т); вирощування й експорт м'яса птиці зросте на 22 % – до 1537 і 530 тис. т відповідно. Крім того, пораховано зменшення виробництва масла вершкового на 11 тис. тонн (до 82 тис. т) і експорту – на 12 тис. тонн (до 8 тис. т), сирів – до мінімуму (виробництва до 190 тис. т, а експорту до 4 тис. т)³⁵⁶. Як бачимо, такі прогнози для України, з одного боку, обґрунтовані, адже в останні роки у структурі експорту на продукцію тваринного походження припадало менше 5%. Для порівняння. У країнах ЄС цей показник становить понад 30%. З іншого боку – невтішні в контексті очікувань суспільства на результати повоєнної реконструктивної відбудови підприємств агропродовольчого сектору.

Згідно з Меморандумом про взаєморозуміння та поглиблення співробітництва³⁵⁷, ОЕСР має не лише капсулювати сировинне становище аграрного сектору, а допомагати Уряду України у виробленні інноваційних заходів, спрямованих на протидію внутрішнім викликам і зовнішнім шокам, які підштовхують до закручування

---

³⁵⁶ OECD-FAO Agricultural Outlook 2021-2030. – 337 p. – UPL: <https://www.fao.org/3/cb5332en/cb5332en.pdf>.

³⁵⁷ Меморандум про взаєморозуміння та поглиблення співробітництва з метою відобразити взаємне прагнення розв'язати проблеми державної політики, з якими стикається наша країна, було поновлено до 2025 року Прем'єр-міністром України та Генеральним секретарем ОЕСР. План дій надалі має переглядатися, щоб відобразити нові пріоритети нашого уряду. ОЕСР та Україна. URL : <https://www.oecd.org/eurasia/countries/Global-Relations-Brief-Ukraine-UKR.pdf>.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

нібито безальтернативної сировинної спіралі експортно-імпоротної залежності. За спеціальними програмами ОЕСР розраховує показники виробництва основних культур та продуктів тваринництва і продовольства, експортно-імпортних операцій агропродовольчими товарами тощо. Проте, на думку науковців³⁵⁸, організація менше приділяє уваги обчисленням кінцевих узагальнюючих результатів сільськогосподарської діяльності внаслідок домінуючого сировинного експорту. Очевидно гасло «Кращі політики для кращого життя» стосується лише найбільш успішних країн-членів цієї організації.

На основі динаміки структури посівних площ, поголів'я тварин, валового виробництва сільськогосподарської продукції за 1992–2021 рр. та даних ФАО щодо зовнішньоекономічних операцій розраховано інший прогноз цих показників до 2030 року. Ситуація виглядає не так безнадійно, як передбачає ОЕСР. Загальний експортний потенціал сільськогосподарства за збереження існуючих тенденцій щодо структури виробництва у 2030 р. досягне 31,7 млрд дол. США, що більше порівняно із 2021 роком на 22 %, або на 5,7 млрд дол. США. У розрахунку на гектар ріллі сумарно експорт становитиме 964 дол. США, що на 20% більше ніж у 2021 р. (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Показники зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектору України, млн дол. США

Показники	Роки				
	1992	2000	2010	2021	2030
	Факт				Прогноз
Всього експорт, з нього:	603	1467	7030	26079	31737
- продукція з найбільшою часткою в експорті (понад 2 %)	172	547	4593	21972	25972
інша продукція рослинництва	300	547	1961	3702	5577
інша продукція тваринництва	131	372	476	404	188

Джерело: розраховано за даними Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#datahttps://ukrstat.gov.ua>.

Маємо надію на поліпшення співпраці з ОЕСР, адже одночасно з початком вступних перемовин з Євросоюзом Україна прагне стати

³⁵⁸Калінчик М. В., Могильний О. М., Лавров Р. В. Інноваційні рішення для сталого розвитку аграрного сектору України: пошук альтернативних стратегій. *Агросвіт*. 2023. № 18. С. 9–10.

7.1. Відмінність основних параметрів аграрних секторів України, Європейського Союзу та Польщі

повноправним учасником цієї організації. У жовтні 2022 року ОЕСР визнала Україну потенційним членом та розпочала діалог щодо вступу. Організацією схвалено Програму на 2023–2027 рр., а постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2023 року № 1165 затверджено план заходів і спрямованих на її виконання 129 завдань³⁵⁹. Серед них: проведення оглядів ОЕСР; поглиблення співробітництва з робочими органами ОЕСР; приєднання до правових інструментів ОЕСР. Передбачено також завершення процедури приєднання до рекомендації Ради ОЕСР стосовно керівних принципів ОЕСР – ФАО для відповідальних ланцюгів постачання сільськогосподарської продукції; з питань політики для малих і середніх підприємств та підприємництва; безпечності споживчих товарів тощо. Як бачимо, сумлінне виконання Копенгагенських критеріїв членства в Євросоюзі відкриватиме двері до інших впливових міжнародних організацій. Повторюємо, цей шлях потребуватиме значних матеріальних ресурсів та неабияких зусиль державних інституцій, бізнесу і суспільства в цілому.

Про прийнятність для західних партнерів історично сформованих стереотипів щодо аграрного сектору України та бачення її перспектив винятково «як житниці Європи і всього світу» навіть у руслі поглиблення процесів євроінтеграції відверто говорить Альфонс Бальманн – директор та керівник проєктів розвитку підприємств і структур в аграрній галузі Інституту аграрного розвитку імені Лейбниця. На його думку, Україна – важливий виробник зернових, олійних і білкових культур. Це й надалі дасть змогу українцям успішно вести бізнес із підприємцями країн ЄС і, зокрема, Німеччини. Оскільки практично необмеженою є потреба в кормах для відгодівлі свиней і птиці³⁶⁰.

Звичайно, колезі з Німеччини можна заперечити, адже теоретично європейський ринок відкритий для різноманітного кошика харчових продуктів походженням з України, що й підтверджується експортерами органічної продукції, низки нішевих товарів, курячих

---

³⁵⁹ Деякі питання співробітництва Кабінету Міністрів України та Організації економічного співробітництва та розвитку в контексті діалогу щодо вступу до Організації. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2023 № 1165. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

³⁶⁰ Писанська Н. Потенціал аграрного сектору України величезний і далеко не вичерпаний. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/26831986.html>.

яєць та м'яса птиці. Такий прорив можливий і щодо конверсії зернових і зернобобових культур у харчові й інші товари широкого асортименту, але за умови належного опанування уроків нашої історії аграрного бізнесу та виконання всім давно відомих домашніх завдань. Тоді надходитимуть інвестиції у переробку сільськогосподарської сировини, будуть приведені у відповідність до вимог споживачів технології виробництва, якість і безпечність продовольства. Повчальним на цьому шляху може бути як позитивний, так і негативний досвід постсоціалістичних країн, що приєдналися до Європейського Союзу.

7.2. Досвід адаптації країн Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку агропродовольчої продукції Європейського Союзу

Спершу зазначимо, що п'ять із 10 країн ЦСЄ, що приєдналися до Євросоюзу в результаті останньої хвилі розширення (Польща, Литва, Естонія, Латвія і Румунія), упродовж життя лише одного покоління за 1994–2023 рр. перейшли із країн із низьким ВВП на особу (за критеріями Світового банку – 1135 дол. США або менше) в категорію економік з високими доходами, а саме: понад 13 845 дол. США³⁶¹. Такий результат став можливим завдяки вільному руху капіталів, товарів, послуг і робочої сили та переважній торгівлі з країнами-членами Співтовариства, яка у 2022 р. досягла таких значень: для Словаччини – 84,9%; Угорщини – 81,8; Польщі – 79,9; Румунії – 76,9%³⁶². За чверть століття майже всі країни постійно нарощували виробництво сільськогосподарської продукції у фізичному і вартісному вимірі. При цьому темпи приросту були неоднаковими. Якщо в середньому по ЄС цей показник був на рівні 132,2%, то нижче цього значення мали три країни: Словаччина (106,4%), Словенія (105,8%) і Чехія (118,1%). Відповідно ці ж країни зменшили свою частку по відношенню до загальних обсягів виробництва в ЄС

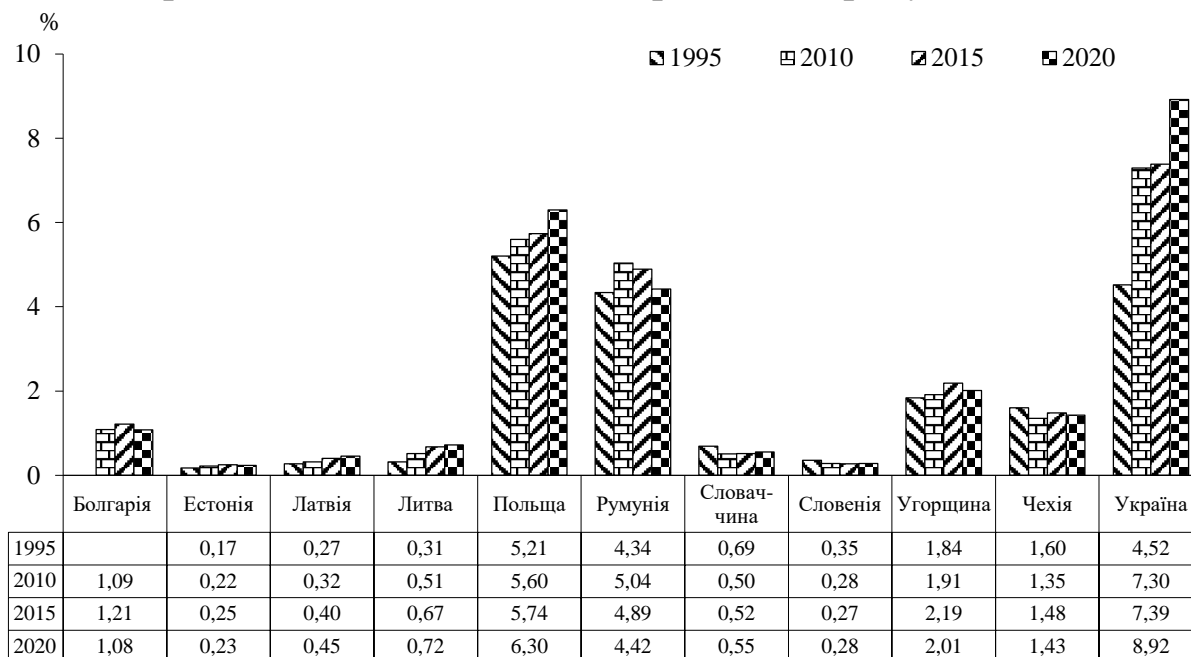
---

³⁶¹ Фурман Василь, Чона Олександр. Гонитва за зростанням, або чи можливий економічний стрибок України? URL : <https://zn.ua/ukr/macroeconomics>. *Дзеркало тижня*. 26 лютого 2024 року. URL : <https://zn.ua/ukr/macroeconomics>.

³⁶² Гайнц-В. Штрубенхоф. Виклики й шанси в контексті вступу України до ЄС. Агрополітичний звіт. APD/APB/01/2024. Електрон. дані. Лютий 2024 року. 33 с. Режим доступу : URL : <https://www.apd-ukraine.de>.

7.2. Досвід адаптації країни Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку агропродовольчої продукції Європейського Союзу

(рис. 7.1). Решта країн має строкату, але позитивну динаміку росту. Одноосібним лідером була Польща, яка протягом 1995–2020 рр. збільшила свою частку з 5,21 до 6,3%. Це майже стільки ж, як усі країни разом узяті, але без Румунії, яка займає другу позицію з показником 4,42%, скоротивши його на 1,2 в. п. проти 2010 року.

Рис. 7.1. Відношення частки обсягів виробництва сільськогосподарської продукції країнами Центральної і Східної Європи та України до ЄС, відсотків.

Джерело: сформовано за даними Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.

У 1995 р. Україна виробила сільськогосподарської продукції на 11 608 млн дол. США, це сумарно стільки ж, як Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія і Угорщина, а в 2020 р. перевершила показник цих країн в 1,7 раза. За вказаний період частка України у сумарному виробництві країн-членів ЄС зросла вдвічі – від 4,52 до 8,92%. Прикметно, що в 1995 р. Польща за цим показником випереджала Україну на суму 1773 млн дол. США, але з 2010 р. темпи приросту вітчизняного аграрного сектору стали вищими і через 10 років виробництво зросло в 1,4 раза – до 30 302 млн дол. США проти 21 406 млн дол. США³⁶³.

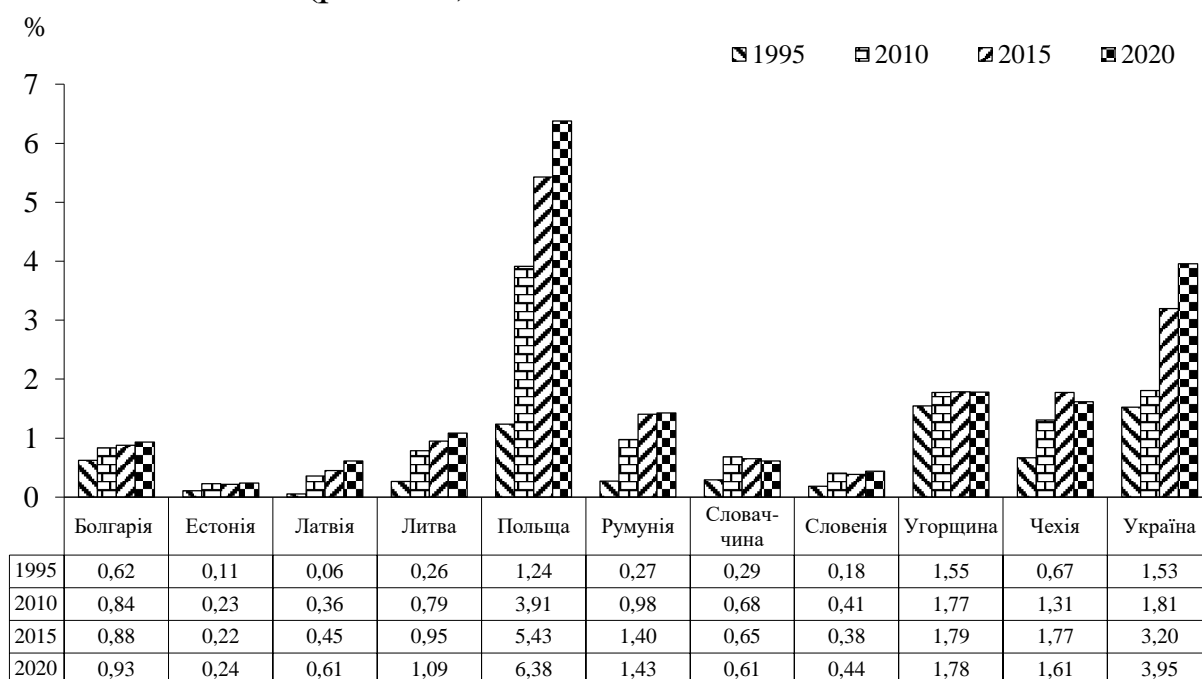
За обсягами торгівлі агропродовольством у 1995–2020 рр. найкращих результатів досягли Латвія (збільшення 33,2 раза), Румунія

³⁶³ Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.

**РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

(15,8) і Литва (12,3 рази). Очевидно, що феномен цих країн пояснюється в першу чергу низькою базою порівняння 1995 року, реалізацією нішевих культур та іншими чинниками. Наприклад, Латвія збільшила обсяги торгівлі з 103 до 3417 млн дол. США. Аналіз цього показника по відношенню до ЄС в цілому показав, що Польща випередила всі країни, наростивши його більш ніж у 5 разів (із 1,24 до 6,38%). Румунія також збільшила обсяги торгівлі майже в 5,3 раза, але частка країни становить лише 1,43%, або в 4,5 раза менше порівняно з Польщею (рис. 7.2).

Рис. 7.2. Відношення частки товарообігу агропродовольчої продукції країнами Центральної і Східної Європи та України до ЄС, відсотків.

Джерело: сформовано за даними Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.

Наша країна в 1995 р. за обсягами товарообігу з ЄС посідала друге місце після Угорщини із сумою 2840 млн дол. США, що більше від Польщі на 23%. Але на кінець періоду (2020 р.) ситуація змінилася на користь Польщі, яка вийшла на перше місце з сумою 35 507 млн дол. США. Україна зберегла другу сходинку в цьому рейтингу, реалізувавши продукції на суму 22 млрд дол. США з відставанням від Польщі на 61,3%. Проте, у 2021 р. цей розрив скоротився до 52,8%, або на 8,5 в. п. (Польща – 40,5; Україна – 26,5 млн дол. США). Обсяги експортно-імпортних операцій України залишалися

7.2. Досвід адаптації країни Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку агропродовольчої продукції Європейського Союзу

вагомими й були зіставними з показникам Болгарії, Естонії, Литви, Словаччини і Словенії разом узятих³⁶⁴.

Одним із критеріїв ефективності використання ресурсів у сільському, лісовому та рибному господарстві, як зазначалося, є валова додана вартість (ВДВ). Серед усіх країн Центральної і Східної Європи та Балтії, як у передвступний період, так і після приєднання до Євросоюзу, також спостерігався стійкий висхідний вектор щодо цього показника. Серед країн-лідерів за темпами приросту були: Словаччина (4,09 раза), Естонія (3,59), Литва (3,19) і Латвія (2,77 раза). Замикають рейтинг Болгарія і Румунія з показником 1,4 та Словенія – 1,32 раза.

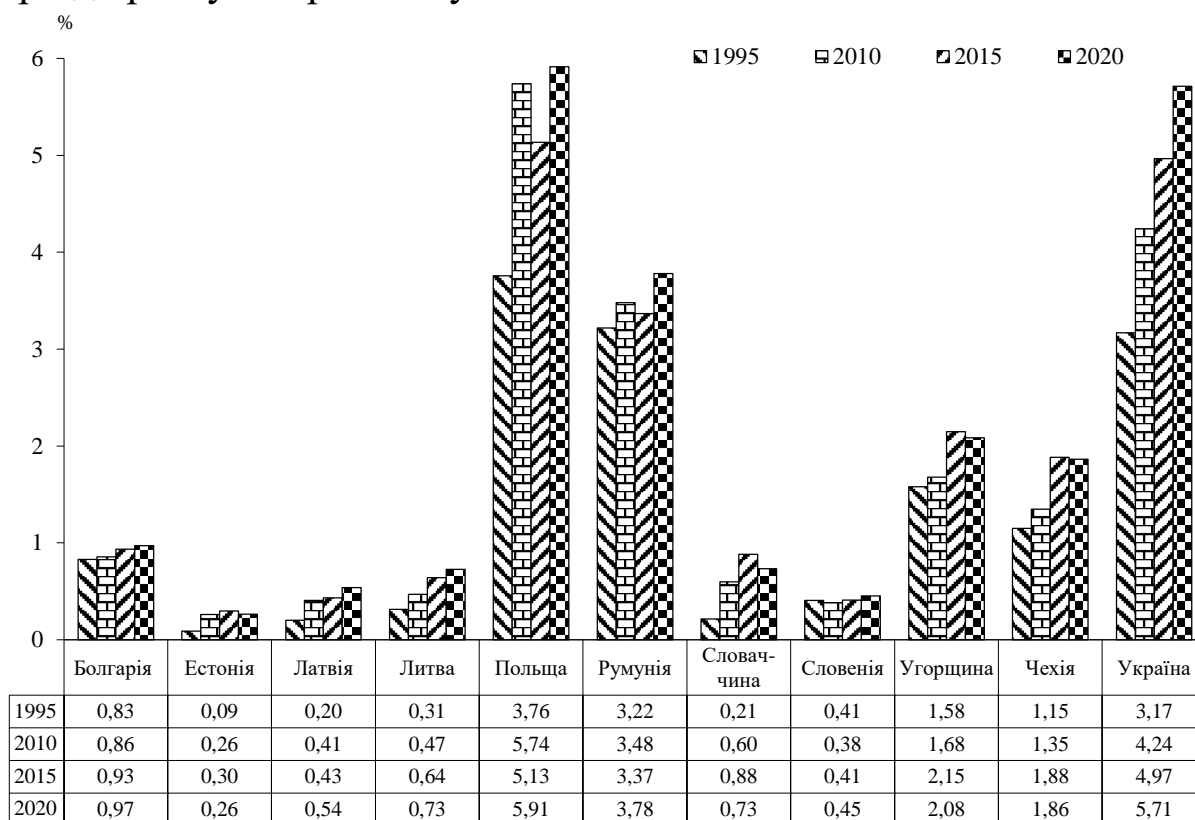
Позиціонування перелічених країн за відношенням ВДВ зазначених галузей до всього ЄС має подібну ситуацію і щодо Польщі (5,91%), за нею розмістилися Румунія (3,78%) та Угорщина (2,08%). Україна наблизилася до Польщі з показником 5,71%, при цьому індекс приросту вітчизняної продукції за весь період навіть вищий – 1,8 проти 1,57 (рис. 7.3).

Виробництво ВДВ аграрного сектору, що аналізується в розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь, порівняно із середнім значенням в ЄС демонструвало незначні, але позитивні зрушення. Проте дев'ять країн (за винятком Словенії, де цей показник перевищує ЄС більш ніж на 20% – 1863 і 1540 дол. США відповідно), не досягли цього критерію (рис. 7.4). Лише у 2020 р. перейшли 50%-ий єврорубіж чотири країни: Чехія (86,6%), Угорщина (69,7%), Польща (67%) і Словаччина (63,8%). Важливо, що розмах варіації, як різниця між крайніми значеннями цього показника, за 1995–2020 рр. скоротився більш ніж удвічі – із 8,6 раза (Словенія – 141,1% і Словаччина – 16,3%) до 3,8 раза (Словенія – 121,1% і Болгарія – 31,5%). Отже, завдяки інструментам Спільної аграрної політики (САП) відбувся ефект поступового зменшення розриву в розвитку аграрних секторів країн-членів ЄС за вказаним критерієм. Україна, хоча і висхідний тренд щодо ЄС – із 14,1 до 22,7%, залишилася абсолютним аутсайдером, оскільки мала найнижчий рівень ВДВ у розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь серед усіх країн Центральної і Східної Європи та Балтії із сумою 349 дол. США, відстаючи від

³⁶⁴ Там само.

**РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Болгарії, яка замикає рейтинг, на 39%. Тобто для нашої країни це був період «росту без розвитку».

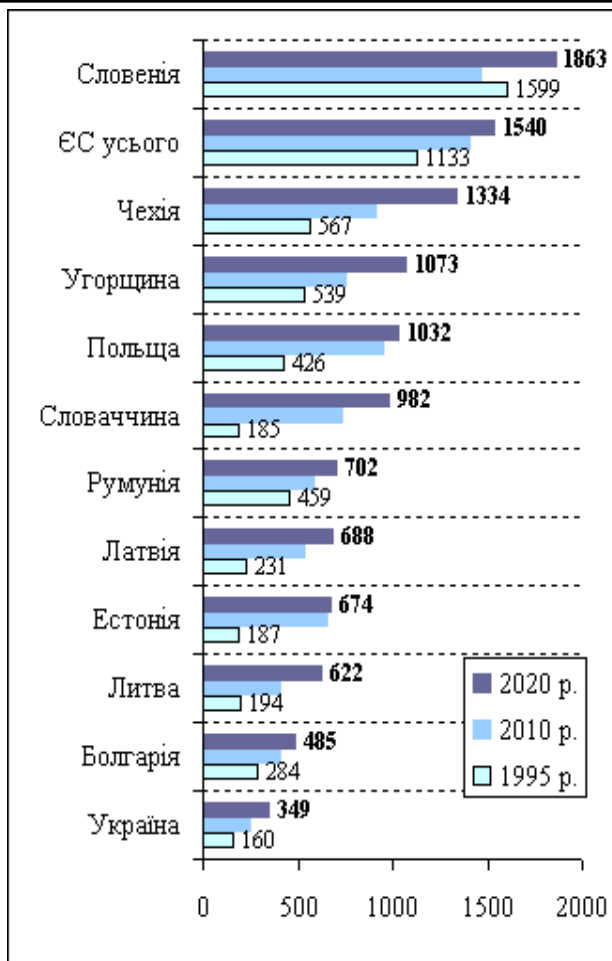

Рис. 7.3. Відношення частки виробництва валової доданої вартості сільського, лісового господарства та рибальства країнами Центральної і Східної Європи та України до Європейського Союзу, відсотків.

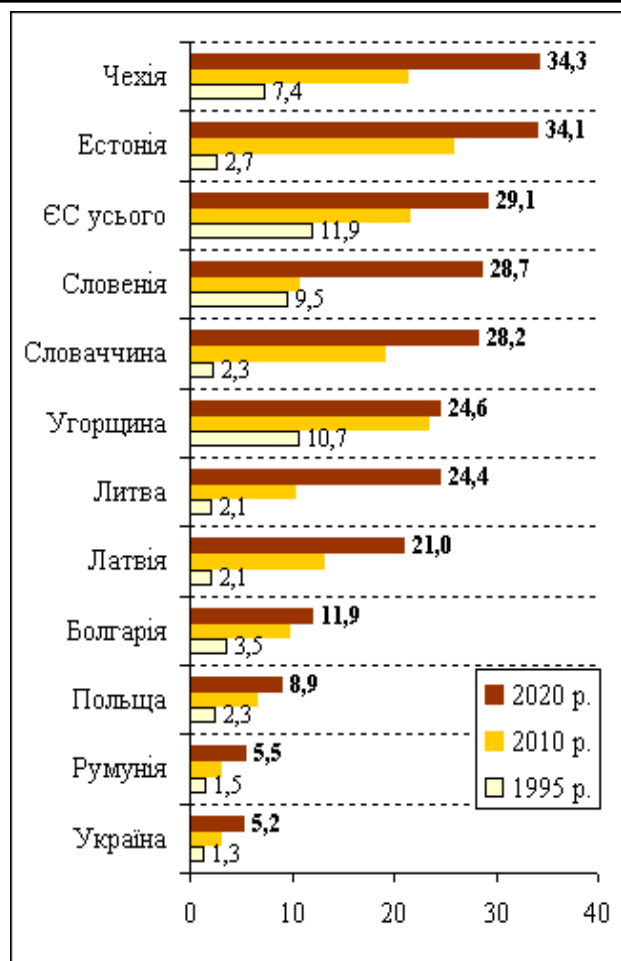
Джерело: сформовано за даними Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.

Аналіз динаміки ВДВ аграрного сектору в розрахунку на одного зайнятого (рис. 7.5) показав аналогічний стан. За підсумками 2020 р. лише Естонія і Чехія досягли вищого значення порівняно із середнім по ЄС, а саме – 34,3 і 34,1 тис. дол. США. За ними посіли відповідні місця Словенія (28,7), Словаччина (28,2) та Угорщина (24,6 тис. дол. США). Польща перемістилася на другу сходинку знизу цього переліку із сумою 8,9 тис. дол. США. Розмах індикатора продуктивності праці за 1995–2020 рр. серед країн ЦСЄ також скоротився, але не так суттєво, як попередній: від 7,13 до 6,2 раза.

7.2. Досвід адаптації країни Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку агропродовольчої продукції Європейського Союзу

Рис. 7.4. Рейтинг за виробництвом ВДВ аграрного сектору країн-членів ЄС у розрахунку на 1 га сільгоспугідь, дол. США.

Рис. 7.5. Рейтинг за виробництвом ВДВ аграрного сектору країн-членів ЄС у розрахунку на 1 зайнятого, тис. дол. США.

Джерело: сформовано за даними Faostat. URL : <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.

Зазначимо, що ВДВ аграрного сектору в розрахунку на одного зайнятого – це ключовий соціально-економічний маркер, який свідчить про зменшення рівня зайнятості в сільському господарстві цих країн у 2020 р. порівняно з 1995-м, оскільки продуктивність праці в рази випереджала ВДВ в доларах США – від 2,4 раза у Чехії до 4,3 раза у Литві. Навіть з поправкою на ціновий та інші чинники фермери країн-членів ЄС, отримуючи суттєві дотації, підвищують продуктивність праці переважно шляхом скорочення робочих місць, замінюючи їх сучаснішою технікою й технологіями. За оцінкою науковців, збільшення бюджету САП ЄС на 10% має запобігати щорічному скороченню зайнятості в сільському господарстві

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

16 тис. осіб. Орієнтовно на одне збережене робоче місце в рік потрібно понад 300 тис. євро³⁶⁵.

Серед інших чинників до скорочення працівників галузі спонукає неоднаковий підхід до фінансування ферм країн ЦСЄ. Наприклад, Румунія за сумою виплат з європейського бюджету в розрахунку на гектар у період 2007–2013 рр. серед країн-членів знаходилася на останньому місці (57 євро), при середньому розмірі фінансової підтримки в ЄС-27 – 136 євро. У наступні роки ситуація майже не змінилася. Хоча це й суперечить преамбулі Регламенту (ЄС) № 1307/2013, який передбачає скорочення великих розривів у розподілі фінансового забезпечення фермерів. У 2021–2027 рр. з метою нівелювання такої різниці запланований рівень підтримки фермерів становитиме 20,5 млрд євро. Через своєрідну економічну несправедливість щодо країн останньої хвилі розширення 57,8% загального обсягу валової сільськогосподарської продукції припадає на чотири держави-засновниці організації – Францію (82,4 млрд євро), Італію (61,2), Німеччину (59,2) та Іспанію (57,1). Із значним відставанням цього показника розмістилися Польща (27,9) і Румунія (21,1 млрд євро)³⁶⁶.

Україна за чверть століття демонструвала повільну динаміку продуктивності праці, підвищивши її з 1,3 до 5,2 тис. дол. США. Це найнижчий показник серед усіх країн, що нами досліджуються, і тільки 17,9% до середнього показника в ЄС, який становить 29,1 тис. дол. США. Маємо визнати, що суттєво впливають на цей показник особливості методики вітчизняної державної статистики, яка відносить до зайнятих у сільському господарстві самозайняте сільське населення працездатного віку в особистих селянських господарствах. Про це розлогіше в підрозділі 5.3. Лише нагадаємо, що зайнятість у галузі до підсумку в економіці країни становила 17,1 проти 4,35% в ЄС і 9,6% в Польщі (див. табл. 5.2). Очевидно, що під час інституалізації неформальної зайнятості в сільській місцевості згідно з європейським законодавством, це буде архіважливою соціально значущою темою під час перемовин з представниками

³⁶⁵ Garrone M., Emmers D., Olper A., Swinnen J. Jobs and agricultural policy: Impact of the common agricultural policy on EU agricultural employment. *Food Policy*, 2019, Vol. 87. URL : <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2019.101744>.

³⁶⁶ Зінчук Т. О., Куцмус Н. М. Спільна аграрна політика ЄС... С. 80, 85.

7.2. Досвід адаптації країни Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку агропродовольчої продукції Європейського Союзу

Європейської комісії. З цією метою Україні бажано приєднатися до програми *IPARD* (Інструмент передвступної підготовки для сільськогосподарського розвитку), яка пропонує 13 різноманітних заходів на самостійний вибір кожної країни-кандидата на вступ до ЄС. Її головною метою є накопичення досвіду роботи з інструментами фінансування, подібному до того, який існує в об'єднанні. Реалізація заходів *IPARD* має заохотити до добровільної державної реєстрації в Державному аграрному реєстрі потенційно товарних ОСГ, сімейних ферм, фізичних осіб-підприємців і розв'язати хронічну проблему незадекларованої зайнятості на селі. За експертними оцінками, серед ОСГ налічується 700–800 тис. таких, що відповідають визначеним в ЄС критеріям фермерських господарств, 206 тис. можуть набути статус суб'єктів підприємницької діяльності (сімейних ферм) без створення юридичної особи³⁶⁷. Отже, успішне завершення інституалізації цієї категорії виробників безпосередньо впливатиме на отримання субсидій, передбачених інструментами САП ЄС, подальший розвиток мікро- і малих форм агробізнесу та стійкий сільський розвиток.

З цією метою доцільно масштабувати довоєнні стимули для створення та розвитку сімейних фермерських господарств (СФГ) щодо компенсації єдиного соціального внеску на користь застрахованих осіб упродовж 10 років із поступово зменшуваним коефіцієнтом від 0,9 у перший рік до 0,1 в останній, тобто через 11 років діяльності застраховані особи мають сплачувати 100% цього внеску. Євроінтеграційною матрицею актуалізована потреба завершення конституційної процедури прийняття Закону України «Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств» від 24 березня 2017 р. № 6236³⁶⁸. У ньому визнається, що «основою аграрного устрою України є фермерське господарство».

---

³⁶⁷ *Бородіна О., Прокопа І.* Підтримка сімейного фермерства : гасла і дії. *Дзеркало тижня*. 2016 року. 15 січня – 22 січня. URL: <https://dt.ua>.

³⁶⁸ Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств. Закон України від 24.03.2017 № 6236. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

Враховуючи асиметрію товарообігу сільськогосподарської продукції і продовольства з Євросоюзом, Україна у форс-мажорних обставинах може постати перед системними шоками, подібними до пандемії Covid-19. Тоді це був важливий тест на стресостійкість агропродовольчої системи на різних рівнях управління продовольчою безпекою. Єврокомісія при загрозі економічним, продовольчим, соціальним та іншим безпековим інтересам будь-якої країни-члену ЄС дотримуватиметься регуляторних практик «відкритої стратегічної автономії». Отже, за цих умов може призупинити торговельні угоди по відношенню до третіх країн в односторонньому порядку.

Нагадаємо, що базові принципи САП були затверджені в березні 1957 р. Римськими договорами, підписаними шістьма країнами-засновницями Європейського Співтовариства (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург). Вони визначили базові правила аграрної політики, які залишаються незмінними:

- ✓ вільна торгівля за однаковими цінами між країнами-учасниками договору;
- ✓ надання переваг продукції, що вироблена в країнах-учасниках, у порівнянні з імпортною;
- ✓ спільна фінансова відповідальність за ринкову та цінову політику Європейського Співтовариства (використання різноманітних фінансових інструментів підтримки внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію, що робить їх вищими за світові ціни та стимулює виробництво).

Водночас САП з 1960-х рр. постійно реформується і дотепер вона залишається найбільш розробленою порівняно з іншими спільними політиками ЄС – торговельною, промисловою, транспортною, регіональною, монетарною. Під час трансформацій САП еволюціонувала від підтримки цін і доходів залежно від обсягів виробництва (червона скринька Світової організації торгівлі) до сталого розвитку аграрної сфери (зелена скринька СОТ) та інституційного відокремлення

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

інструментів фінансової підтримки сільського господарства і сільських територій³⁶⁹.

Звідси, як би виправданим є надмірний протекціонізм САП, як і те, що, за даними Євростату, у 2021 р. на внутрішній ринок агропродовольства припадало 70,1% товарообігу між 27 країнами-членами ЄС. З одного боку, це надійно захищене внутрішнє ринкове середовище митно-тарифними регуляторами й технічними бар'єрами від імпорту товарів, а з іншого – всіляко фінансово заохочується субсидіями експорт продукції європейських товаровиробників.

Ульріх Кьостер³⁷⁰ – дослідник Інституту аграрної економіки Кільського університету імені Християна Альбрехта (понад 20 років був членом наукової ради Міністерства продовольства, сільського і лісового господарства Німеччини), присвятив свою працю аналізу історії САП ЄС, причинам її виникнення, удосконаленню інструментарію регулювання ринку сільськогосподарської продукції, основним етапам реформування та впливу політики на поведінку товаровиробників і споживачів. Висвітлена й ціна, яку сплачують зі спільного бюджету та бюджетів держав-членів Євросоюзу. Вчений дійшов висновку, що, незважаючи на постійну еволюцію САП під тиском СОТ, Уругвайського раунду торговельних перемовин та внутрішніх чинників, на ринку ЄС зберігаються впливовість аграрного лобі й високий рівень протекціонізму зі створення спеціального режиму на внутрішньому ринку для своїх товаровиробників із дедалі більшим відхиленням від засад соціальної ринкової економіки.

Критикують останні реформи САП ЄС і зарубіжні експерти через неспроможність покращити екологічну, економічну і соціальну складові сталості й загрозу «поширення шкідливих субсидій». Ними пропонується узгоджений механізм компенсацій, який би поєднував правила, стимули і санкції за принципом «забруднювач платить, постачальник отримує»³⁷¹. Отже, сільське господарство Євросоюзу

---

³⁶⁹ Могильний О. М. Розвиток Спільної аграрної політики (САП) Європейського Союзу. *Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції* : монографія / авт. кол. Бетлій М. та ін.; За ред. О. М. Бородіної. Ужгород: ІВА, 2006. С. 37–93.

³⁷⁰ Кьостер Ульріх. *Основи аналізу аграрного ринку* / наук. ред. пер. О. Нів'євський. Київ : Вид-во АДЕФ-Україна, 2012. 486 с.

³⁷¹ Pe'er G., Zinngrebe Y., Moreira F. et al. A greener path for the EU Common Agricultural Policy. *Science*, 2019, Vol. 365, Iss. 6452, pp. 449-451. URL : <https://doi.org/10.1126/science.aax3146>.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

якщо не повністю, то значною мірою дотаційне, адже на САП скерується більше третини від загальних видатків спільного бюджету. В середньому кожен громадянин ЄС платить 25 центів в день за аграрну політику з її прямими субсидіями і ринковими заходами, щоб сприяти здоровій, безпечній їжі, підтримувати природні ландшафти і зберігати незайманими сільські райони³⁷².

Міністри Кернської групи (*The Cairns Group*), створеної в рамках Світової організації торгівлі (СОТ), що об'єднує 20 країн нетто-експортерів агропродовольства виступають за відкриту і справедливую, ринково орієнтовану торгівлю цією групою товарів. На 43-й зустрічі в Абу-Дабі (25.02.2024) наголошено, що заявлений рівень внутрішньої підтримки виробників лише кількома членами СОТ сягнув 610 млрд дол. США, або майже вчетверо перевищує рівень допомоги, наданої всіма іншими країнами на глобальному рівні. Група наполягає на скороченні наполовину загальних виплат на внутрішню підтримку ринків протягом 10 років на основі пропорційності. Оскільки найбільший внесок у викривлення виробництва й торгівлі здійснюють окремі країни-члени СОТ з високим рівнем протекціонізму своїм виробникам та значним потенціалом спотворювати конкуренцію. Міністри Кернської групи, до складу якої 20-м членом на 33-му році Незалежності увійшла й Україна, також закликали активізувати зусилля для поліпшення доступу до ринків сільськогосподарської продукції, що потерпають від тарифів та нетарифних бар'єрів, для створення конкурентних передумов міжнародної торгівлі в усіх напрямках³⁷³.

Звернення адресовано в першу чергу Євросоюзу, США та іншим країнам, які найбільше субсидують товаровиробників і експортерів, надаючи неконкурентні переваги на внутрішніх аграрних ринках. Адже ситуація із самозабезпеченням продовольством Європи за майже 70 років від започаткування САП змінилася докорінно. Європейське Економічне Співтовариство на той час було нетто-імпортером аграрної продукції і продовольства, а з кінця 1980-х – на початку 1990 років ЄС стало одним зі світових лідерів серед виробників і

³⁷² Сільськогосподарський бюджет ЄС / Багаторічні фінансові рамки. URL : <https://www.situationsbericht.de/4/41-eu-agrarhaushalt-mehrjaehriger-finanzrahmen>.

³⁷³ Україна стала 20-м членом Кернської групи у складі СОТ. URL : <https://interfax.com.ua/news/economic/970258.html>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

нетто-експортерів агропродовольчої продукції. Незважаючи на численні реформи САП, проведені упродовж всієї її історії (скасовано більшість квот, у т. ч. на виробництво цукру і молочних продуктів, виокремлено розвиток сільських територій, охорону довкілля та ін.), вона залишається надміру протекціоністською з недотриманням задекларованих ліберально-ринкових засад. За 2013–2023 рр. її частка в бюджеті скортилася на 6. в. п. (від 40,1 до 34,1%), проте в абсолютних цифрах залишилася майже незмінною і становить понад 57 млрд євро.

У цьому контексті стає зрозумілою заява Вітольда Ващиковського, депутата Європарламенту від Польщі. Він не приховує труднощів, з якими матимуть справу українські товаровиробники на шляху до Євросоюзу: «Не можна проводити політику щодо України всупереч або на шкоду власним інтересам. Українці цього не розуміють. Вони не розуміють, що навіть якщо вони увійдуть до Союзу, то роками будуть піддаватися обмеженням, лімітам, квотам... Тому українців потрібно вчити цій Європі, розповідати, пояснювати, як виглядає бізнес і конкуренція, якщо вони хочуть увійти до ЄС»³⁷⁴. Після цих слів мимоволі згадується «дідівщина», або нестатутні відносини в радянській армії, засновані на неформальному ієрархічному поділі солдатів та сержантів за призовом і терміном служби.

Мається на увазі значно жорсткіші вимоги до кандидатів у Євросоюз щодо відповідності стандартам регуляторної єдності, політичним і членським критеріям, порівняно з країнами, які вступили раніше. Насамперед, слід знайти компроміс щодо організаційно-правової структури аграрного сектору щодо більш ніж 180 агроформувань, які станом на 1 листопада 2021 року обробляли 10 тис. га і більше сільськогосподарських угідь. Їхній земельний банк становив майже 4,3 млн га, або 21,1% від загальної площі підприємств, що здійснювали господарську діяльність³⁷⁵. При цьому не йдеться про дотаційність виробництва і зниження конкурентоспроможності аграрного сектору. Суспільство очікує від уповноважених

---

³⁷⁴ Варшава веде щодо Києва «політику гієн і шакалів». Колишній голова МЗС Польщі Чапутович. URL : <https://censor.net/ua/news/3435420>.

³⁷⁵ Сільське господарство України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

державних органів прийняття системних рішень, пов'язаних з прозорістю їхньої діяльності, приведення у відповідність до європейських стандартів корпоративної звітності та соціально відповідальної поведінки тощо.

У Євросоюзі сільськогосподарським виробництвом номінально займаються 9,1 млн фермерських господарств із загальною площею сільгоспугідь у користуванні 157,4 млн га (38% від усієї земельної площі). Третина господарств – це мініферми з обсягами виробництва менше 2 тис. євро на рік, із часткою в Євросоюзі до 1 відсотка. Їхньою метою є самозабезпечення продукцією, вирощеною на власних ділянках, і реалізація надлишків самостійно або через кооперативи. Більшість ферм (63,8%) здійснює виробництво на площі до 5 гектарів. Вони відносяться до малих і середніх ферм сімейного типу з обсягами виробництва від 2 до 8 тис. євро на рік. Третя категорія налічує майже 300 тис. од. з виробництвом продукції на суму близько 250 тис. євро на рік, або 56,4% від загального обсягу по Євросоюзу. За даними Євростату, сільське господарство забезпечує робочі місця для 55% населення країн-членів Євросоюзу. Проте для 17 мільйонів осіб сільське господарство не є основним видом діяльності. Вони можуть працювати на фермах як тимчасово зайняті працівники.

За період 2005–2020 рр. кількість господарств холдингового типу збільшилася на 80 тис. одиниць. Загалом 400 тис. ферм зареєстрували організаційно-правову форму як агрохолдинг. До цієї категорії відносяться господарства з площею угідь понад 100 гектарів (займають 52% аграрних угідь ЄС). Щодо верхньої граничної межі, то у кожній країні вона своя: у Польщі для фізичних і юридичних осіб – 300 га; у Литві для фізичних осіб 10–500, для юридичних – 500; у Німеччині для фізичних і юридичних осіб однакова – 350–1100; у Румунії для фізичних осіб – 150, юридичних – в межах 1200–1500 гектарів³⁷⁶.

Незважаючи на значні субсидії через інструменти САП ЄС, які підтримують доходи ферм, за період 2005–2020 рр. відбулося скорочення їхньої кількості на 37%, або на 5,3 мільйона. Загальна ж площа земель сільськогосподарського призначення залишається майже

³⁷⁶ Юрченко І. В. Основні проблеми ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Агросвіт*. 2024. №1. С. 46–55. ORCID ID: URL : <https://orcid.org/0000P0002P4967P1994>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

незмінною. Найбільш помітний процес концентрації активів у Румунії (на 1,4 млн ферм, або 32%), Польщі (1,2; 47), Італії (0,6; 34), Угорщині (0,5; 68), Болгарії (0,4; 75) і Греції (на 0,3 млн ферм, або 36%)³⁷⁷.

За іншими даними, у Євросоюзі майже 5 млн економічно активних товаровиробників, із них 96% – це фермерські господарства із середнім розміром 16 га земель. Зокрема у Польщі налічується 1,3 млн ферм, або 26% до підсумку в об'єднанні із середньою площею менш як 10 га, а 70% мають розмір менше 5 гектарів. Лише з бюджету ЄС вони щорічно отримують дотацій на суму від 2 до 4 млрд євро³⁷⁸. Хоча з огляду на те, якими потужними тракторами блокуються польськими фермерами КПП з Україною, закладаються сумніви, що навіть в умовах дотаційності галузі ними обробляються такі малі земельні ділянки.

Суттєва розбіжність в кількості зареєстрованих і реально працюючих товарних ферм змусила Єврокомісію запланувати перегляд критеріїв віднесення до тієї чи іншої категорії. Пропонується встановити до них певні обмеження: а) мінімальний рівень доходів від сільськогосподарської діяльності; б) перелік неприйнятних видів економічної діяльності; в) зайнятість іншою професійною діяльністю, а також працюють неповний робочий день. Заохоченням для економічної активності малих ферм має стати зменшення адміністративного тягаря для господарств, які отримують прямі виплати в рамках Спільної аграрної політики до 5 тис. євро³⁷⁹.

Маємо усвідомлювати, що перебуваючи в статусі повноправного члена Євросоюзу, певний період українські аграрії будуть отримувати меншу фінансову підтримку ніж європейські фермери, частково залишаться також квоти й ліцензії. Застосовуватимуться арбітражі, антидемпінгові розслідування та інші обмеження сусідніх країн, що стримуватиме розвиток і реалізацію експортного потенціалу аграрного сектору. На думку європейських експертів, Україна не буде

³⁷⁷ Зінчук Т. О., Куцмус Н. М. Спільна аграрна політика ЄС на 2023—2027 рр.: амбіції і релевантність Цілям сталого розвитку. *Економіка України*. 2023. № 11. С. 79-80. URL : <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.11.076>.

³⁷⁸ Гавриць Микола. «Зернова криза» у відносинах Польщі й України: аналіз без емоцій. *Дзеркало тижня*. 28 вересня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/macroeconomics>.

³⁷⁹ Спільна сільськогосподарська політика: 2023-27. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-2023-27_en.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

інтегрована на рівних з іншими державами у фінансові інструменти САП і фонди регіонального розвитку, згуртованості та стійкості упродовж тривалого часу. У разі, якщо наша держава стане членом ЄС у 2030 р., то можливо введення 10-річного перехідного періоду для отримання сільськогосподарських субсидій у повному обсязі³⁸⁰. Значно менші в аграрному сенсі країни Центральної та Східної Європи отримували прямі доплати з першого 2004 року, але в розмірі до 20% від фермерів «країн-старожилів», і лише в 2013 р. вийшли на 100%-вий рівень. Різницю між обсягами субсидій нових і старих країн-членів ЄС можна було компенсувати за рахунок національних бюджетів³⁸¹.

Імовірні також обмеження на торгівлю, ініційовані окремими країнами-членами ЄС. Зокрема представники польської влади нібито заявляють про підтримку вступу України до Євросоюзу. Однак при цьому допускають закриття агропромислового ринку для України на 20 років з метою захисту інтересів своїх виробників. Подібні обмеження, але щодо іншого ринку застосувала Німеччина, коли Польща приєдналася до цього політико-економічного блоку, замороживши на вісім років ринок праці для поляків³⁸².

Крім суто домашніх завдань України на шляху до членства в Євросоюзі, передбачених відповідною Угодою про асоціацію від 16 вересня 2014 р., є чимало зовнішніх викликів, пов'язаних з його інституційною матрицею. Фахівці з питань європейської інтеграції зазначають, що існує побоювання стосовно зміни ключових балансів прийняття важливих рішень наднаціональними органами управління. Євросоюзовники одностайні щодо необхідності структурних реформ Співтовариства. Дискутуються лише час їх проведення: до прийняття України та інших кандидатів чи проводити ці зміни одночасно. За будь-якого варіанта це може суттєво ускладнити майбутні перемовини для нашої країни. У цьому сенсі канцлер Німеччини Олаф Шольц вважає, що процедуру приєднання нових

---

³⁸⁰ За: *Богдан Тетяна*. Фінансові й безпекові перестороги на шляху до ЄС. *Дзеркало тижня*. 8 грудня 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

³⁸¹ *Бородіна О. М.* Аграрна політика країн Центральної та Східної Європи на шляху до євроінтеграції та її перші наслідки. *Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції* : монографія / авт. кол.: Бетлій М. та ін.; за ред. О. М. Бородіної. Ужгород: ІВА, 2006. С. 122.

³⁸² *Павлишин Віталій*. У Польщі кандидат у міністри від партії Туска запропонував закрити агропромисловий ринок для України на 20 років. URL : <https://trueua.info/news>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

членів до Євросоюзу необхідно спростити. Пропонується модернізувати його структури та порядок прийняття рішень. Адже, на його думку, «неможливо вирішити все, що прийнято одногосно сьогодні, одногосно в майбутньому»³⁸³. Політики Угорщини підраховали, що після початку вступних перемовин зможуть використати «75 прав вето» на шляху повноправного членства України. Для зменшення ризиків деструктивного впливу окремих країн на здатність функціонування європейських інститутів Рада Євросоюзу 14 грудня 2023 р. ухвалила рішення про розроблення дорожньої карти внутрішньої реформи³⁸⁴. *Довідково*. Востаннє подібна реформа була завершена у червні 1993 р. (м. Копенгаген, Данія) із прийняттям політичних, економічних і членських критеріїв для країн-кандидатів.

Стратегічним дороговказом для реформування аграрної політики України мають стати регламенти ЄС – 2020/2093, 2021/2115, 2021/2116, 2021/2117, 2022/1172, 2022/1173 і низка директив з питань регулювання аграрного виробництва та сталого розвитку сільських територій. Ними встановлено правила, процедури й умови підтримання ферм в рамках САП, що фінансуються Європейським сільськогосподарським гарантійним фондом (EAGF) та Європейським сільськогосподарським фондом розвитку сільських районів (EAFRD). Завдяки механізму співфінансування загальний бюджет для розвитку фермерських господарств і сільських громад на 5 років становитиме 307 млрд євро. Регламентом 2021/2115 визначено нову Спільну аграрну політику. Вона передбачає реалізацію таких концептуальних напрямів до 2030 року:

- сприяти виконанню заходів щодо раціонального, конкурентоспроможного, стійкого та диверсифікованого сільськогосподарського сектору, що забезпечує довгострокову продовольчу безпеку;
- підтримувати й зміцнювати захист навколишнього природного середовища, включаючи біорізноманіття і агроландшафти, а також сприяти досягненню екологічних та кліматичних цілей Союзу, включаючи його зобов'язання за Паризькою угодою;
- зміцнювати соціально-економічну структуру сільської місцевості.

³⁸³ Шольц закликав спростити процедуру вступу до ЄС. URL : <https://censor.net/ua/news/3348828>.

³⁸⁴ *Сидоренко Сергій*. Поразка Орбана чи перемога України? Деталі та наслідки рішення історичного саміту ЄС. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/12/15/7175629>.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Зазначені напрями конкретизовані стратегічними цілями САП на плановий період 2023–2027 рр.³⁸⁵:

- підтримання належного прибутку та стійкості ферм у всьому Союзі для підвищення продовольчої безпеки;
- посилення ринкової орієнтації та підвищення конкурентоспроможності;
- поліпшення позиції фермерів у ланцюгах створення доданої вартості;
- сприяння пом'якшенню наслідків щодо зміни клімату та адаптації до нього, а також сталій енергетиці;
- забезпечення сталого розвитку та ефективного управління природними ресурсами, такими як вода, ґрунт і повітря;
- захист біорізноманіття, покращення екосистемних послуг і збереження середовищ існування та ландшафтів;
- залучення молодих фермерів для ведення сільського господарства, диверсифікація бізнесу в сільській місцевості;
- сприяння зайнятості, зростанню, соціальній інтеграції та місцевому розвитку в сільській місцевості, включаючи біоекономіку та стале лісове господарство;
- удосконалення реакції сільського господарства на суспільні вимоги щодо продовольства та здоров'я, включаючи безпечні, поживні та екологічні продукти, а також добробут тварин;
- поширення знань, інновацій і цифровізації в сільському господарстві (наскрізна ціль).

14 травня 2024 р. Рада ЄС ухвалила план для реалізації програми *Ukraine Facility* на 2024 – 2027 рр., про механізми та графік регулярних виплат на суму 50 млрд євро, із них 33 пільгові кредити, 17 млрд грантові кошти. Згідно плану відбудова аграрного сектору в умовах євроінтеграції має відбуватися за шести основними напрямками³⁸⁶.

I. Узгодження інституційних рамок сільського господарства і сільських територій із політикою Євросоюзу:

- ✓ ухвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на період до 2030 року;

³⁸⁵ Фонди спільної аграрної політики. URL : https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/cap-funds_en.

³⁸⁶ Уряд затвердив План для реалізації програми *Ukraine Facility*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

✓ створення системи *Farm Sustainability Data Network* (FSDN), яка дозволить відстежувати ситуацію в аграрному секторі та приймати зважені рішення щодо призначення державної підтримки виробникам.

II. Забезпечення функціонування ринку землі:

✓ створення в рамках пілотного проекту геоінформаційної системи масового оцінювання сільськогосподарських земель на основі фактичних цін на транзакції, щоб гарантувати відображення справжньої ринкової вартості, а також встановлення справедливого оподаткування, яке відповідає глобальним практикам оподаткування нерухомості;

✓ налагодження автоматизованого обміну даними між Державним земельним кадастром і Державним реєстром речових прав на нерухоме майно та запуск системи публічного моніторингу земельних відносин.

III. Покращення інституційної та адміністративної структури для управління інвестиційними програмами:

✓ опрацювання майбутніх заходів державної підтримки, у т. ч. в окремих секторах на основі галузевого та SWOT аналізу, які відповідають стандартам і *acquis* ЄС;

✓ розроблення заходів підтримки аграрного виробництва для малих фермерських господарств щодо залучення ними приватних інвестицій;

✓ розроблення майбутніх фінансових інструментів (включаючи кредитні гарантії) для всіх категорій господарств у співпраці з міжнародними фінансовими установами;

✓ оцифрування програм державної підтримки через системи електронного документообігу.

IV. Удосконалення офіційного публічного електронного реєстру сільськогосподарських підприємств:

✓ прийняття Закону України «Про Державний аграрний реєстр» з метою охоплення ДАР заінтересованих сторін у всьому ланцюгу створення доданої вартості – виробників сільськогосподарської продукції і харчової індустрії, переробників сировини, водокористувачів та ін.;

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

- ✓ розширення функціональних можливостей для отримання цільової фінансової і технічної допомоги, інших адміністративних послуг, а також введення аналітичної інформації тощо;

- ✓ обов'язкове оприлюднення реєстру бенефіціарів будь-яких програм, що реалізуються через Державний аграрний реєстр.

V. Розроблення стратегічного плану розвитку іригаційного комплексу для підвищення стійкості сектору до зміни клімату:

- ✓ визначення пріоритетів щодо зрошення на основі результатів аналізу безперечних економічних переваг;

- ✓ узгодження стратегії управління водними ресурсами з основами принципів басейнового підходу;

- ✓ визначення необхідних публічних та інших інвестицій і потреби в подальшій приватизації;

- ✓ дотримання вимог щодо підготовки для будь-якого проєкту відновлення або будівництва оцінки впливу на довкілля згідно з рекомендаціями Європейського Союзу.

VI. Розмінування земель та акваторій:

- ✓ прийняття Стратегії з протимінної діяльності на період до 2033 року, яка міститиме механізм управління у цій сфері;

- ✓ підтримання ефективності операторів з розмінування;

- ✓ запобігання нещасним випадкам;

- ✓ сприяти залученню та максимізувати ефективність використання ресурсів з усіх джерел походження, спрямованих на гуманітарне розмінування постраждалим господарствам і населенню;

- ✓ застосування інновацій;

- ✓ дотримання гендерного балансу і представництва в зазначеній сфері діяльності;

- ✓ розвиток конкурентного ринку послуг;

- ✓ ефективна та прозора координація з донорами;

- ✓ формування системи пріоритезації завдань.

Реалізація зазначеного Плану також є підготовчим періодом для набуття Україною повноправного членства в Євросоюзі. Він має враховувати основні вимоги САП для посилення конкурентних і порівняльних переваг вітчизняних товаровиробників, сприяти перетво-

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

ренню ризиків щодо стресостійкості аграрного сектору в сильні сторони, подолавши стереотип сировинного донора у західних партнерів. Практичні заходи, реалізовані упродовж чотирьох років, мають забезпечити налагодження еквівалентної співпраці з європейськими товаровиробниками, скоротити логістичні маршрути і подовжити ланцюги створення доданої вартості, сприяти сталому сільському розвитку й досягненню сучасних стандартів рівня та якості життя і гідної праці українських селян. Це матиме критично важливе значення в період повоєнного реконструктивного відновлення економіки України та підвищення стресостійкості агропродовольчої системи.

Вважаємо за доцільне нагадати – ще фундатори натуральної філософії розуміли системну роль поділу праці в економіці. Спрощено описати цей феномен сучасними термінами можна так: що глибший її рівень, то більше створюється робочих місць і доданої вартості й багатша країна. В умовах глобалізації факторів виробництва мультиплікаційний ефект масштабується завдяки всім видам кооперації, доступу до ресурсів і ринків збуту агропродовольчих товарів.

Виконання програми *Ukraine Facility* має стати одним з етапів щодо наближення нашої держави до інститутів Євросоюзу, але, на наше переконання, реально можуть змінити ситуацію в аграрному секторі неодноразово відкладені структурні реформи, пов'язані з:

- деокупацією всіх земель до міжнародно визнаних кордонів 1991 року;
- деагрохолдингізацією сільського господарства;
- демонополізацією ринкової інфраструктури та агротрейдингу;
- детінізацією товарно-грошових відносин;
- дерегуляцію мікро- і малих виробників;
- декорупцізацією аграрного бізнесу;
- деофшоризацією товарно-фінансових потоків.

Господаруючі суб'єкти в Україні також мають зважати на постійні зміни регуляторного середовища для ведення бізнесу в Євросоюзі. Наприклад, з 1 січня 2024 року почав діяти Делегований регламент Європейської Комісії 2023/2772, що доповнює Директиву 2013/34 Європейського Парламенту та Ради Європи з питань стандар-

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

ртів звітності про сталий розвиток. Документ містить 12 нових європейських стандартів звітності – екологічну (*E*), соціальну (*S*), управлінську (*G*) на всю глибину ланцюга постачання ресурсів для підприємств країн-членів ЄС. Це означає, що великі європейські покупці та замовники продукції перевірятимуть стан дотримання *ESG*-стандартів у своїх постачальників і підрядників. *ESG*-критерії визначатимуть обсяги можливих європейських інвестицій на реконструктивне відновлення економіки України, а також присутність українського бізнесу на європейському ринку³⁸⁷.

Важливою передумовою успішної євроінтеграції має стати підтримка українським суспільством. Опитування, проведене соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення «Дзеркало тижня» з 28 вересня до 4 жовтня 2023 р. методом *face-to-face* у 22 областях України та м. Києві 2019 респондентів віком від 18 років, показало очікування і настрої громадян стосовно інтеграції до Європейського Союзу³⁸⁸. У рейтингу бажань на найближчий рік – початок переговорів про вступ України до ЄС на третьому місці (26,8%), після успіхів на фронті та запрошенням до НАТО. На запитання: «Коли Україна вступить до Європейського Союзу?» Сумарно 60,5% учасників вважають, що менш як за 10 років, із них 54,8% припускають, що це станеться до 2030 року, а 27,8%, обрали варіант: «Важко відповісти», або відмовилися висловити свою позицію.

Показово, що вважають респонденти найбільшим позитивом від майбутнього членства України? Із запропонованих 15 варіантів відповіді, дозволено було обрати не більш як три з них. На першому місці (34%) – очікування, що в Україні зменшиться корупція, наступний – доступ України до структурних фондів ЄС (31) і на третьому – гарантії безпеки України (26,2%).

Найбільше лякає в майбутньому членстві України зростання цін (32,0%), збільшення впливу мізків (24,1), вірогідність диктату Брюсселя і часткова втрата суверенітету (21,9), необхідність приймати мігрантів з інших країн у разі кризових ситуацій (18,3), толерантне ставлення до ЛГБТ спільноти (13,7), втрата національної

³⁸⁷ Чалий Іван. Що зміниться для українського бізнесу після реформи корпоративної звітності ЄС. *Дзеркало тижня*. 25 січня 2024 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

³⁸⁸ Силіна Тетяна. Чому українці хочуть до ЄС і що їх найбільше лякає? *Дзеркало тижня*. 9 листопада 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr/articles>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

ідентичності (11,1), значне збільшення конкуренції в галузі, де працює респондент (8,7), дотримання високих стандартів ЄС виробництва сільськогосподарської та промислової продукції (7,3), «важко відповісти», або відмова відповідати (8,0%). Ніщо не лякає 24,1% опитаних.

Соціологічна служб Центру Разумкова також запитала: «Що, на вашу думку, буде найбільшою перешкодою для вступу України до ЄС?». Обираючи лише одну відповідь із запропонованих варіантів, більш як половина респондентів (51,7%) назвали високий рівень корупції. Така думка збіглася з попередньою відповіддю щодо очікування найбільшого позитиву від майбутнього членства України в Євросоюзі – «зменшення корупції». Звідси, можна припустити, що учасники цього дослідження не вірять у спроможність антикорупційних органів подолати це явище без зовнішнього тиску. Із значним відставанням серед бар'єрів на шляху до Євросоюзу вказали незавершеність російсько-української війни – 19%, зруйнована росією інфраструктура і потреба в значних коштах для її відбудови – 9, спротив деяких країн-членів ЄС, наприклад, Угорщини – 5,4, небажання європейців «провокувати» росію – 3,7, внутрішні економічні та політичні проблеми Співтовариства – 1,2, недостатній рівень демократії в Україні – 0,6 і «важко відповісти», або відмова відповідати – 8,1%. Отже, думки українців, з одного боку, продемонстрували велику заінтересованість в поглибленні євроінтеграції, а з іншого – усвідомлюють масштаби так званої домашньої роботи і реальні проблеми, зокрема, пов'язані з компетенціями державних службовців і підкилимною боротьбою владної верхівки держави з її політичними опонентами.

Водночас воля народу України щодо євроатлантичного майбутнього однозначна. За опитуванням соціологічної групи «Рейтинг», яке проводилося 22–23 листопада 2023 р., 78% проголосували б за вступ нашої країни до ЄС у разі проведення такого референдуму³⁸⁹. Проте, незважаючи на бажання громадян і преамбулу Конституції України, в якій ідеться «про незворотність європейського та євроатлантичного курсу», немає надійної гарантії про дотримання цього

---

³⁸⁹ Конюченко Анна. Проти вступу до ЄС виступили п'ять відсотків громадян. *Дзеркало тижня*, 29 листопада 2023 року. URL : <https://zn.ua/ukr>.

РОЗДІЛ 7. АДАПТАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

суспільно-політичного вектора, оскільки Основний Закон, за великого бажання, можна переписати. Підстав для таких дій буде більш ніж достатньо. Чинovníки Євросоюзу і європейські дипломати, які працюють в Україні, попереджають: на кожному етапі євроінтеграції будуть виникати все нові вимоги до української держави з боку Єврокомісії і окремих країн-членів, які можуть викликати нерозуміння, втому і навіть роздратування.

У цьому контексті у суспільній свідомості закарбувався Вільнюський саміт «Східне партнерство» (28–29 листопада 2013 р.), під час якого Президент України не підписав Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі з Європейським Союзом. Урядовці обґрунтували відкладення Угоди тиском росії та бажанням нашої держави отримати компенсації за можливі втрати від погіршення торговельно-економічних відносин з північною сусідкою та країнами СНД. Така поведінка очільників України викликала розчарування серед представників Євросоюзу та спровокувала масові національно-патріотичні протестні акції, відомі як Євромайдан, або Революція Гідності.

Раніше до цієї події суттєво завадило процесу європейської інтеграції безвідповідальне протистояння між експрезидентом і лідеркою опозиції (вересень 2011 р.), яка, перебуваючи у в'язниці, узалежнила свою долю з долею країни, закликаючи ЄС не підписувати Угоду про асоціацію. Подібна ворожнеча триває між нинішнім і п'ятим Президентом України, який скаржиться Єврокомісії на утиски опозиції, тенденції щодо зловживання правилами воєнного часу, неповаги до політичного плюралізму і пропонує врахувати це в майбутній переговорній рамці щодо членства в Євросоюзі³⁹⁰.

На тлі українських настроїв важливою є думка громадян країн-членів Євросоюзу щодо страхів від його розширення. Хоча близько двох третин підтримують євроінтеграцію України. Пан'європейський аналітичний центр «*European Council On Foreign elations*» оприлюднив звіт з питань стану дискусії представників країн-членів про

---

³⁹⁰ Сидоренко Сергій. Президентська помста: як «війна» між Зеленським та Порошенком руйнує європейське майбутнє України. *Європейська правда*. 1 березня 2024 року. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/03/1/7180863>.

7.3. Основні ризики для сільського господарства України під час імплементації інституційних норм Спільної аграрної політики Європейського Союзу

«спроможність ЄС прийняти нових членів»³⁹¹. На одне із ключових запитань: Які основні проблеми розширення ЄС несе Вашій країні? Відповіді розподілилися наступним чином: найбільша частка (16%) побоюється, що це може зруйнувати його єдність, на другому місці (15%) бюджетні питання; на третьому – потенційне втручання третіх країн в геополітику, на четвертому – аграрна політика. Порушення балансу сил в Євросоюзі, трудова міграція і права національних меншин турбують 7,6 і 4% опитаних відповідно.

Якщо порівнювати думку з питань розширення ЄС, то в українському соціумі домінують сумніви щодо успішного розв'язання теперішніх проблем, які можуть стати на перешкоді євроінтеграції, а в Євросоюзі громадяни побоюються, що якість їхнього життя може погіршитися в майбутньому з прийняттям країн-кандидатів до своєї спільноти. Наскільки виправданими є побоювання людей, поки що розділених кордонами, покаже час. Тож маємо використати його максимально ефективно для порозуміння між громадянами України, які прагнуть в Євросоюз, і упередженнями європейців щодо його розширення. Для цього бажано розгорнути масштабну комунікаційно-стратегічну діяльність на всіх рівнях – від народної дипломатії і аналітичних центрів до державних організацій, відповідальних за цей напрям зовнішньої політики.

Як вже зазначалося, офіційні перемовини щодо повноправного членства нашої країни можуть стартувати на початку літа 2024 року, погодженням переговорної рамки (керівних принципів, змістовної частини, процедури переговорів і додатків), розроблених Єврокомісією, на Міжурядовій конференції представників України і країн-членів Євросоюзу. Далі, за логікою попередніх розширень, має бути відкриття і закриття переговорних розділів для суто технічної роботи. У цьому сенсі Катаріна Матернова говорить відверто без дипломатичних нюансів: «На шляху до інтеграції ми переходимо від етапу спринту до забігу на довгу дистанцію. До того ж, забігу з перешкодами»³⁹².

³⁹¹ Бурас Петро, Моріна Енджелуше. Заковика 27: суперечливе мислення щодо розширення ЄС. URL : <https://ecfr.eu/publication>.

³⁹² Україна переходить від спринту до марафону з перешкодами. Стаття посла ЄС про 2024 рік. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/12/30/7176450>.

Висновки до розділу 7

Адаптація сільського господарства країн Центральної і Східної Європи та Балтії до ринку Євросоюзу з використанням фінансових інструментів Спільної аграрної політики забезпечила реалізацію їхнього природно-ресурсного потенціалу та додаткових можливостей для сталого сільського розвитку. Проте за 2015–2020 рр., порівняно з попередніми періодом у складі ЄС, темпи приросту основних показників знизилися, а валове виробництво продукції навіть зменшилося. Рівень ВДВ у розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь та на одного зайнятого залишається майже в усіх країнах ЦСЄ і Балтії нижчий, ніж у середньому по Євросоюзу. Разом з тим відбувається поступове скорочення розриву галузевих показників. Країни останньої хвилі розширення відчувають проблеми, пов'язані з меншою тривалістю застосування інструментів і неоднаковим підходом до бюджетної підтримки САП, порівняно з країнами-старожилами Європейського Союзу.

Лише дві найбільші аграрні економіки ЦСЄ – Польщі та Румунії, демонстрували тривале висхідне сходження (крім віддачі угідь і продуктивності праці). Сумарна частка цих країн у виробництві продукції, ВДВ і обсягу зовнішньої торгівлі на ринку ЄС перевищує решту вісім країн на 4,0; 3,57 і 0,5 в.п. відповідно. Кожна країна-член Співтовариства має свою історію успіху, поразок і розчарувань, яку навряд чи можливо повторити Україні з огляду на масштаби руйнувань економіки, першочерговість повоєнного реконструктивного відновлення агропродовольчої системи, значно більший тиск вітчизняного аграрного сектору на кон'юнктуру європейського ринку, а також реформи САП, проведені за останні два десятиліття і зміни заплановані на майбутнє у зв'язку з розширенням цієї політико-економічної організації. Критичного значення у підготовчий період до повноправного членства нашої країни в Євросоюзі набуває комплекс заходів, спрямованих на реалізацію неодноразово відкладених структурних реформ з метою збільшення запасу внутрішньої стресостійкості аграрного сектору й агропродовольчої системи. Як з'ясувалося, концепт спільного ринку політико-економічного блоку, побудованого

на принципах «чотирьох свобод» – руху товарів, послуг, капіталів і людей, є доволі умовним поняттям, але на який розраховувала Україна.

Врешті-решт кожна держава захищає своїх товаровиробників і свої ринки всіма доступними засобами, постійно нарощуючи обсяги підтримки, що викликає традиційне занепокоєння Світової організації торгівлі. У цьому контексті не слід нехтувати наслідками від можливого практичного застосування Єврокомісією філософії «відкритої стратегічної автономії» щодо третіх країн при певних форс-мажорних обставинах. Тож українські компанії мають бути готовими до ще більшої активізації політики протекціонізму фермерам країн-членів Євросоюзу, які приєдналися до нього раніше. Для нарощування своєї частки в експорті продовольства, а не лише аграрної сировини, бажано поглиблювати диверсифікацію виробництва, активно виходячи на ринки інших континентів.

Отже, маємо усвідомлювати всі ризики щодо стресостійкості агропродовольчої системи при входженні в євроінтеграційну матрицю та вжити комплекс превентивних заходів, зокрема, проведення фахових інтенсивних комунікацій із бізнес-асоціаціями, неурядовими організаціями аграрної сфери, науковцями, іншими цільовими групами в Україні і країнах-членах Європейського Союзу.

ПІСЛЯМОВА

Ринкові трансформації аграрних (земельних) відносин, що відбулися на зламі двох тисячоліть, позначилися як певними здобутками, так і втратами для країни, аграрного сектору, селян і сільського соціуму через пастку сировинних ринків. Як і попередні аграрні революції в історії України, остання також зумовлена радикальними змінами суспільно-політичного ладу й соціально-економічними перетвореннями, відновленням незалежності, суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Проте неспровокована військова агресія росії призупинила мирний процес розвитку аграрної економіки на шляху європейської та міжнародної інтеграції, виявила вразливі сторони у сфері продовольчої безпеки населення нашої країни та світу. Сподіваємося, що наступна післявоєнна аграрна революція буде цивілізованою і пов'язана з цифровою трансформацією бізнес-та технологічних процесів в сільському господарстві та адаптацією товаровиробників до фінансових інструментів Спільної аграрної політики.

❖ Ринковий обіг прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, який розпочався після 20-річного мораторію, з липня 2021 року прискорить об'єктивний процес концентрації земельних угідь у надпотужних компаній, що довели свою конкурентоспроможність на внутрішньому і глобальних агропродовольчих ринках, а головне – мають необмежені ресурси для лобіювання та захисту корпоративних інтересів у всіх гілках органів державної влади. Отже, у виборі між азійською і західноєвропейською моделями земельного ринку реальне поширення може отримати латиноамериканська із землеволодіннями на зразок сучасних латифундій.

❖ На противагу земельній експансії агрохолдингів, держава під тиском суспільства може продемонструвати політичну волю й надати пріоритетне право придбання земельних ділянок сімейним фермам, мікро-, малим і середнім формам агробізнесу. Або ж навпаки – проігнорувати волю більшості громадян України і залишити чинним з 1 січня 2024 року механізм узаконення надмірної

ПІСЛЯМОВА

концентрації земельних угідь у приватній власності однієї юридичної і фізичної особи, сприяючи інституційному завершенню процесу агрохолдингізації сільського господарства і неокolonізації аграрного сектору транснаціональними компаніями й різними інвестиційними фондами добробуту заможних країн.

❖ Вирішення земельного питання на користь селян у повоєнний період має комплексний характер, тож і підходи мають бути відповідними. Адже й за де-юре проселянської моделі ринкового обігу прав на землі сільськогосподарського призначення, не створивши земельну агенцію та іпотечну фінансово-кредитну установу, не запровадивши належне конкурентне середовище, де-факто кінцевий результат передбачуваний. А саме: витіснення із земельного ринку сімейних ферм, мікро- і малих господарств, подальше зубожіння селян, обезлюднення поселенської мережі, втрата адміністративного контролю над прикордонними депресивними сільськими районами тощо. Надалі триватиме перерозподіл природно-ресурсної ренти серед вже відомих і новостворених олігархічних структур з офшорною юрисдикцією. Це відбуватиметься на тлі ще більш агресивного процесу «*land grabbing*», глобалізації й регіоналізації ринків факторів виробництва та агропродовольчих товарів із спустошливо-руйнівними наслідками для ослаблених внутрішніми й зовнішніми конфліктами, корумпованих і погано керованих сировинних економік, якою нині є економіка України.

❖ За багатьма параметрами нашу державу відносять до «багатої країни бідних людей», а звідси й велика вразливість від різноманітних внутрішніх загроз і зовнішніх шоків. Проте маємо нарешті позбутися нав'язаних неоліберальних ідей, ретельно проаналізувати уроки власної історії блукання ринковими лабіринтами в євроінтеграційній матриці за останні більш ніж три десятиліття і вибудувати таку модель земельних відносин, яка б відповідала національним інтересам України. Вона має враховувати масштаби руйнування агроресурсного потенціалу під час війни, соціально-економічну, демографічну й гуманітарну ситуацію в країні, незавершений процес формування об'єднаних територіальних громад і реформу адміністративно-територіального устрою держави, забезпечення

належного рівня зайнятості й доходів сільських домогосподарств, зважаючи на агресивну поведінку росії і після нашої Перемоги.

❖ Загальнонаціональною метою ринкового обігу прав на селянські землі має бути не спекуляція ними для наповнення державного і місцевих бюджетів чи збільшення статків агрохолдингів і транснаціональних компаній, а раціональне ведення сільськогосподарського виробництва всіма суб'єктами підприємництва різних організаційно-правових форм власності та видів діяльності. Уведення основного національного багатства – землі, в економічний обіг має підвищити економіко-соціально-екологічну ефективність аграрного сектору, сприяти суттєвому зростанню його капіталізації, збалансованому сільському розвитку і досягненню європейських стандартів життя населенням України.

❖ На наше переконання, до тих пір, поки головні уроки козацької доби не будуть переосмислені суспільством, громадськими лідерами і владною верхівкою, можуть постати нові ризики у період повоєнного реконструктивного відновлення країни. Економіка держави вчергове може опинитися в жорнах агресивної політики неоколоніалізму, яка зацементує на кілька поколінь міжнародний імідж слаборозвиненої території, з ручним дискретним регулюванням і толерантним ставленням до корупції. Між подіями козацької доби й сьогодні існує набагато глибший причинно-наслідковий зв'язок, ніж ми уявляємо. За бажання можна навести приклади, які особи і в наш час виконують ролі історичних персон 300-річної давнини, прикриваючись патріотичними гаслами, і на чие замовлення. Історія українського націє- та державотворення повторюється, тільки в нашому випадку не двічі, а значно більше, і не як фарс, а як всенародна трагедія.

❖ Унаслідок геноцидної російської агресії Україна зазнала величезних людських жертв, а її аграрний сектор – значних втрат і збитків за всіма інфраструктурними складовими, які гарантували продовольчу безпеку країни та світу. За підрахунками Світового банку, станом на грудень 2023 року збитки сільського господарства України від війни становлять близько 80,1 млрд дол. США, у тому числі: пошкодження машин та обладнання – 57%; крадіжки виробничих ресурсів – 18; руйнування складських приміщень – 18 відсот-

ПІСЛЯМОВА

ків. Вчинено також численні екологічні злочини. Кабінетом Міністрів України, Єврокомісією та Світовим банком оцінено потребу в коштах на післявоєнне відновлення сільського господарства (без зрошення і меліорації) у сумі 90 млрд дол. США. Залежно від тривалості війни та руйнувань, завданих нею, ці витрати можуть бути значно більшими.

❖ Надання Україні у червні 2022 року статусу країни-кандидата в члени Євросоюзу, а 14 грудня 2023 року ухвалення європейською Радою рішення про початок перемовин щодо членства привідкривають нові можливості для аграрного сектору та агропродовольчої системи загалом, але водночас постають значні ризики для їх стресостійкості. У коротко- й середньостроковій перспективі на вектор і параметри повоєнного реконструктивного відновлення та євроінтеграційної модернізації аграрної економіки впливатиме низка як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Аграрний сектор України отримав історичний шанс, який не можна змарнувати, ставши каталізатором динамічного розвитку переробної промисловості. За оцінками Світового банку, зі збільшенням на 1% показника участі в глобальних ланцюгах створення доданої вартості рівень доходу на особу населення таких економік, як наша, зростає на понад 1%, що приблизно вдвічі більше порівняно з торгівлею сировинними товарами.

❖ Єдиного рецепту для досягнення успіху на шляху приєднання нових членів до Європейського Союзу не існує, але Україна має використати останню хвилю розширення як приклад для наслідування. Першочергово вивчити досвід країн-членів Союзу і успішних балканських країн-кандидатів щодо формату консультацій з бізнесом, громадянським суспільством, експертними організаціями, науковими колективами, визначити й обґрунтувати національні позиції для перемовин та сформувати делегації фахових і добросовісних переговорників. З огляду на досвід країн Центральної і Східної Європи та Балтії, період між отриманням статусу кандидата і повноправним входженням до Євросоюзу тривав у середньому 8 років. За найоптимістичнішим сценарієм і готовності Брюсселя до розширення, Україна могла би стати членом ЄС до кінця цього десятиліття.

❖ Земля як основне національне багатство – це особливий фактор аграрного виробництва, оскільки не створений людиною, має природне походження і суспільне значення в усіх вимірах, у тому

числі для збереження територіальної цілісності, державної незалежності й суверенітету. Сільськогосподарські угіддя – найбільша матеріальна цінність, адже вони надають продовольчу безпеку, слугують місцем докладання праці для мільйонів селян, є джерелом формування ментальності кількох поколінь народу України, основою соціо-етно-культурної ідентичності нації. Через це земельні відносини в політико-економічному сенсі є складовою ціліснішої системи аграрних відносин, які, своєю чергою, нерозривно пов'язані з особистістю селянина, його світоглядом, продуктивною діяльністю, повсякденним хліборобським життям і традиціями сільського соціуму.

❖ Аграрні (земельні) відносини мають поведінковий характер, а тому їх суть такою ж мірою, як і економічні закономірності та закони Природи визначають політичні, правові, соціально-психологічні, демографічні, культурно-історичні, ментальні, релігійні, інформаційні та інші чинники. Звідси, логічно постає нагальна потреба у фундаментальних дослідженнях, які б подолали відокремлену самодостатність різних наук, що «знають дедалі більше про дедалі менше», і об'єднали свої найсучасніші надбання з метою вироблення панорамного бачення місії України в глобальному й, водночас, розділеному світі. Трансісторичний аналіз аграрних (земельних) відносин нашої країни доводить, що лише активні дії й оптимістичні очікування селян і всього народу справджуються і, власне, в подальшому стають визначальним фактором довгоочікуваних позитивних змін.

AFTERWARDS

❖ The market transformations of agrarian (land) relations that took place at the turn of the two millennia were marked by both certain achievements and losses for the country, the agricultural sector, peasants and rural society. Like previous agrarian revolutions in the history of Ukraine, the latest one was also caused by radical changes in the socio-political system and socio-economic transformations, restoration of independence, sovereignty and territorial integrity of our country. However, Russia's unprovoked military aggression has suspended the peaceful process of development of the agrarian economy on the path of European and international integration, and revealed vulnerabilities in the food security of the population of our country and the world.

❖ The market circulation of rights to agricultural land plots, which began after a 20-year moratorium, since July 2021 has accelerated the objective process of concentrating land in super-powerful companies that have proven their competitiveness in the domestic and global agri-food markets, and most importantly, have unlimited resources to lobby and protect corporate interests in all branches of government. Thus, in the choice between the Asian and Western European land market models, the Latin American model with land holdings similar to modern latifundia may become more widespread.

❖ In contrast to the land expansion of agriholdings, the state, under pressure from society, can demonstrate political will and give priority to the acquisition of land plots to family farms, micro, small and medium-sized agribusinesses. Or, on the contrary, it can ignore the will of the majority of Ukrainian citizens and leave in place the mechanism of legalising the excessive concentration of land in the private ownership of one legal entity from 2024, thus contributing to the institutional completion of the process of agriholding in agriculture and the neocolonisation of the agricultural sector by multinational companies and various investment funds of wealthy countries.

❖ Resolving the land issue in favour of peasants in the post-war period is complex, and therefore approaches should be appropriate. After all, even under the *de jure* pro-peasant model of market circulation of

rights to agricultural land, without creating a mortgage financial institution or introducing a proper competitive environment, the de facto end result is predictable. In particular, family farms, micro- and small farms will be forced out of the land market, further impoverishment of peasants, depopulation of the settlement network, loss of administrative control over depressed rural areas, etc. In the future, the redistribution of natural resource rents among well-known and newly created oligarchic structures with offshore jurisdiction will continue. This will take place against the backdrop of an even more aggressive process of "*land grabbing*", globalisation of production factors and agri-food markets with devastatingly destructive consequences for war-weakened, corrupt and poorly managed raw material economies, such as Ukraine's.

❖ In many respects, our country is classified as a "rich country of poor people" (Y. Hrytsak), and hence its great vulnerability to various internal threats and external shocks. However, we must finally get rid of the imposed neoliberal ideas, carefully study the lessons of our own history of wandering through the market labyrinth over the past three decades, and build a model of land relations that would meet Ukraine's national interests. It should take into account the extent of the destruction of agro-resource potential and the socio-economic situation in the country, the incomplete process of forming united territorial communities and reforming the administrative-territorial structure of the state, ensuring an adequate level of employment and income for rural households, given Russia's aggressive behaviour even after our Victory.

❖ The nationwide goal of the market circulation of rights to peasant land should not be speculation to fill state and local budgets or increase the wealth of agricultural holdings and transnational companies, but rather the rational conduct of agricultural production by all business entities of various organisational and legal forms of ownership and types of activity. The introduction of the main national wealth - land - into economic circulation should increase the economic, social and environmental efficiency of the agricultural sector, contribute to a significant increase in its capitalisation, balanced rural development and the achievement of European living standards by the population of Ukraine.

❖ In our opinion, unless the main lessons of the Cossack era are rethought by society, civic leaders and the government elite, new risks may arise during the post-war reconstruction of the country. The state's economy

AFTERWARDS

---

may once again find itself in the grip of an aggressive neocolonialist policy that will cement the status quo of an underdeveloped territory with manual control and a tolerant attitude to corruption for several generations. There is a much deeper cause-and-effect relationship between the events of the Cossack era and the present than we realise. We can give examples of people who are still playing the role of historical figures from 300 years ago, hiding behind patriotic slogans, and on whose orders. The history of Ukrainian nation- and state-building is repeating itself, only in our case not twice, but much more, and not as a farce, but as a national tragedy.

❖ As a result of Russia's aggression against Ukraine, the agricultural sector has suffered significant losses in all infrastructure components that guaranteed food security for the country and the world. Direct losses of agricultural assets alone since the beginning of the war have amounted to USD 6.4 billion. The indirect losses are estimated at USD 23.3 billion, including USD 51 billion in losses to the agricultural sector. The losses are estimated at USD 23.3 billion, including 51% due to the blockade of ports, 42% due to a decrease in crop production, 3% due to a decrease in livestock production, and 4% due to an increase in production costs. The Cabinet of Ministers of Ukraine, the European Commission, and the World Bank estimated the need for funds for post-war agricultural recovery (excluding irrigation and reclamation) at USD 19 billion. However, the war and the destruction it has caused are now in their second year, and these costs are likely to be much higher.

❖ The granting of the EU candidate status to Ukraine in June 2022 and the approval of the European Commission's recommendation for the European Council to make a political decision on the start of membership negotiations in November 2023 only opens up new opportunities for the agricultural sector and the agri-food system, but at the same time poses significant risks to their stress resistance. In the short and medium term, the vector and parameters of post-war reconstruction and European integration modernisation of the agricultural economy will be influenced by a number of internal and external factors. Ukraine's agricultural sector has a historic chance to finally realise its comparative and competitive advantages not through the ruthless exploitation of farmers and natural resources, but by becoming a catalyst for the dynamic development of the national economy. After all, it has been proven that GDP growth achieved in agriculture is more effective in reducing poverty than in other sectors of the economy.

❖ There is no single formula for achieving success on the path of accession of new members to the European Union, but Ukraine should use the latest wave of enlargement as an example to follow. First of all, it is necessary to study the experience of the EU member states and the Balkan candidate countries regarding the format of consultations with business, civil society, expert organisations, and academic groups, to identify and justify national positions for negotiations, and to form delegations of professional and honest negotiators. Based on the experience of Central and Eastern European and Baltic countries, the period between obtaining candidate status and full membership in the European Union lasted an average of 8 years. Under the most optimistic scenario and Brussels' readiness for enlargement, Ukraine could become an EU member by the end of this decade.

❖ Land, as the main national wealth, is a special factor of agricultural production, as it is not created by human, has a natural origin and social significance in all dimensions, including for the preservation of territorial integrity, state independence and sovereignty. Agricultural land is the greatest material value, as it provides food security, serves as a place of work for millions of peasants, is a source of shaping the mentality of several generations of the Ukrainian people, and is the basis of the nation's socio-cultural identity. For this reason, land relations in the political and economic sense are a component of a more holistic system of agrarian relations, which, in turn, are inextricably linked to the personality of the peasant, his or her worldview, productive activity, everyday breadwinning life and traditions of rural society.

❖ Agrarian (land) relations are behavioural in nature, and therefore their essence is determined, to the same extent as economic regularities and laws of Nature, by political, legal, social, psychological, socio-psychological, demographic, cultural, historical, mental, religious, informational, force majeure and other factors. Hence, there is an urgent need for fundamental research that would overcome the isolated self-sufficiency of different sciences that "know more and more about less and less " and combine all their most modern achievements to develop a panoramic vision of Ukraine's mission in a global and, at the same time, divided world. The transhistorical analysis of agrarian (land) relations in our country proves that only active actions and optimistic expectations of the peasants and the people come true and, in fact, become a determining factor in the long-awaited positive changes.

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

Розділ 1

Таблиця 1.1.	Розрахункові втрати доданої вартості та робочих місць від експорту зернових культур	31
Таблиця 1.2.	Фінансування найбільших агрохолдингів європейськими інституціями та Світовим банком з 2008 року, <i>млн. дол. США</i>	36
Таблиця 1.3.	Надходження продукції тваринництва на підприємства, що займалися її переробкою, <i>тис. т</i>	48
Таблиця 1.4.	Кількість зайнятого населення в сільському господарстві України та пов'язаних із ним послугами, 2000–2020 рр.	52

Розділ 2

Таблиця 2.1.	Інвестиції в основний капітал* та прямі іноземні інвестиції** (акціонерний капітал) у сільське господарство, мисливство та пов'язаних з ними послуг, на початок року	65
Таблиця 2.2.	Основні виклики та відповіді на них у сфері збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу аграрним сектором України	108

Розділ 4

Таблиця 4.1.	Підсумки першого етапу транзакцій із приватними земельними ділянками сільськогосподарського призначення за липень 2021– грудень 2023 рр.	173
--------------	--	-----

Розділ 5

Таблиця 5.1.	Надходження худоби та птиці на переробні підприємства у живій масі, <i>тис. тонн</i>	230
--------------	--	-----

Таблиця 5.2.	Товарна структура зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією, у відсотках до підсумку за 1–24 УКТ ЗЕД	231
Таблиця 5.3.	Групування країн світу за співвідношенням витрат зерна на корм худобі та птиці до обсягів власного виробництва, 2020 р.	233
Таблиця 5.4.	Групування країн світу за відношенням витрат зерна на корм худобі та птиці до власного виробництва, 2020 р.	234
Таблиця 5.5.	Експорт агропродовольчої продукції в розрахунку на гектар ріллі в Україні та інших країнах світу за 2020 р., дол. США	236
Розділ 6		
Таблиця 6.1.	Структура товарообігу агропродовольства України з країнами Європейського Союзу і рештою країн світу у 2015–2021 рр., %	277
Розділ 7		
Таблиця 7.1.	Основні показники аграрних секторів України, Євросоюзу та Польщі, 2020 р.	282
Таблиця 7.2.	Показники зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектору України, млн дол. США	285

LIST OF TABLES

Chapter 1

Table 1.1.	Calculated losses of value added and workplaces from grain exports	31
Table 1.2.	Financing of the largest agricultural holdings by European institutions and the World Bank since 2008, million USD	36
Table 1.3.	Supply of livestock products to enterprises engaged in their processing, thousand tonnes	48
Table 1.4.	Number of people employed in agriculture and related services in Ukraine, 2000–2020.	52

Chapter 2

Table 2.1.	Investments in fixed assets* and foreign direct investment** (equity) in agriculture, hunting and related services, beginning of the year	65
Table 2.2.	Major challenges and responses to them in the field of balanced use of natural resource potential by the agricultural sector of Ukraine	108

Chapter 4

Table 4.1.	Results of the first stage of transactions with private agricultural land plots appointment for July 2021 - December 2023.	173
------------	--	-----

Chapter 5

Table 5.1.	Supply of livestock and poultry to processing enterprises, in live weight, thousand tonnes	230
Table 5.2.	Commodity structure of foreign trade in agri-food products, in percentage of the total for 1-24 HS code	231

Table 5.3.	Grouping of countries by the ratio of grain expenditure for livestock and poultry feed to domestic production, 2020	233
Table 5.4.	Grouping of countries by the ratio of grain expenditure for livestock and poultry feed to domestic production, 2020	234
Table 5.5.	Exports of agri-food products per hectare of arable land in Ukraine and other countries in 2020, USD	236

Chapter 6

Table 6.1.	The structure of Ukraine's agri-food trade with the European Union and the rest of the world in 2015-2021, %.	277
------------	---	-----

Chapter 7

Table 7.1.	Key indicators of the agricultural sectors of Ukraine, the EU and Poland, 2020	282
Table 7.2.	Indicators of foreign economic activity of the agricultural sector of Ukraine, million USD	285

ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ

Розділ 1

- Рис. 1.1. Розподіл доданої вартості в сільському господарстві України 33
- Рис. 1.2. Товарна структура зовнішньої торгівлі України групами 1–24 УКТ ЗЕД за 2000–2020 рр., % до підсумку 45
- Рис. 1.3. Рівень безробіття населення сільської місцевості (за методологією МОП по вікових групах) 55

Розділ 3

- Рис. 3.1. Основні напрями законодавчих змін дерегуляції земельних відносин в умовах правового режиму воєнного стану 142

Розділ 4

- Рис. 4.1. Основні показники ринкового обігу прав на земельні ділянки, з 1 липня 2021-го по 1 липня 2022 р. 167
- Рис. 4.2. Середня ціна купівлі/продажу 1 га земельної ділянки, яка склалася за рік та нормативна-грошова оцінка гектара ріллі 170
- Рис. 4.3. Структура правочинів із селянськими земельними ділянками за півтора року функціонування ринку, з 1 липня 2021-го по 31 грудня 2022 р. 171
- Рис. 4.4. Розмір земельних ділянок, що перебували в ринковому обігу, станом на серпень 2023 р. 172

Розділ 5

- Рис. 5.1. Структура валової продукції сільського господарства у постійних цінах 2016 р. за 1990–2020 рр. 213

Рис. 5.2.	Структура посівних площ сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств, % до загальної площі	216
Рис. 5.3.	Індекси до 1990 р. та виробництво основних видів рослинницької продукції всіма категоріями господарств за 1991–2001 рр., <i>млн тонн</i>	219
Рис. 5.4.	Індекси до 1991 р. та поголів'я сільськогосподарських тварин і птиці у всіх категоріях господарств станом на 1 січня, <i>млн гол.</i>	221
Рис. 5.5.	Індекси у відсотках та виробництво основних видів тваринницької продукції всіма категоріями господарств, 1990–2021 рр.	225
Рис. 5.6.	Рівень рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в підприємствах, %	227
Розділ 7		
Рис. 7.1.	Відношення частки обсягів виробництва сільськогосподарської продукції країнами Центральної і Східної Європи та України до ЄС, %	288
Рис. 7.2.	Відношення частки товарообігу агропродовольчої продукції країнами Центральної і Східної Європи та України до ЄС, %	289
Рис. 7.3.	Відношення частки виробництва валової доданої вартості сільського, лісового господарства та рибальства країнами Центральної і Східної Європи та України до ЄС, %	291
Рис. 7.4.	Рейтинг за виробництвом ВДВ аграрного сектору країн-членів ЄС у розрахунку на 1 га сільгоспугідь, <i>дол. США.</i>	292
Рис. 7.5.	Рейтинг за виробництвом ВДВ аграрного сектору країн-членів ЄС у розрахунку на 1 зайнятого, <i>тис. дол. США</i>	292

LIST OF FIGURES

Chapter 1

- Fig. 1.1. Distribution of value added in Ukrainian agriculture 33
- Fig. 1.2. Commodity structure of Ukraine's foreign trade in groups 1-24 HS for 2000-2020, % of total 45
- Fig. 1.3. Rural unemployment rate (ILO methodology by age group) 55

Chapter 3

- Fig. 3.1. Main directions of legislative changes in deregulation of land relations under the legal regime of martial law 142

Chapter 4

- Fig. 4.1. Key indicators of the market turnover of rights to land plots, from 1 July 2021 to 1 July 2022 167
- Fig. 4.2. The average purchase/sale price of 1 ha of land over the year and the normative monetary value of 1 ha of arable land 170
- Fig. 4.3. The structure of transactions with peasant land plots for the year and a half of the market's operation, from 1 July 2021 to 31 December 2022 171
- Fig. 4.4. Size of land plots in market circulation, *as of August 2023* 172

Chapter 5

- Fig. 5.1. Structure of gross agricultural production in constant 2016 prices, 1990-2020 213
- Fig. 5.2. Structure of sown areas of crops in all categories of farms, in % of the total area 216
- Fig. 5.3. Indices to 1990 and production of major crop products by all categories of farms, 1991-2001, million tonnes 219

Fig. 5.4.	Indices to 1991 and the number of farm animals and poultry in all categories of farms, as of 1 January, million heads	221
Fig. 5.5.	Indices in percentage and production of major livestock products by all categories of farms, 1990-2021	225
Fig. 5.6.	The level of profitability of production of the main types of agricultural products in enterprises, %	227

Chapter 7

Fig. 7.1.	Ratio of share of agricultural production in Central and Eastern Europe and Ukraine in the EU, %	288
Fig. 7.2.	Ratio of the share of agri-food turnover of Central and Eastern European countries and Ukraine to the EU, %	289
Fig. 7.3.	Ratio of share of gross value added in agriculture, forestry and fisheries in the EU and Central and Eastern Europe and Ukraine, %	291
Fig. 7.4.	Rating by agricultural sector GVA production in the EU member states per 1 ha of agricultural land, USD dollars	292
Fig. 7.5.	Rating by GVA production of the agricultural sector of the EU member states per 1 employed person, thousand USD	292

Наукове видання

МОГИЛЬНИЙ Олексій Миколайович

АГРАРНИЙ СЕКТОР УКРАЇНИ: СИРОВИННА ПАСТКА

**Монографія
Частина II**

Відповідальний за випуск – О. М. Могильний

Редактор *Л. Л. Ткач*
Технічний редактор *А. М. Артеменко*
Комп'ютерна верстка *Д. С. Сушко*

Підписано до друку 20.06.2023. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 20,75. Обл.-вид. арк. 17,1. Наклад 300 пр. Зам. 24.

Видання та друк – Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки».
м. Київ-127, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

